

Ajalooline Ajakiri

1998

4 (103)

KLEIO

ARE TSIRK, AIVAR KRIISKA: Kivitöötlemine lõhestustehnikas • *AADU MUST:* Komputeriseeritud ajaloouurimine Eestis maailmakonverentsi foonil • *ENN KÜNG:* Anglikaani kogudusest Narvas 17. sajandil • *DAIMAR LELL:* Eestimaa rüütelkonna võitlus Eesti rahvusliku liikumise vastu • *TIIT ROSENBERG:* Juhan Kahk agraarajaloolasena • *OLAF-MIHKEL KLAASSEN:* Ado Reinvaldi genealoogiast • *OLAF-MIHKEL KLAASSEN, MARTIN HALLIK:* Eestlane Indoneesias pärast Andres Saali • *MARGUS LAIDRE:* Pax Europea. 350 aastat Vestfaali rahudest • *RETSENSIOONID* • *KROONIKA*

Ajalooline Ajakiri
1998. 4 (103)

Tartu Ülikooli
ajaloo osakonna
ajakiri

Ajalookirjanduse
Sihtasutus
Kleio
1998

Kirjastaja: Ajalookirjanduse Sihtasutus Kleio

Toimetuskolleegium: Jüri Ant, Olavi Arens, Jaak Kangilaski, Anu-Mai Kõll, Jüri Kivimäe, Ain Mäesalu, Aadu Must, Hain Rebas, Tiit Rosenberg ja Elle Vunder

Toimetuse juhataja: Aadu Must (peatoimetaja), Aigi Rahi, Leane Morits ja Tanel Mazur

Resümeeide tõlge: Leili Kostabi

Küljendus ja illustratsioonid: Tanel Mazur

Trükk: AS Võru Täht

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in *HISTORICAL ABSTRACTS*.

Ajaloolises Ajakirjas ilmuvad artiklid on refereeritud ja indekseeritud väljaandes *HISTORICAL ABSTRACTS*.

Alates 1953. a on Historical Abstracts olnud tunnustatud ajalooliste publikatsioonide refereeri- ja maailmas. Tema materjalid on saadaval nii CD-ROMil, interaktiivselt kui ka trükitud kujul.

Toimetuse aadress:

Ajalooline Ajakiri

Ajaloo osakond

Tartu Ülikool

Ülikooli 18

Tartu 50090

Eesti

Tel (7) 375 658

Faks (7) 375 345

e-mail: kleio@loss.ut.ee

WWW: <http://www.history.ee/kleio>

Pangakonto: Hansapank, Tartu

Arveldusarve 221010397388.

ISSN 1406-3859

© Ajalookirjanduse Sihtasutus Kleio. 1998

SISUKORD*Artiklid*

- ARE TSIRK, AIVAR KRIISKA*: Kivitöötlemine lõhestustehnikas.
Eksperimentaalarheoloogilisi vaatekohti 5–14
- AADU MUST*: Kompuuteriseeritud ajaloouurimine Eestis
maailmakonverentsi foonil 15–24
- ENN KÜNG*: Anglikaani kogudusest Narvas 17. sajandi
lõpukümnnenditel 25–40
- DAIMAR LELL*: Eestimaa rüütelkonna võitlus Eesti
rahvusliku liikumise vastu 41–50
- TIIT ROSENBERG*: Juhan Kahk agraarajaloolasena 51–64
- OLAF-MIHKEL KLAASSEN*: Ado Reinvaldi genealoogiast.
Täiendusi ja täpsustusi 65–72
- OLAF-MIHKEL KLAASSEN, MARTIN HALLIK*:
Eestlane Indoneesias pärast Andres Saali 73–76
- MARGUS LAIDRE*: Pax Europea. 350 aastat Vestfaali rahudest –
kas ajalooline tähtpäev või kummardus tänapäevale? 77–92

Retsensioonid ja tutvustused

- TIIT ROSENBERG*: Monograafia Läti transpordi ajaloost 93–95
- ANDRES KASEKAMP*: Vapside ajalugu ja vapslik ajalugu 95–97
- ALLAN LIIM*: Avastus sajanditagusest baltisaksa historiograafiast 97–101
- SULEV VAHTRE*: Paul Johanseni käsikirjaline pärand
Lüübeki linnaarhiivis 101–105
- PAAVO PALK*: Baltikumi lähiajalugu Briti ajakirjanduse andmetel 105–106

Kroonika

- TIIT ROSENBERG*: Konverents Eesti, Läti ja Leedu kohalike
omavalitsuste ajaloost Šiauliais 107–109
- KEN KALLING*: Lühike ülevaade Tartu Ülikooli Ajaloo Muuseumis
1998. a. lõpul toimunud teaduskonverentsidest, koos väikeste
vihjetega probleemidele teadusloo arendamisel 109–112

Personaalia

- RUTT ALLIK*: Oma õpetajat mälestades: In memoriam
Hartmut Boockmann 113–116
- TIIT ROSENBERG*: In memoriam Tõnu Parming 1941–1998 117–120
- Summaries* 121–128

ESIKAANEL: *Der Friedensreiter* (Rahuratsanik). Lendleht 17. sajandist.

TOIMETUSES ON SAADAVAL:

Kleio numbrite viimased eksemplarid
3 (1991); 5/6 (1992); 7, 8, 9, 10 (1994); 11, 12, 13, 14 (1995);
18 (1996); 20, 21, 22 (1997); küüditamise erinumbr

Saksakeelne ajakiri *Steinbrücke* 1998

Ajaloolise Ajakirja 1998 a 1, 2 ja 3 number

KASUTATUD LÜHENDID:

EAA MF – Eesti Ajalooarhiiv. Mikrofilmikogu
EKM EKLA – Eesti Kirjandusmuuseum. Eesti Kultuurilooline Arhiiv
ERA – Eesti Riigiarhiiv
ERA PA - Eesti Riigiarhiivi filiaal (Parteiariiv)
MF – mikrofilmikogu
rTlr – riigitaaler
SPA - Siseministeeriumi Perekonnaseisuosakonna Arhiiv
SR - Svenska Riksarkivet
TÜR KHO – Tartu Ülikooli raamatukogu käsikirjade ja harulduste osakond
ukj - uue kalendri järgi
VEKSA komitee – Väliseestlastega Kultuurisidemete Arendamise komitee
vTlr – vasktaaler

ПСЗ Т 1, Ст 10 200 – Полное Собрание Законов Российской Империи.
Том 1, Статья 10 200.

EAA. 995–1–235. L 42 – Sidekriipsudega eraldatud kolmeosalises arhiivi-
viites näitab esimene arv fondi-, teine nimistu- ja kolmas säiliku numbrit. Fondi-
de numbrid, mis sisaldavad tähti ja sidekriipsu (nt R–490) on selguse huvides
esitatud ilma sidekriipsuta.

KIVITÖÖTLEMINE LÕHESTUSTEHNİKAS. EKSPERIMENTAALARHEOLOOGILISI VAATEKOHTI

Are Tsirk, Aivar Kriiska

SISSEJUHATUS

Suurema osa oma ajaloost on inimesed teinud tööriistu kivist. Nagu osutavad leiud Etioopiast Gonast, on neid valmistatud juba vähemalt 2,5 miljonit aastat.¹ Uus Guineas, Austraalias ja Lõuna-Ameerikas on aga põlisrahvaid, kes valmistavad kivist tööriistu tänapäevani või tegid seda veel hiljuti. Vähemalt hilispaleoliitikumist alates on kivi töödeldud ka muudel kui praktilistel eesmärkidel. Näiteks võib tuua maajade haruldased obsidiaanist ja tulekivist valmistatud ekstsentriskud. Arvatavasti ei olnud igapäevaseks kasutamiseks mõeldud ka tuntud hilispaleoliitilise Solutrian kultuuri loorberilehekujulised tulekiviteravikud. Tegelikult ei ole küll inime ne ainus olend, kes kasutab oma eesmärkide saavutamiseks enese poolt valmistatud abivahendeid. Toidu hankimiseks teevad seda teisedki primaadid. Jälgitud on šimpanse, kes kasutavad edukalt ära laasitud oksaraage termiitide püüdmiseks. Vangistatud šimpansile ja orangutangile on aga õnnestunud õpetada isegi lihtsamaid kivilõhestamise võtteid.² Üldjuhul jätvad loomad peale eesmärgi saavutamist abivahendi maha. Hominiidide puhul oli aga oluline mitte ainult teatud töövõtete kordamine abivahendite saamiseks, vaid ka oskuste edasiandmine ja -arendamine, mis ajapikku üha süvendas kivist tööriistade kasutamist ja laiendas sortimenti.

Kivitöötles on kasutatud mitmeid erinevaid tehnikaid. Laias laastus jagades on tegu kas kivi lõhestamise või lihvimisega (üksikasjalikuma liigituse puhul eristatakse omaette tehnikana ka täksimist). Lihvimine on väljakujunenud vormis hilisem nähe: ühed vanimad lihvimistehnikas tööriistad, mis on leitud Austraaliast, on vaid pisut üle paarikümne tuhande aasta vanad.³ Mõlemaid tehnikaid on kasutatud ka koos. Käesolevas kirjutises keskendutakse lõhestustehnikale vaadeldes kaasaegset kivitöötlemist esiajaloolisest vaatenurgast. Lõhestamise teel valmistatud kivist tööriistade hulgas eristatakse kahte valmistamise eripärast tingitud esemevormi: tuumik- ja kildtööriistu. Tuumiktööriistade puhul vormitakse vajalik ese kivikamakast kildude eraldamise teel, kildtööriistade puhul võetakse kasutusele kivikamakast eraldatud killud, mida omakorda võidakse edasi töödelda.

Kivist tööriistad moodustavad arheoloogilise leiuainese hulgas väga arvuka osa. Lisaks rohkele valmistamisele on kivimid kõige paremini säiliv

inimese poolt kasutatud materjal ja halbades ladestustingimustes tihti ainus märk muistsest inimtegevusest. Valdavalt just kiviesemete erinevustel baseerub paleoliitiliste ning mesoliitiliste kultuuride ja kronoloogia eristamine. Seetõttu ollakse arheoloogiateaduses vägagi huvitatud kiviesemete mitmekülgselt analüüsist. Välistel tunnustel baseeruva morfoloogilise ja funktsionaalse eristamise kõrval on edukalt rakendatud mikroskoopilisi uuringuid eristamiseks esemete pinnal kasutus- ja kulumisjälgi. Mõlemad uurimisviisid on väga tugevasti apelleerinud etno- ja eksperimenteraarheoloogiale, st kasutanud ära võimalusi, mida pakuvad kivi töötlemise kaasaegne praktika ja eksperimendid. Kivitöötuse eksperimenteerimisega alustati juba eelmisel sajandil. Nüüdseks on katseid tehtud väga mitmel pool, eeskätt aga Prantsusmaal, Inglismaal ja Ameerikas. Tänapäeval on paljud esiajaloolisi kiviesemeid uurivatest arheoloogidest vähemal või suuremal määral proovinud ka ise kivitöötlemist.

Kivitöötlemisest lõhestustehnikas on suhteliselt palju kirjutatud. Tuntumad on selles vallas ameeriklaste Don E. Crabtree, J. B. Sollbergeri, Errett Callahani ning prantslaste Jacques Tixier ja Jacques Pelegrini kirjutised. Kahtlemata on kõige suuremat mõju esiajalooliste kivist tööriistade valmistamise uurimisele avaldanud Crabtree, kes uuris ja praktiseeris kivitöötlemise lõhestustehnikat üle 50 aasta. Tema raamat,⁴ artiklite kogu,⁵ filmid ja kivitöötlemise õpetamine muutsid oluliselt kivist tööriistade uurimise suunda Ameerikas ning mõjutasid otseselt või kaudselt ülemaailmset paradigmat. Artiklite ja õppetöö kaudu on väga mõjuvõimas olnud ka Sollberger. Eriti tuntud on tema uurimused kangi rakendamisest surutehnikas.⁶ Arheoloog ja kivitöötleja Callahan on aktiivselt arendanud teemakohast rahvusvahelist kommunikatsiooni. 1978–81 ilmus tema asutatud ja toimetatud ajakiri *Flintknapper's Exchange*. Tema asutatud on ka Primitiivtehnoloogia Selts (*Society of Primitive Technology*), mis annab välja ajakirja *Bulletin of Primitive Technology*. Callahani poolt on avaldatud kõige põhjalikum uurimistöö ühe spetsiifilise kivitöötlemise tehnoloogia kohta.⁷ Arheoloog Pelegrini on peetud tänapäeva parimaks kivitöötlejaks Euroopas. Ta on avaldanud uurimusi mitmetel teemadel, kuid kõige tuntumad on ehk kirjutised suurte õhukeste labade (näiteks Solutrian kultuuri loorberilehekujulised tulekiviteravikud) ja laastude valmistamise tehnikatest.⁸ Viimasega jätkab ta tugevat prantsuse uurimustraditsiooni, mis seondub selliste nimekate uurijatega nagu François Bordes ja Jacques Tixier. Tinglikult võiks isegi öelda, et kivitöötlemise peasuund Prantsusmaal ongi olnud seotud laastudega, samas kui Ameerikas tegeletakse rohkem labade ja teravikega. Kivitöötlemise õpikutena on hästi tuntud Paul Hellwegi⁹ ja D. C. Waldorfi¹⁰ raamatud. Üldisematest kivitöötlemise tehnoloogiast käsitlevatest uurimustest nimetatagu siinkohal Marie-Louise Inizani, Hélène Roche ja Jacques Tixieri¹¹ ning John C. Whittakeri¹² töid. Viimane käsitleb muuhulgas kaasaegse kivitöötuse eksperimentide ja praktika rakendamise võimalusi arheoloogias.

TOORMATERJALID

Kiviesemete valmistamiseks sobilikel toormaterjalidel peavad olema omadused, mis ei vasta ainult töötlemisest vaid ka valmiva eseme funktsioonist lähtuvatele nõuetele. Materjalidelt eeldatakse vajalikke mehhaanilisi ja füüsikalisi omadusi, kuid samuti piisavat esindatust looduses – neid peab olema saada vajalikul hulgal ja suuruses. Mõnikord on kivikasutuses eelistatud mitte ainult looduslike toorainete kvaliteeti ja suurust, vaid ka kuju ning isegi välimust. Erinevad kivimid sobivad erinevateks tööriistadeks. Näiteks liha või naha lõikamiseks tarvilikku vahedat tera saab kõige paremini **obsidiaanist**, mittekristallisest vulkaanilisest klaasist ja **tulekivist** ning teiste sarnaste materjalide peeneteralisematest variantidest. Need kivimid on ka kergemini töödeldavad. Samas näiteks kirvestele ja kõblastele vajalik suurem tugevus ja sitkus eeldab jämedaterasemate materjalide kasutamist, mida on aga tavaliselt raskem töödelda. Kõige paremini töödeldavad toormaterjalid peaksid parimal juhul olema füüsikalises mõttes homogeensed ja isotroopsed ning sobiva tugevuse ja elastsusega.

Kivide töötlemisel on oluline mitte ainult lõhestamise teel soovitud murdepinna saamine, vaid ka soovimatute murdumiste vältimine. See asetab toormaterjali kõvadusele vastukäivaid nõudmisi. Viimasel põhjusel on selge, et ei piisa ainult ühest objektiivsest kriteeriumist, mis oleks üldiselt vastuvõetav igasuguse kivitöötlemise puhul. Toormaterjalide töödeldavuse võimalikkuse väljaselgitamiseks on kasutatud tegelikult mitmeid tunnuseid.¹³ On selge, et materjale on raske või lausa võimatu töödelda, kui need on liiga kõvad. Tavaliselt kivimite töödeldavus paraneb kõvaduse vähenedes, kuid samas kaasneb ka soovimatute murdumiste ja töötera kiire nürinemise oht.

Maailma erinevates paikades on kasutatud palju erinevaid toormaterjale, varieerudes mõnikord aastaajalisest kättesaadavusest ning sõltudes asustussüsteemist. Üsna piiratud levialaga on obsidiaan, mida on üldiselt kasutatud selle looduslikul levialal ja vahetus naabruses – näiteks Ungaris, Armeenias, Itaalias, Kreekas, Türgis, mõnedes Aafrika piirkondades, Jaapanis, Mehhikos ja Ameerika Ühendriikide lääneosas. Kuna obsidiaan on pigem amorfne kui kristalliline, saab sellest teha vahedama teraga tööriistu kui teistest materjalidest. Obsidiaan on tavaliselt väga hästi töödeldav. Obsidiaanlaaste on kasutatud veel möödunud sajandil habemeajamiseks Mehhikos ning kirurgias tänapäeval.

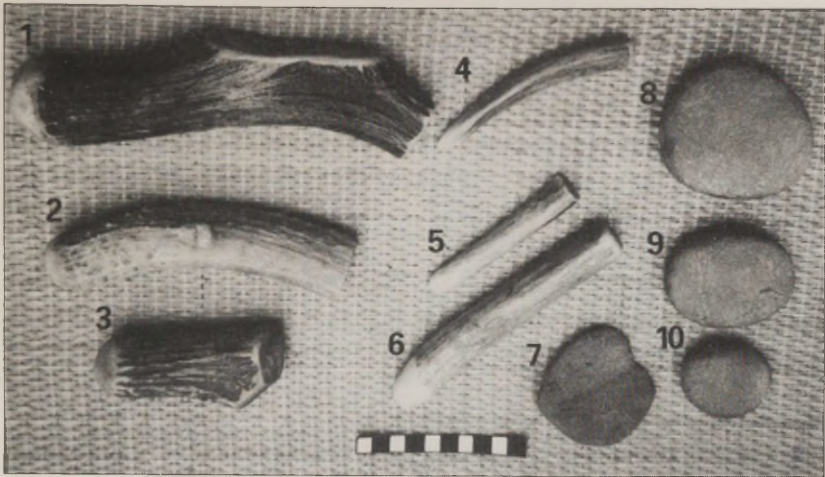
Tulekivi ja sellele sarnased materjalid nagu näiteks **kaltsedon** ja **jaspis** on samuti olnud kõrgelt hinnatud materjalid ja obsidiaanist märksa laiemal levikuga. Ka **kvartsi** ja **kvartsiiti** on laialdaselt kasutatud, eriti nendel aladel, kus tulekivi ja teisi sellesarnaseid materjale looduslikult ei esine. Kvarts oli tähtis tööriistakivim näiteks kiviaegses Soomes ja Karjalas, aga ka Eesti rannikualadel. Väiksema kasutusega toormaterjalidest võib siinkohal nimetada **novakuliiti**, **argilliiti**, **basalti**, **felsiiti**, **rioliiti** ja **porfüüre**. Paljud kasutatud toormaterjalidest on erineva töödeldavusega, isegi kui need pärinevad ühest kaevandusest. Mõned teised materjalid, nagu näiteks Inglise kriidilademe tulekivi, mida leiti kaevanduse samast kihist, annavad tunnistust suhteliselt väikesest erinevusest. Materjalide töödeldavus näib paranevat vastavalt sellele, kui peeneteralise materjaliga tegemist on. Näiteks mõned peeneteralised

tulekivid ja basalt on kergesti töödeldavad, samal ajal kui mõningaid nende jämedamaid variante on raske või isegi võimatu töödelda. Üldiselt võiks öelda, et kvarts ja kvartsiit on halvemini töödeldavad kui tulekivi ja sellega sarnased materjalid. Kvarts on üldse võrdlemisi vastuoluline materjal. Ühelt poolt võib see anda isegi peenest tulekivist vahedama tera (jäab siiski alla obsidiaanile),¹⁴ teisalt aga on kvarts habras ja halvemini prognoositava murdepinnaga lõhestamisel.¹⁵ Mõnede kivimite töödeldavust võib oluliselt parandada kuumutamise ja mõningal määral niisutamise abil. Kuumutamise rakendamisel kivitöötluses on mitmelt poolt andmeid nii arheoloogilises leiuaaines kui etnograafilisest materjalist. Ka kaasaegsed kivitöötledajad on avaldanud arvamust, et kivimite niisutamine parandab nende töödeldavust.¹⁶

TÖÖRIISTAD JA ABIVAHENDID

Arheoloogilise materjali puhul on väga raske väita, et ühte või teist tööriista, näiteks mingit löögikivi või sarvnuia, on minevikus kasutatud kindlasti just kivitöötlemiseks ja mitte millekski muuks. Viimaste puhul, kui tegemist on vahetu löögiriistaga, annavad kasutuse kohta informatsiooni tööriista otsa kinnitunud väikesed toormaterjali fragmendid. Selliseid õnnelikke juhuseid ei esine aga kuigi tihti. Muistsete kivitöörüstade ja töötlemise abivahendite uurimisel tuleb paljus tugineda etnograafilistele paralleelidele ja eksperimentidele.

Kaasaegses kivitöötluses on tähtsamateks tööriistadeks mitmesugused löögikivid ning sarvest löögi- ja suruvahendid. Harvem on kasutatud ka puud, milleks sobivad eriti tugevamad materjalid nagu tamm, vaher, pukspuu jt. Üllatav on ehk see, et löögipuud on osutunud väga tulemuslikuks eriti suhteliselt kõvade materjalide (näiteks kvartsiitide) töötlemisel. Eksperimendid osutavad, et peaaegu kõikide materjalide lõhestamiseks sobivad ka sarvest nuiad. Kõvade materjalide puhul võib sarv siiski kiiresti kuluda ja isegi mõraneda. Nuiaks ja survitsaks sobivad väga hästi hirve- ning eriti tihe ja tugev põdrasarv. Löögikivid sobivad põhimõtteliselt kõigi töödeldavate kivimaterjalide lõhestamiseks. Erinevaks otstarbeks löögikivile kõige sobilikuma kõvaduse valimine nõuab kogemusi ja tähelepanu. Peenemaid materjale nagu obsidiaan ja tulekivi on võimalik töödelda pehmemast või poolpehmemast materjalist löögikiviga. Näiteks on sobilikud mitmesugused liiva- ja isegi lubjakivid. Löögikivid võivad olla erineva kuju ja suurusega, sõltudes kasutuse eesmärgist. Väiksemate kildude eemaldamiseks ja peenema töö jaoks on sobivamad väiksemad ja robustsemate tööde jaoks suuremad löögikivid. Väga kõvast materjalist – nagu kvartsiit või ümardunud tulekivikamakad – löögikivid võivad sobida mõne raskesititöödeldava materjali jaoks. Löögikivi kõvaduse valik ei sõltu mitte ainult materjalist vaid ka töö eesmärgist. Näiteks kõva löögikivi on vajalik suuremate kildude eemaldamiseks või ümarate tulekivikamakate esmaseks lõhestamiseks. Sarveharusid on sageli kasutatud survitsana vahetel või kärnina vahendatud lõhestamisel. Etnograafias on jälgitud ka vase, luu, puu ja mõnede teiste materjalide kasutamist lõhestamisel surutehnikas. Puidust survitsaid kasutasid veel hiljuti Austraalia aborigeenid. 1991. aastal Alpidest leitud mumifitseerunud varapronksiaegsel mehel oli

Joonis 1. Lõhestustehnikas kiviõõtlemissel kasutatavad tööriistad: põdra (1) ja hirvesarvest nuiad (2-3), hirvesarvest surviits (4), hirve- (5) ja põdrasarvest vahenduslöögiiristad, liivakivist kulutuskivi (7), liivakivist löögikivid (8-10).

kaasas puidust käepidemega sarvest surviits.¹⁷ Erinevatel eesmärkidel on kiviõõtlemissel kasutatud **kulutuskive**. Kivimite lõhestamise puhul on neid kasutatud sageli pinna ettevalmistamiseks enne lõhestamist löögi või surve abil. Eelnevat abrasiivtöötlust on sageli kasutatud löögipinna serva nüriks või ümaraks tegemisel, samuti löögipinnale sobiva kallaku ettevalmistamisel, saades nii paremini kontrollida eemaldatavate kildude paksust ja pikkust. Kulutus- ja lõikeriistu vajatakse ka sarvest, luust või mõnest teisest materjalist lõhestusvahendite tegemisel või ümbertegemisel. Kulutuskivideks on eriti sobilikud liivakivid.

Lõhestatavate esemete toestamiseks võib kasutada mitmesuguseid abivahendeid, eriti siis kui kivim on raskesti töödeldav või liiga ümmargune. Kvaliteetsemast materjalist, nagu näiteks obsidiaanist või peenest tulekivist, suurema kamaka või eseme toestamiseks sobivad pehmed materjalid ja ka maapind. Väiksemaid esemeid võib töödelda ka peos ning suuremaid reiele toetades. Suru- ja lööktehnika puhul kasutatakse tihti nahka. Nahad on sobivad nii kaitsevahendina kui ka toe kõvaduse või pehmuse reguleerimiseks. Sisselõikamiste ja muljumiste vältimiseks kasutatakse nahku eriti lõhestamisel lööktehnikas toestatuna reiele.

PÕHILISED TÖÖVÕTTED

Peamised töötlemise tehnikad on **suru-** ja **lööklõhestamine**, sealjuures viimane võib olla **vahetu** – otseselt kivimit tabav – või **vahendatud**. Vastavalt löögiriistale eristatakse **kõva** ja **pehmet lööktehnikat**. Esimesel juhul kasutatakse löömiseks kõvemast kivist, teisel juhul puust või sarvest löögiriista. Pika aega on valitsenud arvamus, et killu sisemisele küljele jääb kõva lööktehnika korral kõrgem löögimügarik ning pehme lööktehnika korral on see madalam või esineb löögipinna ja sisekülje ühendusserval nibulaadne eend.

Joonis 2. Kaasajal lõhestustehnikas valmistatud kivesemeid: tulekivist nuga (1), tulekivist folsom-teravik (2), obsidiaanist ekstsentrisk (3) ja obsidiaanist teravik (4). Esimesed kaks on valmistatud J. B. Sollbergeri ja kolmas Don E. Crabtree poolt.

suurus pole nii hõlpsasti kontrollitavad kui surutehnikal. Vahepeel lõõgi korral võib kasutada erinevaid lõõgi- ja toetusvahendeid.

Spetsiifiline vahepeel lõhestamise viis on nn **bipolaarne tehnika**, kus lõhestamiseks on tooraine kamakas asetatud kivialasile ja antav vahepeel lõõgi jõud suunatakse sellest otseselt läbi. Seda tehnikat on kasutatud sageli kvartsi töötlemisel, näiteks Rootsis,¹⁹ Soomes²⁰ ja Eestis.²¹ Bipolaarse tehnikaga valmistatud kildudel puudub lõõgimügarik ning üks või mõlemad otsad on tugevasti rikutud struktuuriga ja tihti kitsenevad. Eristatakse veel ka alasil toimuvat lõõktehnikat, mille puhul lõõgijõud ei ole suunatud otse alasile. Nende lõhestustehnikate, eriti bipolaarse lõhestamise oluline eelis on selles, et kõva alasi ja kõva lõõgikivi kasutamisel tekib kokkupuutepinnaga suur jõud. See on tulemusrikas just raskesti lõhestuvate ümardunud tooraine kamakate puhul.²² Puuduseks on aga see, et võrreldes teiste töötlusviisidega on raske või isegi võimatu prognoosida eemalduvate kildude kuju.

Joonis 3. Vahepeel lõõkõhestamine põdrasarvest kärni ja nuiaaga.

Tänapäeval on teada, et niibu ja suhteliselt madalam lõõgimügarik võivad esineda ka kõva lõõktehnikaga, kuid üldiselt siiski harvem.¹⁸

Lõhestamisel kõige enam kasutatavad töövõtted on vahepeel lõõk ja surumine, ning vähemal määral vahepeel lõõk. Vahepeel lõõgi puhul lõhestatakse töödeldav ese tooraine ja lõõgiriista otsese kontakti tulemusel. Selle tehnikaga suurim eelis on see, et siin saab rakendada suhteliselt suurt jõudu. Puuduseks on aga vähenenud kontroll lõõgi koha asetuse üle võrreldes vahepeel või surulõhestamisega. Ka rakendatava jõu suund ja

suurus pole nii hõlpsasti kontrollitavad kui surutehnikal. Vahepeel lõõgi korral võib kasutada erinevaid lõõgi- ja toetusvahendeid.

Vahepeel lõõgi puhul hoitakse vahepeel riista, näiteks sarvkärni tavaliselt lõhestatava eseme vastas ning selle teist otsa lüüakse mingi lõõgiriistaga. Nii on võimalik saavutada tugevamat lõõgijõudu kui surulõhestamisel ning määrata jõu asetuse koht kindlamalt kui vahepeel lõõktehnikas. Töövõtte puuduseks on see, et ükski töötades on raskem tulla toime üheaegselt eseme enda, vahe-

dus- ja löögiriistaga. Prantsuse arheoloog-kivitöötaja Jacques Tixier töötas laastude valmistamiseks välja nn *sous le Pied* – *jalaaluse tehnika*. Ta hoidis nukleust jala all, asetades sellele ühe sarvnuia ning lõi seejärel viimast teise sarnase nuiaga.²³ Mõned tänapäeva kivitöötajad hoiavad lõhestatavat eset maas jalgade vahel.

Surutehnikas asetatakse survitsa ots eseme vastu ning jõud suunatakse esemele viimase kaudu. Surulõhestamise eelisteks on see, et suudetakse paremini kontrollida eseme asendit ja rakendatavat jõudu ning ka lõhestamise protsessi. Puuduseks on aga surve tugevuse piiratus. Selle probleemi ületamiseks on tänapäeval mõnikord kasutatud sarvkangi.²⁴ Eripäraseimat surutehnikat – serva viimistlemist hammas-
tega – on täheldatud indiaanlaste, Austraalia aborigeenide ja Aafrika hõimude juures.

Joonis 4. Surulõhestamine hirvesarvest survitsaga.

OHUTUS JA EETIKA

Eksperimentaalse kivitöötusega kaasnevad muuhulgas töökaitse ja eetika probleemid. Tööohutusnõuded käte ja silmade kaitsmiseks on ilmselged. Kuid tuleb nentida, et isegi kogunud kivilõhestajad saavad mõnikord tõsiselt vigastada, eriti siis kui nad katsetavad midagi uut. On aga olemas veel üks vähem teadaolev töökaitse probleem. Kivitöötlemisel tekib peenikeste ränioksiidi osakeste pilv, mis sisse hingates võib aja jooksul põhjustada silikooosi. Seetõttu on mõistlik teha seda tööd õues või hästi ventileeritud ruumis. Tänapäeva kivitöötajate poolt valmistatud esemed ja järelejäänud jääkproduktid (abivahendid, killud jms) võivad arheolooge eksitada ja segadusse viia. See probleem on eriti tõsine USA-s, kus tuhanded inimesed erinevatel põhjustel kiviesemete valmistamisega tegelevad. Kivilõhestajatele on soovitatud oma toodetele sisse kraapida initsiaalid ning sellega mitte tegelda arheoloogiliste muististe läheduses jne.

KAASAEGNE KIVITÖÖTLEMINE JA ARHEOLOOGIA

Esiajalooliste kivist tööriistade valmistamise tehnoloogia ja kasutuse määratlemiseks on arheoloogide käsutuses tegelikult ainult kolm võimalust: etnograafilised analoogid, eksperimendid ja esemetele jäänud tööjälgede uurimine (trassoloogia). Kaasaegne kivitöötlemine asetseb küllaltki omapärasel situatsioonis, klassifitseerudes üheltpoolt eksperimentaalarheoloogia ja teiselt poolt – kuna kivitöötlemisega tegeletakse tänapäeval ka muudel kui teaduslikel põhjustel – etnoarheoloogia huviväljal. Olenemata konkreetsetest uurimisülesannetest on arheoloogilistel eksperimentidel kaks suundumust. Esimest neist võiks käsitleda osalusvaatlusena, kus arheoloogid ise

katsetavad uuritava materjaliga ja saavad vahetu kogemuse osaliseks. Teine võimalus, mis ühendab etno- ja eksperimentaararheoloogiat, on vaatlus. See tähendab, et keegi teine teostab eksperimenti või teeb lihtsalt oma harjumuspärasest tegevusest, mille arheoloog fikseerib. Viimane on küllaltki tõhus vahend spetsiaaluuringuteks, võimaldades kaasata oma ala professionaale (meid huvitaval juhul ühel või teisel põhjusel pidevalt kivitöötusega tegelevaid inimesi) ja samas arheoloogil teha oma professionaalset tööd. Kaudse vaatlusega võib see toimuda isegi läbi kivitöötlust esitlevate raamatute ja filmide.

Kaasaegsed kivitöötlemise eksperimentid ja vaatlused, nagu ka etnograafilised kirjeldused aitavad mõista esiajaloolisi kiviesemeid, nende valmistamist ja sealjuures kasutatud töövahendeid ning teha järeldusi omaaegsete meistrite tehniliste võimaluste ja oskuste kohta.²⁵ Kivist tööriistade eksperimentaalne valmistamine võib olla osa suuremast katsete jadast, kus lisaks valmistamisele uuritakse esemete kasutamist või isegi mingi toimingu käigus neile tekkivaid nähtusi kasutusjärgi. Samas on aga kivitöötlus ka iseseisev uurimisobjekt, mis muuhulgas annab võrdlusmaterjali võimaldamaks ära tunda ja eristada arheoloogilist ainet. Uurimisprobleeme on palju ja teadmiste hulga suurenedes tekib neid aina juurde, kuna suureneb ka oskus püstitada uusi küsimusi. Näiteks võib tuua morfoloogiliste, see tähendab teisese töötusega kiviesemete ja tootmisjätkide eristamise probleemi. On juhusi, kus lõhestamisel tekkivaid struktuuririkkeid ja murdumisi on interpreteeritud tööterana²⁶ või kasutusjälgedena. Nende eristamine ilma eksperimentideta on tihti võimatu. Äratundmise probleem on ka kivitöötlemise abivahenditega. Nii eeldab löögikivide eraldamine arheoloogilises leiuväikeses materjalide ja neile jäävate tööjälgede tundmist, mida on võimalik õppida läbi katsete või kaasaegsete kivitöötlemise kogemuste. Mainitagu siinkohal uurimisküsimuste näitena veel vaid esemete kuju ja kivimite sõltuvuse selgitamist, tööriistade valmistamiseks kuluva aja mõõtmist ja tööka, et tänapäevaste kivitöötlemise kohtade täpne fikseerimine (kuhu satuvad jääkproduktid, millises suuruses kildud asetsevad vahetus lõhestamise paigas ja selle läheduses jms) aitab eristada kivitöö piirkondi ka muinasasulates. Kuigi eksperimentidest ei piisa lõplikuks tõestusmaterjaliks, aitavad need arheoloogide esiajaloo suhtes eristada ja piiritleda võimalusi.²⁷

Kirjeldatud kivitöötlemise katsed ja praktiseerimine ei ole eksperimentid täppisteaduslikus mõttes, kuna lõhestamistehnika rakendamisel toimivad erinevad tegurid on väga nõrgalt kontrollitud. Kontrolli suurendamiseks on tehtud laboratoorseid eksperimente,²⁸ kuid põhimõtteliselt allub lõhestamine kui mehhaaniline probleem ka arvutusanalüüsile. Selles suunas on olulise sammu teinud austraalia uurija Brian Cotterell.²⁹ Täiustatud arvutid ja teoreetiline areng võimaldavad üksikillu eemaldamise *arvutuseksperimente*. Teistes tehnilistes kontekstides on seda edukalt rakendatud kui lõplike elementide meetodit.³⁰ Tehtud on ka esimene katse rakendada seda meetodit kivikildude eraldumise uurimisel.³¹ See kivitöötlemist uurivat arheoloogiat kindlasti rikastav suund on aga alles tuleviku küsimus.

TÄNUVALDUS

Autorid tänavad Errett Callahani kasulike märkuste ja kommentaaride eest ning Lembit Jaanitsat soovitude eest eestikeelses terminoloogias.

VIITED JA KOMMENTAARID

- ¹ S. Semaw, P. Renne, J. W. K. Harris, C. S. Feibel, R. L. Bernor, N. Fesseha & K. Mowbray. 2.5 million-year-old stone tools from Gona, Ethiopia. // *Nature*. 1996. 385. P. 333–336.
- ² Errett Callahan. The Bipolar Technique: The Simplest Way to Make Stone Tools for Survival. // *Bulletin of Prehistoric Technology*. 1996. 12. P. 16.
- ³ Josephine Flood. *Archaeology of the dreamtime*. Collins. Sidney, Lodon. 1985. P. 142.
- ⁴ Don E. Crabtree. An Introduction to Flintworking. *Occasional Papers of the Idaho Museum of Natural History* 28. Pocatello, Idaho, 1972.
- ⁵ Nt: Don E. Crabtree. Experiments in flintworking. Special publication No 2. Idaho State University Museum. Pocatello, Idaho, 1971.
- ⁶ J. B. Sollberger. Tehnique for Folsom Fluting. // *Lithic Technology*. 1985. 14(1). P. 41–51.
- ⁷ Errett Callahan. The Basics of Biface Knapping in the Eastern Fluted Point Tradition: A Manual for Flintknappers and Lithic Analysts. // *Archaeology of Eastern North America*. 1979. 7 (2). P. 1–180.
- ⁸ Jacques Pelegrin. Systèmes Expérimentaux d'Immobilisation du Nucléus pour le Débitage par Pression. // *Préhistoire de la Pierre*. Taillée 2. Économie du Débitage Laminaire, Centre National de la Recherche Scientifique. Paris, 1984. P. 105–116.
- ⁹ Paul Hellweg. *Flintknapping: The Art of Making Stone Tools*. Canyon Publishing Company. Canoga Park. California, 1984.
- ¹⁰ D. C. Waldorf. *The Art of Flintknapping*. Fourth Edition. Mound Builder Books. Branson. Missouri, 1993.
- ¹¹ Marie-Louise Inizani, Hélène Roche and Jacques Tixier. Technology of Knapped Stone. Centre National de la Recherche Scientifique. Meudon, France. 1992; Jacques Tixier. Obtention de Lames par Débitage "sous le Pied". // *Bulletin de la Societe Préhistorique Française*. 1972. 69. P. 134–139.
- ¹² John C. Whittaker. *Flintknapping: Making and Understanding Stone Tools*. University of Texas Press. Austin, 1994.
- ¹³ Errett Callahan. The Basics of Biface Knapping in the Eastern Fluted Point Tradition: A Manual for Flintknappers and Lithic Analysts. P. 16.
- ¹⁴ Errett Callahan, eraviisiline mõttevahetus 1998.
- ¹⁵ Näiteks Yunping Huang & Kjell Knutsson. Functional analysis of middle and upper paleolithic quartz tools from China. // *TOR. Tidskrift för arkeologi. Societas Archaeologica Upsaliensis*. 1995. Vol. 27:1. P. 7.
- ¹⁶ Jack Cresson, eraviisiline mõttevahetus 1997.
- ¹⁷ Maurizio Forte & Alberto Siliotti. *Virtual Archeology: Recreating Ancient Worlds*. Harry N. Abrams. Inc. New York, 1997. P. 118.
- ¹⁸ John C. Whittaker. *Flintknapping: Making and Understanding Stone Tools*. P. 187.
- ¹⁹ Errett Callahan. An Evaluation of the Lithic Technology in Middle Sweden During the Mesolithic and Neolithic. // *Aun* 8, Societas Archaeologica Upsaliensis. Uppsala, 1987; Kjell Knutsson. Making and Using Stone Tools: The Analysis of the Lithic Assemblages from Middle Neolithic Sites with Flint in Västerbotten, Northern Sweden. // *Aun* 11, Societas Archaeologica Upsaliensis. Uppsala, 1988. P. 148–149.
- ²⁰ Tuija Rankama. Muutamia ajatuksia kiviteknologiaan liittyvästä terminologiasta. // *Muinaistutkija*. 1994. 4. S. 10.
- ²¹ Aivar Kriiska. Mesoliitilised asustusjäljed Loode-Saaremaal. // *Ajalooline Ajakiri*. 1998. 1 (100). Lk 17.

- ²² Errett Callahan. The Bipolar Technique: The Simplest Way to Make Stone Tools for Survival. P. 16.
- ²³ Jacques Tixier. Obtention de Lames par Débitage "sous le Pied". P. 134–139.
- ²⁴ J.B. Sollberger. Tehnik for Folsom Fluting. P. 42.
- ²⁵ Aivar Kriiska, Toomas Mägi, Jüri Peets. Neues in der Eksperimentalarchäologie. // Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused. 1991. 4 (40). S. 400.
- ²⁶ Näiteks bipolaarses tehnikas saadud kvartskilde on arheoloogid pidanud nende iseloomuliku struktuuririkkega kitsenevate otste järgi kõõvitsateks või talbadeks. Tuija Rankama. Muutamia ajatuksia. S. 12.
- ²⁷ George C. Frison & Bruce A. Bradley. Fluting of Folsom Projectile Points. // The Agate Basin Site: A Record of the Paleoindian Occupation of the Northwestern High Plains. Academic Press, New York, 1982. P. 211–212.
- ²⁸ John D. Speth. Miscellaneous Studies in Hard-Hammer Percussion Flaking: The Effects of Oblique Impact. // American Antiquity. 1975. 40 (2). P. 203–207; Andrew Walter Pelcin. Controlled Experiments in the Production of Flake Attributes. Doctoral Dissertation in Anthropology. University of Pennsylvania. 1996.
- ²⁹ Brian Cotterell and Johan Kamminga. The Formation of Flakes. // American Antiquity. 1987. 52 (4). P. 675–708.
- ³⁰ Cenk Kocer and Richard E. Collins. Angle of Hertzian Cone Cracks. // Journal of the American Ceramic Society. 1998. 81 (7). P. 1736–1742.
- ³¹ Anthony A. Baker, eraviisiline mõttevahetus 1998.

KOMPUTERISEERITUD AJALOOURIMINE EESTIS MAILMAKONVERENTSI FOONIL

Aadu Must

PILK EESTI KOMPUTERISEERITUD AJALOOLASTE TÖÖPÖLLULE

Üheks Eesti ajalooteaduse arengut pidurdavaks nähtuseks on selle allikase baasi näiline ammendumine eriti massilisi andmestikke kasutavates uurimisvaldkondades. Ajalooteaduse kontseptuaalne muutus on võimalik vaid seda toetavale empiirilisele materjalile tuginedes. Ajaloopildi uuenede ei pea muidugi ilmtingimata põhinema uutel allikmaterjalidel – see võib baseeruda ka käibesoleva teabe uudsel analüüsil, uutel järeldustel. Nii oli see näiteks 1970. aastatel Rootsisis väljakujunenud uue ajalooteadusliku koolkonna puhul.¹ Kuid just selles asi ongi, et Eesti oludes ei vasta suur osa teaduskäibes püsivatest statistilistest materjalidest kaasaegse teadustöö nõuetele vähesel allikakriitika, sobimatute valikuprintsiipide või statistilise töötuse primitiivsuse tõttu. Tee sa nende põhjal uudseid või traditsioonilisi järeldusi – ikka jäävad küündimatuks. Taolise kriisi ületamine lihtsalt nõuab kaasaegse arvutustehnika vahendite tugineva ajalooteadust ja arhiivindust ühendava teadusprojekti käivitamist.

Komputeriseeritud ajaloo uurimise² seis nii Eestis tervikuna kui ka Tartu Ülikoolis on üheaegselt lootustandev kui murelik. Meie arhiivide fondid sisaldavad väga suurel hulgal unikaalseid ja seni vaid episoodiliselt või siis puudulikult töödeldud allikaid. Eesti ajaloolased on oma uurimistöökäigus loonud arvestatava hulga valdavalt isikuloolisi elektroonilisi andmebaase, unustamata sealjuures ka allikakriitikat. Ainuüksi Tartu Ülikooli ajaloo osakonna õppejõudude, doktorandide, magistrandide ja üliõpilaste osalusel on loodud andmebaasid Eesti perekonnanimedest, talude pärisestamisest, Tartu 1897. aasta rahvaloendusest, rahvarändest Lõuna-Eestis 19. sajandil, 19. sajandi passiregistritest, Sindi vabrikuasula rahvastikust 19. sajandi 2. kolmandikul, 1949. aasta küüditamise ohvritest Eestis, Eesti rahvastikukao- tustest N. Liidu vanglates ja sunnitöölaagrites, Eesti hajataludest 1688. aastal, Lõuna-Eesti kõrtsidest 18.–19. sajandil; lisaks veel Balti aadli register, *Album Academicum* (1802–1918), nomenklatuuri teenistuslik andmebaas 1961–86 jm. Väga jõudsalt areneb Eesti Ajalooarhiivi elektrooniline infosüsteem – seni testimise faasis olevad elektrooniliste teatmike (*kaardid, mõisa- ja isikufondid, hingerevisjonid, mõisad, vallad, TÜ üliõpilased*) võrguversioon töötab oluliselt lihtsustada uurija tööd.

Nagu esimesed töötused näitavad, pakub loodud materjal häid sünergistlikke võimalusi. Kuid paraku saamegi täna rääkida ainult võimalustest, sest teaduskäibes ei ole need veel jõudnud. Hoopiski ennatlik oleks rääkida

arvutustehnikaga seotud murrangust ajalooteaduses (kui selle all muidugi arvu- kui kirjutusmasinat ei mõelda). Mainitud andmebaasid põhinevad väga erineval tarkvaral ja on erinevates hoiu- ja kasutamistingimustes. Valdavalt on nad loodud autorite eneste tarbeks; mõnest üsnagi huvitavast andmefailist ongi alles võibolla ainult diplomitöö kaane vahele pandud diskett kokkupakitud andmetega (mis ehk on veel kasutamiskõlblik).

Edasiminekut pidurdab kvalifitseeritud tehnilise abi kasutamise võimaluste nappus, loodud materjalide pihustus erinevate omanike ja hoiupaikade vahel ning kindlusetus mõnede andmebaaside säilivuse tagamise osas. *Komputeriseeritud ajaloolase* tööajast läheb suur osa tehnilisele tööle – arvuti hooldusele, tarkvara kohandamisele jms tööloikudele, kus ajakulu suur ja ühe normaalse ajaloolase professionaalsus ometi väike. Et tehtud töö peale lootuste ka arvestatavaid tulemusi annaks ja need teaduskäibesse juurduksid, tuleb vältimatult luua elektroonilised arhiivid ja tehniline tugiteenus.

TOLEDO KONVERENTSIST

20.–23. juulini 1998. a toimus Hispaania ajaloolises pealinnas Toledos XIII rahvusvaheline komputeeritud ajaloo konverents pealkirja all *Uutele rajajoonetele*, summeerimaks tehtut ning kavandamaks arengusuundi juba järgnevaks aastatuhandeks. Korraldajaks komputeeritud ajaloo assotsiatsioon,³ *kasvava liikmeskonnaga ja Edinburgi Ülikooli kirjastuse poolt kolm korda aastas väljaantava atraktiivse ajakirjaga õitsev rahvusvaheline organisatsioon*.⁴ Konverentsil kuuldu ja nähtu annab hea võimaluse õppida mujal tehtust ning kriitiliselt hinnata meie kodust taset. Esmalt põgusalt

KONVERENTSIST ÜLDSE. Konverents oli suurepäraselt korraldatud, nagu suured rahvusvahelised teadusüritused tavaliselt ikka. Edu tagatiseks olid nii tugevad sponsorid kui ka märgatav riiklik toetus. Konverentsi patrooniks oli kuninganna Sophia, kelle tervituskõne küll tähtsa riikliku sündmuse tõttu kuulmata jäi. Kuninganna sai nimelt esmakordselt vanemaks. Vaieldamatult oli konverents väga suur naeratus korraldavale maale, sest Hispaania noored teadusepürgijad said hinnatava rahvusvahelise esinemise kogemuse (ca 50 ettekannet!). Töökeelteks olid inglise ja hispaania keel, sünkroontõlge igati tasemel. Jahedast Eesti suvest tulnuid vapustasid soe ja päikeseline ilm (42 kraadi varjus), ajalooline linn, odav ja tõhus toitlustamine. Ja elukõige muidugi konverentsi tööpaik – esimest korda elus tuli esineda sellises auditoriumis – San Pedro kiriku altaril, vasakul käel Toledo linna uhkuse Garcilaso de la Vega sarkofaag. Minu ettekande sissejuhatuses öeldud lause *Meie ülikool asutati Rootsi kuninga Gustav II Adolphi poolt* tekitas saalis kummalise ümina (nagu olnuks jutt Ivan Julma või Lavrenti Beria rajatud teadusetemplist) – Kolmekümneaastase sõja lõpu juubeliaastal teatakse meie ülikooli asutanud kuningat hästi, kuid hispaania traditsioonis on ta vaenuliku poole kurikuulus sõjamees. Komputeeritud ajaloo tegijate hulgas teati ka Eestit hästi: Jaanus Arukaevu ja Raivo Ruusalepa eestvedamisel tegutses assotsiatsiooni Eesti haru üsna aktiivselt;⁵ konverentside veteranid saatsid Raivole palju tervitusi. Nagu igal heal konverentsil ikka, juhtus ka

äpardusi. Hispaania lektorite veebi leheküljed ilmusid arvutiprojektori ekraanile ladasalt ja efektselt, mis tekitas teistes muretusetunde. Mõni kaugemalt saabunud esineja sai alles puldis seistes teada, et demonstratsiooniarvuti on võimeline näitama vaid sellesse eelnevalt salvestatud faile – kiriku altaril alalist Interneti-ühendust ei olnud.

Konverentsi sektiioonides arutati kompileeritud ajaloo erinevaid tahke. Neist intrigeerivamad olid ajaloo andmebaase, ajaloo õpetamist ja elektroonilisi arhiive käsitlevad teemad. Peatuksin neist kahel esimesel lootuses kolmanda juurde kunagi hiljem veel eraldi tagasi tulla.

ÕPETAMINE JA ELEKTROONILINE PUBLITSEERIMINE

Arenenud maailma ülikoolides on arvuti ajalooõpetamisel igapäevane meetodiline vahend, mida on võimalik loominguks ja atraktiivselt rakendada. Erinevate maade kompileeritud ajaloo entusiastid kirjeldavad oma kogemusi, aga samuti teadus- ja haridussüsteemi ametnike-finantseerijate vastuseisu oma olemusvõitlusele paljuski ühesugusena. Tuleb välja, et neilgi on olnud ajad, kus tuli tõestada, et lisaks arvutile on vaja ka tarkvara, arvutioperaatorit, programmeerijat ja süsteemiadministraatorit. Pikka aega levisid mitmesugused legendid, millest esialgu võis isegi palju kasu olla. Legend rääkis, et arvutil publitseerimine on muinasjutuliselt odav ja õppevahendi *Internetis avaldamine* ei maksa mõne arvuti ja serveri olemasolu korral enam midagi. Tegelikuses on kvaliteetne võrgupublikatsioon paraku vaid siis odav, kui keegi puhtast entusiasmist autori, toimetaja, kujundaja, laborandi, tehniku ja süsteemiadministraatori töö korralikult ära teeb. Ja kes siis veel, kui mitte ajaloolane ise! Kui aga tehniliseks tööks vajalikud abijõud ametisse palgata ja õiglaselt tasustada, siis on see piisavalt kulukas. Oma entusiasmi ja tööga peale makstes ning ilusate legendide abil vähendati vastuseisu uuele suunale. Aga tehnilise töö panemine teadlaste õlgadele on lõppkokkuvõttes siiski rahvusliku rikkuse raiskamine (umbes sama, kui *traditsioonilise* ajaloo uurimise puhul laborandi kohustuste professorile *usaldamine*). Korraks, pigem teoretiseerivas plaanis kerkis küsimus tasuliste võrgupublikatsioonide loomise võimalikkusest, kuid see hüljati koheselt. Akadeemilises maailmas ei peeta sellist lahendust soliidses – raha loominguks tööks tuleb leida stipendiumi või granti näol enne töö juurde asumist, võrku pandud töö kasutamine on kõikidele vaba. Märjiti, et Internet on täis mitmesuguste võrguväljaannete esimesi numbreid, kuid teised numbrid on visad tulema, sest entusiasm on otsas ja finantseerimist pole kusagilt tulemas. Nii on varjusurmas ka meie <http://www.history.ee>.

Konverentsil leidsid tutvustamist mitut liiki õpetamisprogrammid ja elektroonilised publikatsioonid. Levinuim oli illustreeritud õpik, komponentideks hüpertekst, abimenüüs väljatellitav spikker-teatmik, atraktsiooniks rohked illustratsioonid. Oli ka spetsialiseeritumaid variante, mida võiks nimetada elektrooniliseks praktikumiks. Need koosnesid teatud allikmaterjalide valikust, otsimootorist ja meetodilisest juhendist: otsi, uuri, kombineeri. Vast kõige huvipakkumaks olid programmid, mis tegid arvutist trenadžööri ehk *õpetamise masina*, milles on hästi ühendatud arvutimäng

ja õppimine (kui oskad hästi gooti kirja transkribeerida või kontuurkaardil ajalooliste maakondade asukohad ja ajaloolised nimed korralikult paika panna, saad palju punkte).

Ülikoolide õppetöoga seoses räägiti kõige enam Internetist, kui muga-vaimast ja igale õppejõule käepärasest vahendist. Pealegi on see finantseerijate poolt soositud valdkonnaks. Seda kasutatakse vahetult õppematerjalide levitamiseks. Mitmel pool publitseeritakse üliõpilaste teadustööd veebi leheküljena, nii tuuakse needki teaduskäibesse. Rohkesti levitatakse bibliograafiaid, soovitusnimekirju (koos vajalike haakidega), metoodilisi juhendid. Interneti arengut pärssiva tegurina mainiti mõnel puhul meilegi tuntud liinide ülekoormatusest tulenevat aeglast sidet. Mar Jonsson Islandilt kurtis, et gooti kirja õpetamiseks loodud programmi lehekülje alguse ja lõpu ekraanile ilmumise vahe võib linna teises otsas pahatihti poolele tunnile venida. Korduvat rõhutati, et ülikooli õpetajakoolituses tuleb tudengitele ilmtingimata veebi lehekülje kirjutamist õpetada, sest televiisori- ja arvutiajastu lastele polevatki võimalik ajalugu teistmoodi põnevaks teha. Kui arvutiprogrammid ajaloo kohta midagi huvitavat ei paku, siis otsivad poisid Internetist autosid, lennukeid ja ilusaid tüdrukuid.

Üldise entusiastliku arvutivaimustuse sekka kõlas vahel ka kirgi taltsutavaid hääli: *tudeng peaks vahel ikka elusat õppejõudu ka nägema. Ega me oma õpilasi arvutiinvaliidiks ei tee? Ega me ei kuluta aega selle peale, et ajaloo õpetamiseks mõeldud aja sees õpetada, mis asi on arvuti?* Eesti oludes seda praegu küll karta pole – meie *pendel* on esialgu veel kindlalt teises ääres.

Arvutustehnika ja multimeedia kiire arengu tulemusena on kompileeritud ajaloo õpetamisel peamiseks arengujooneks

ÜLEMINEK ENTUSIASTLIKULT DILETANTISMILT PROFESSIONAALSUSELE. Nagu selgus, koostavad veel praegugi ajaloolased Kanas, Hispaanias, Mehhikos, Saksamaal, Hollandis jm oma *originaalseid* õppepakette näiteks Suurest Prantsuse revolutsioonist, kuid tulemustega ollakse üha vähem rahul. Massiline poolasjaarmastajalike veebi leheküljele *riputatud* õppevahendite buum hakkab tasapisi ja olude sunnil asendumas professionaalsete CDle kirjutatud õppepakettidega. Professionaalsust soosib ka intellektuaalse omandi kaitse, mida Interneti osas on hakatud tõsiselt jälgima. Just autorikaitse probleem ei lase igal mehel oma *maailmaajaloo* võrguversiooni kirjutada. Kust võtta illustratsiooniks vajalikke koopiaid Prados, Louvre'is või Ermitaažis asuvatest šedöövritest? Ilma loata neid kopeerida ei tohi. Võibolla kasutada oma veebilehekülje vastavasse kohta Louvre kodulehekülje haakimist (*linking*), et kasutaja saaks seal käia pilte vaatamas? Kui ühendusliinidel on piisavalt kiirusevaru, siis on see võimalik. Kuigi – haagitud lehtedel on komme vahetevahel ära kaduda. Osta kasutamisluba? Või siiski hoopiski valmisprodukt? Märgiti, et ka tudengi loengukonspekti omalagatuslik *nettiriputamine* õppejõu loata on intellektuaalse omandi vargus (seda on ta meilgi⁶).

Nii ongi suured ja tuntud kirjastused laiendanud oma tegevuse ka elektroonilisse sfääri, publitseerides õppevahendeid CD-ROMidel. Üldajaloo ja kunstiajaloo valdkonnas on loodud lausa massilised elektrooniliste õppevahendite seeriad (millest mõningaid oli võimalik kohapeal vaadata ja osta).

Need käsitlevad ühe või teise maa ja ajajärgu arhitektuuri, Hispaania, Prantsuse või Madalmaade kunsti, Ibeeria kultuuri, 30-aastast sõda jne. Töö sellise CD koostamisel olevat üsna sarnane rikkalikult illustreeritud õpiku koostamisega, ainult õppevahend ise on teises keskkonnas, aktiivne ja atraktiivne. Sarnane on seegi, et juba loodud professionaalseid õppepakette võib tõlkida või viidata. Loomulikult autorikaitse nõudeid arvestades.

ARVUTI AJALOOLASE TEADUSTÖÖS

ANDMEBAAS KUI KVALITATIIVSELT UUS ALLIKMATERJAL.

*Andmebaas on omavahel seostatud ja eelnevalt defineeritud loogiliste reeglite järgi korraldatud andmete kogum, mille struktureerimisel on lähtutud pigem andmete loomulikest seostest kui kasutatavast riist- ja tarkvara iseloomust.*⁷ Ajaloolaste seas tekkis küll vaidlus, kuhu paigutada mitme erineva algallika andmeid ühendav andmebaas humanitaarsete terminite skaalal. Kas see on publitseeritud allikas? Elektrooniline teatmeteos? Uurimus? Lõpuks jäi domineerima arvamus, et *ajaloo andmebaas* on piisavalt spetsiifiline nähtus oma kindlate tunnuste, eeliste ja kasutamismetoodikaga, et teda mitte vägivõltselt mingi muu nimetuse alla suruda, vaid kutsudagi oma nimega – ajaloo andmebaasiks.

Andmebaasidel on ajaloolaste töös mitmeid eeliseid. Neid saab kasutada kui elektroonilisi teatmikke, kus otsimine on kiire ja pealegi on leitud andmeid koheselt võimalik vajalikkude kohta teksti kopeerida. Olemasoleva info uut kvaliteeti sel juhul ei teki. Andmebaaside põhivõlu on nende haakimises (*linking*). Vana ja klassikaline fragment loengukonspektist räägib, kuidas üks uurija sisestas arvutisse mingi väikelinna kiriku meetrikaraamatute andmed, teine aga maksunimekirjade ja kinnisvarade registri sissekanded ning haakis need eelnimetatud andmebaasiga. Kolmas liitis kohtuskäijate ja vangide nimekirjad. Nii saavutati sünergistlik efekt. Uus kompleksne andmebaas lubas tulemuslikult uurida ajaloolist demograafiat, asustusajalugu ja näiteks ajaloolist toponüümikat, sest meetrikaraamatutes märgitud inimeste elukohad sisaldasid veel tänavanimede eelsest ajast pärinevaid mikrotoponüüme. Või näiteks kurikalduvuse levikut suguvõsade lõikes. Lisaks muule võimaldas kompleksne andmebaas korraldada sajandeid tagasi surnud linlastele sotsiomeetrilise testi – vaadata kes kellega positiivselt või negatiivselt suhtles (positiivsed valikuid näitavad meetrikates märgitud vaderite ja abikaasade nimed, negatiivseid kohtuprotokollid).⁸

Paraku ei saa sellist tulemust kohe saavutada – eelnevalt tuleb väga palju tööd teha. Ka Eestis. Enne kui midagi ühendada ja sünergistlikku efekti nautida, tuleb andmebaasid luua. Samuti on vältimatult vajalik tehniliste tingimuste olemasolu loodu säilitamiseks ja kasutamiseks. Alles piisava *kriitilise massi*, st piisava hulga haakuvate andmetega andmebaaside olemasolu korral saame rääkida sünergistlikust efektist. See eeldab ka teatud koordineerimistööd. Toledo konverentsil võis näha mitmeid sellesuunalisi katseid. Näiteks Jaéni Ülikool (Hispaania) tutvustas mitmes ettekandes ühe ja sama piirkonna ajaloo erinevaid aspekte (urbaniseerumist, linnaomavalitsuse tegevusest jne) käsitlevaid andmebaase. Nii kujuneb andmepank, mis pakub tulevikuks sünergistlikke võimalusi.

Andmebaasi edasiarenduseks võib olla

ELEKTROONILINE MONOGRAAFIA. Tegelikult võib CDle kirjutada või Internetis avaldada mistahes teksti. Kuid kvalitatiivselt uuel tasemel väljaandest, elektroonilisest monograafiast, saame asjatundjate arvates rääkida vaid siis, kui selle valmistamisel on ära kasutatud mitmesugused just nimelt arvutustehnika poolt pakutavad spetsiifilised võimalused – andmebaasidega ühendatud graafikaprogrammid ja GIS,⁹ hüpertekstis analüüs ja kommentaarid. Nii õigustavadki elektroonilised monograafiad end just massilistel andmestikel põhinevate uurimuste korral. Nende kriteeriumite järgi võib elektrooniliseks monograafiaks lugeda ka allakirjutanu elektroonilise publikatsiooni Eesti pärisnimedest,¹⁰ kus andmebaasiga on ühendatud monograafia tekst, aga samuti on võimalik andmebaasis teostatud otsingutulemusi vaadata ka graafiliselt, Eesti kihelkondade kaardil kajastatuna (andmebaaside sidumine GISiga oli konverentsil üsna populaarne teema).¹¹

Elektroonilisel monograafial on mitmeid suuri eeliseid. See on *subtlev uurimus*. Massilistel andmetel põhineva teadustöö traditsioonilisel publitseerimisel on võimalik esitada autori käsutuses olevatest andmetest vaid teatud valik, seega (autori arvates) huvitavamad näited. Selle paratamatult subjektiivse valikuga on seotud uurimuse vananemise probleem. Teadagi – iga põlvkond esitab ajaloolisele kogemusele uued küsimused, mis teda erutavad; neile senistest käsitlustest vastust leidmata tuleb ajaloolastel taas asuda juba uuritud allikate järjekordsele läbitöötamisele. Interaktiivsed publikatsioonid aitavad seda konflikti minimaliseerida – kasutaja saab teha täiendavaid päringuid just nimelt teda huvitavate ahendite piires. Nii on lugejale kättesaadav kogu olemasolev andmemassiiv, mitte ainult esitatud näited. *Eesti onomastika* elektroonilise publikatsiooni kasutaja võib jälgida murdeainese esinemist eesti perekonnanimeses näiteks nimede *Metsis* ja *Mõtus* levikukaardi järgi. Aga kui konkreetne lugeja huvitub hoopiski *Savi* ja *Sau* või *Kama* levikust, annab ka nende levikukaart ilma erilise vaevata arvutiekraanile kutsuda. Kujutan ette, et veelgi olulisem on *subtlev uurimus* näiteks rahvarände andmestiku puhul. Rahvarände kultuurikande potentsiaali uurivat etnoloogi või folkloristi võivad huvitada just nimelt Tõstamaa ja Emmaste rändesuhted, ja sedagi just mingis kindlas ajavahemikus (võibolla selgub, et nende piirkondade kindamustrite sarnasuse põhjuseks pole looduslike olude sarnasus, vaid väga ulatuslik kahe piirkonna vaheline abieluränne?). Kõigi selliste tulemuste, antud näites levikukaartide, paberalusel tiražeerimine on ebareaalne. Elektroonilise publikatsiooni korral on kasutajal võimalik välja tellida just teda huvitav kaart või lasta kombineerida talle vajalike tunnuste põhjal hoopis uus. See ei tähenda, nagu oleks autor esitanud lugejale oma uurimuse toormaterjalid. Vastupidi – üldiste seaduspärasuste ja arengutendentside leidmine ja lahtimõtestamine elektroonilise monograafia tekstiosas ikka ongi see, mis sellest elektroonilise **monograafia** teeb. Ka autori andmete kontrollitavus omandab kvalitatiivselt uue taseme: elektrooniline monograafia lasebki kontrollida, kas autori järeldused kehtivad alati, eranditeta või ainult üksikul erijuhtumil.

Komputeriseeritud ajaloo-uurijat kollitavad ka mitmed

OHUD. Komputeriseeritud ajalooteadus on efektiivne ainult sel juhul, kui on tagatud kahe poole – arvuti ja ajaloo-alaste teadmiste ühendamine. *Komputeriseeritud* tähendab siin üht ajaloo uurimise meetodit, ei enam. Komputeriseerimine ei vabasta uurijat teiste ajaloolase esmaste kutseoskuste, eelkõige allikakriitika valdamise kohustusest. Kümnekond aastat tagasi oli üsna tavaline, et komputeriseeritud ajalugu tähendas kahe uurija koostööd, kellest üks teadis, mis on ajalugu, teine tundis arvutit. Pahatihti olid ilusad algandmete read tähtsamad kui nende usaldusväärtus. Ilmnesid illusoorse komputeriseerimise tendentsid – mõni lahendus leiti esmalt arvelaal, et sellele siis kaasaegsema meetoodika kest ümber kompilleerida lasta või leiti arvutist saadud tabelleid uurides, et arvuti on eksinud ja ajaloo ilmekuse huvides tuleb koma ümber tõsta. Tõsi – tuli ette sedagi, kus isegi suure arvutiga protsendi võtmine aia taha läks.

Suuremad vead tulenevad tavaliselt sellest, et arvutivaimustuses ajaloo-huviline otsib välja hästi tabeldatud allikad, pööramata suuremat tähelepanu nende arvude usaldusväärsusele. Eesti arhiivimaterjalide põhjal saame tuua rohkesti näiteid sellest, kuidas arvulised näitajad tähendavad tegelikult hoopis midagi muud, kui tabeli lahtrite pealkirjade järgi võiks arvata. Ka Toledo konverentsi suuremad küsitavused tulenesid allikate ja allikakriitika nõrgast valdamisest. Halb, kui ajaloolane unustab, et näiteks maksunimekirja järgi on väga ohtlik rahvastikupüramiidi koostada, sest pahatihti võisid maksukohuslased olla ainult mehed või perekonnapead (mis teeb traditsioonilises ühiskonnas umbes sama välja). Kui selline püramiid ikkagi teha, pole mõtet seda nt võimaliku rahvarändega põhjendada – põhjus on ikka allika enda sobimatuse. Üks meie jaoks ehmata põhjendus vähesel allikakriitika kohta (pealegi väga soliidse Lääne ülikooli esindaja suust) oli see, et doktorantuuri kolme aastat arvestades on ülekohtune töölt veel tõsist allikakriitikat ja allikate kompleksset kasutamist nõuda – uurimuse meetoodika on ju elegantne ja üks konkreetne allikmaterjal kenasti läbi töötatud.

GEOGRAAFILISI VÕRDLUSJOONI

Komputeriseeritud ajaloo assotsiatsioon ei haara ühtlaselt kõiki piirkondi. Tegemist on Euroopa-keskse organisatsiooniga, Ameerika kontinendil oli arvukamalt esindatud vaid Kanada. Ka üksikute liikmesmaade lõikes on tasemes olulisi lahknevusi. Seda iseloomustas üsna ilmekalt ka ühest või teisest riigist pärit ettekannete arv. Juhtiv koht selles organisatsioonis kuulub Inglismaale (10 ettekannet). Seal asub ka peakorter ning ajakirja *History and Computing* toimetus. Väga tugeva mulje jätsid Hollandi (4 ettekannet), Taani (3), Norra (4), ka Islandi (2) esinejad. Tegemist on maadega, kus arvuti kasutamine ajaloolaste (ja ka kodu-uurijate) poolt on massiline ning elektroonilisel kujul on olemas rikkad teatme- ja allikmaterjalide kogud. Just nendest maadest on meil väga palju õppida elektrooniliste arhiivide, massiliste andmebaaside kui ajalooallikate kasutamise ja nende omavahelise haakimise, aga samuti spetsialiseeritud kõrgkoolipedagoogika valdkonnas.

Huvitav oli jälgida ka Venemaa ajaloolaste ettekandeid. Arvutikasutamise massilisusest ja ulatuslikest elektroonilisele kujule viidud andmekogudest on Venemaa puhul veel vara rääkida. Ometi on seal silmapaistvalt häid *tippportlasi*, kes on teinud mitmeid elegantseid uurimusi (Leonid Borodkin jt). Meie lähemad naabrid lätlased, soomlased ja rootslased sellel konverentsil ei osalenud. Poola esindaja osales vaatlejana, ei esinenud.

Mitmed ettekanded pakkusid väga suurt sisulist huvi, lähedaste uurimismeetodite äratundmisrõõmu ja võrdlemisainet. Francisco Alia Miranda Kastiilia la Mancha Ülikoolist esitas Hispaania ajalookirjanduse stsientomeetrilise ülevaate (sünkroontõlge nimetas seda ka historiograafiliseks ja bibliomeetriliseks uurimuseks).¹² Vastav andmebaas võimaldab teha statistilist analüüsi publikatsioonide teemade, autorite, geograafilise jaotumise (s.o teaduskeskuste), vanuse jms lõikes. Teisisõnu – kõike sedasama, mida Ülle Musta poolt viimases *Kleios* tutvustatud Eesti ajalookirjandust käsitlev andmebaas.¹³

Gunnar Thorvaldsen Tromsø Ülikoolist (Norra) esitas huvitava uurimuse Ameerika Ühendriikide Minnesota osariigi emigrantide eesnimede andmebaasi analüüsist. Eesnimi on väga hea indikaator analüüsima lapse vanemate rahvuslikku identifitseerumist, mentaliteeti ja kultuuritraditsiooni põlvkondade, piirkondade, etniliste koosluste arvukuse jne lõikes.¹⁴ Tema järelduste kuulamisega kaasnes äratundmisrõõm – üsna sarnaselt hindas eesnimedes kajastuvat informatsiooni Virge Anso oma Eesti andmete põhjal koostatud (ja arvuti andmebaasil baseerunud) diplomitöös.¹⁵

Üheks meetodiks, mida Tartu Ülikooli ajaloo osakonna tudengid oma töödes kasutanud, on ajaloodokumentides esineva keele analüüs. See on rohkem nagu kõrvalprodukt – kui meil on mingi valla kohta olemas üsna ulatuslik ja täpselt dateeritav täistekst-andmebaas, miks siis mitte kasutada arvuti poolt pakutavat võimalust analüüsida selle paikkonna keeleajalugu – sõnavara ja grammatikat.¹⁶ Selle foonil oli huvitav kuulata ülevaadet, kuidas Moskva tippspetsialistid Irene Garskova ja Leonid Borodkin kasutavad sarnase tekstianalüüsi tulemusi 19. sajandi anonüümsete tekstide autorite identifitseerimisel.¹⁷

KOMPUTERISEERITUD AJALOO TEHNILINE TUGITEENISTUS

Ent tulgem tagasi koduse Eesti ajaloolaste probleemide juurde. Tartu Ülikooli ajaloo osakonna ja arhiivinduse õppetooli olemasolev tehniline baas koosneb Avatud Eesti Fondi vahenditega muretsetud riist- ja tarkvarast (lokaalne arvutivõrk, *Silicon Graphics* tööjaam, *Novelli* server, Interneti side ja elektronkonverentsi ning elektroonilise publitseerimise võimalused). Oluline on see, et olemasoleval tehnilisel baasil on mitmed ajaloolased saanud head *komputeriseeritud ajalooga* tegelemise kogemused. Oleme püüdnud sellest baasist lähtudes luua computeriseeritud ajaloo tehnilist tugiteenistust.

1997. aasta sügisel esitas arhiivinduse õppetool Teaduskompetentsi Nõukogule projekti, mille eesmärgiks oli computeriseeritud ajaloo tugiteenistuse loomine Tartu Ülikooli juurde.¹⁸ Toledo konverentsil veendusin, et tegemist oli strateegiliselt väga õnnestunud projektiga, mis haakub hästi muu maailma arengutega. Et see projekt veel toetust ei leidnud, on omaette

küsimus – eks proovime oma ideed edaspidi paremini lahti seletada.

Projekti põhiidee ja harjumatus seisnes selles, et finantseerimist ei taotletud mitte teadurite töötasuks, vaid süsteemiadministraatori, arvutioperaatorite ja programmeerijate palkamiseks ning arvuti riist- ja tarkvara kaasajastamiseks. Teisisõnu – taotlesime *komputeriseeritud ajaloolase* vabaksostmist tehnilisest *abiteost* ning talle võimaluste loomist sisulise ajaloo uurimisega – allikate leidmise, allikakriitika, tulemuse analüüsi ja interpreteerimisega – tegelemiseks. Ühtlasi loonuks see head võimalused elektrooniliste ajaloo andmebaaside loomiseks, koondamiseks, täiendamiseks ja mis eriti oluline – laiemaks kasutamiseks. Kvalitatiivse edasimineku tagaks programmeerimisabi, kusjuures sageli piirduks see olemasolevate standardprogrammide korraliku rakendamisega. Mõned olemasolevatest andmebaasidest vajavad enne laima kasutajaskonna ette toomist veel lihvimist, eelkõige professionaalset disaini. Ka erinevate andmebaaside haakimine või ühendamine näiteks kartograafilise alusega peaks jääma tugiteenistuse ülesandeks. Kultuuriloolises, lokaalajaloolises ja genealoogilises mõttes huvipakkuvamad andmebaasid saaks publitseerida ka *CD-ROM*il.

Mis siis veel computeriseeritud ajaloolase ülesandeks jääb? Ajaloolaste jaoks ei saa lõppeesmärgiks olla andmebaasid, tabelid või meetodika kirjeldused. Tulemuseks saavad olla vaid elektroonilistele andmebaasidele tuginevad monograafiad ja teaduslikud artiklid. Juba senitehtud eeltöödele – rahvarände, onomastika, talude päriseksostmise jt andmebaasidele ning digitaliseeritud kaardialustele – toetudes tuleb kirjutada monograafilised käsitlused 19. sajandi rahvarändest ja rahvastiku sotsiaalsest mobiilsusest, käsitledes seejuures migratsiooni ja sotsiaalse karjääri seoseid, haridusrännet, rahvarände seoseid talude päriseksostmisega jne. Eraldi käsitluse objektiks peaks saama Eesti küla 1870.–80. aastail. See interdistsiplinaarne uurimus tugineks olulisel osal õigusajaloo täistekst-andmebaasil ning analüüsiks erinevatest aspektidest talurahva olmet, seaduste ja tavade vahekorda talupojaühiskonnas, väärtushinnanguid, keelekasutust jm.

Tehniline tugiteenistus võimaldaks jätkata ka elektroonilist publitseerimistööd ja ära kasutada ülikooli ajaloo osakonna *surnud kapitali*. Esialgu võiks piirduda kasvõi dissertatsioonide ja lõputööde võrkeelsete kokkuvõtete avaldamisega Internetis. Tegemist on üldreeglina arvestatavate uurimustega. Dissertatsioonide osas ongi asjaga kunagi algust tehtud.¹⁹ Järg ootab arvutidiskettidele salvestatuna oma aega, ent tegija puudusel on töö pooleli jäänud. Küllap pakuks laiemale üldsusele huvi ka nt *Ajaloolise Ajakirja* ja *Kleio* täielik koondsisukord, võiks täieneda Eesti ajaloo elektrooniline raamatukogu, arhiivinduse elektrooniline raamatukogu, ilmuda juba arvutisse salvestatud õppematerjalid.

KOKKUVÕTTEKS

Komputeriseeritud ajalugu on iga aastaga üha enam muutunud asjaaramastajatest entusiastide hobist mitmekülgseid professionaalseid oskusi nõudvaks valdkonnaks. Et selles valdkonnas muu maailmaga sammu pidada, on hädavajalik probleemi teadvustamine otsuseid langetavatele ametimeestele (vähemalt seni pole selles valdkonnas tulemusi näha olnud). Ilma tehnilise

tugiteenistusest pole elektroonilistele andmebaasidele ja elektroonilistele arhiividele tugineva ajaloo uurimise suuna väljaarendamine Eestis võimalik. Ka vastavasuunalise laiema koostöö arendamine teaduskonverentside ja publikatsioonide kaudu jääks sisutihhaks.

VIITED JA KOMMENTAARID

- ¹ Kari Tarkiainen. Ajalookäsitlus Rootsis ja Soomes käesoleval sajandil. Aulaloeng 30. aprillil 1998. Käsikiri TÜ arhiivinduse õppetoolis.
- ² Inglise keelne termin *History and Computing* avatakse kui *arvutustehnikal baseerivate meetoditega ajaloo uurimine*. Käesolevas ülevaates kasutame selles tähenduses lühemat väljendit – *komputeriseeritud ajalugu*.
- ³ *Association for History and Computing*. Käesoleva teema kohta vt ka: Raivo Ruusalepp. Ajalooline informaatika – mis see veel on? // *Kleio. Ajaloo Ajakiri*. 1996. 1. Lk 37–41.
- ⁴ Charles Harvey and Jon Press. *Databases in Historical Research. Theory, Methods and Applications*. London: MacMillan Press Ltd, 1996. P. 1.
- ⁵ Vt ka: Erik Somelar. Kastike, kastike laua peal. // *Kleio*. 1993. 7. Lk 59–60.
- ⁶ Autorikaitse seadus. § 18. Lõik 2. Punkt 3, 4. Vt ka Kriminaalseadus. § 136.
- ⁷ C. Harvey and J. Press. P. 22.
- ⁸ Aadu Must. Ajaloo andmebaasid. // *Arvutimaailm*. 1995. 6. Lk 20.
- ⁹ *GIS* (Geographical Infosystem) – geograafiline infosüsteem.
- ¹⁰ Aadu Must. Eesti ajalooline onomastika: perekonnanimed 19. sajandil. Elektrooniline publikatsioon CD-ROMil. Tartu, 1995.
- ¹¹ Vt nt Andres Kunz. The Impact of Computerized Cartography on the Economic History of European Transport, 19th and 20th Centuries. // *History in a new frontier. XIII International Conference of the Association for History & Computing*. Toledo, San Pedro Martir 20–23 de julio, 1998. Abstracts.
- ¹² Francisco Alia Miranda. Historian and Databases. // *History in a new frontier. XIII International Conference of the Association for History & Computing*. Toledo, San Pedro Martir 20–23 de julio, 1998. Abstracts. P. 30.
- ¹³ Ülle Must. Eesti ajalooteadus 1990. aastatel. Stsientomeetriline analüüs. // *Kleio. Ajaloo Ajakiri*. 1997. 4 (22). Lk 3–11.
- ¹⁴ Gunnar Thorvaldsen. Some Quantitative techniques in Name Studies. // *History in a new frontier. XIII International Conference of the Association for History & Computing*. Toledo, San Pedro Martir 20–23 de julio, 1998. CD-ROM. 10 p.
- ¹⁵ Virge Anso. Sindi vabrikuasula rahvastik 1834–1850. Diplomitöö. Juhendaja prof kt A. Must. Tartu, 1994. Käsikiri TÜ Ajaloo osakonna raamatukogus. Lk 58. Aadu Must. Tööstusliku revolutsiooni argipäev. // *Ajalooline Ajakiri*. 1998. 1. Lk 33–44.
- ¹⁶ Vt selle kohta: Kadri Must. Tori vallakohtu arhivaalid ajalooallikana. [<http://www.history.ee/kadri.htm>]. 25.02.1997. Vt ka: Kadri Must. Tori vallakohtu protokollid ajalooallikana. // *Ajalooline Ajakiri*. 1998. 3. Lk 93–108.
- ¹⁷ Irene Garskova, Leonid Borodkin. Fuzzy Identification of Anonymous Authors: Using Graph Structures of Textual Style. // *History in a new frontier. XIII International Conference of the Association for History & Computing*. Toledo, San Pedro Martir 20–23 de julio, 1998. Abstracts. P. 55.
- ¹⁸ ETF Sihtfinantseerimise taotlus TFLAJ0535. Käsikiri TÜ arhiivinduse õppetoolis.
- ¹⁹ Dissertationes. [<http://www.history.ee/ajak.htm>]. 03.05.1997; vt ka: Aadu Must. <http://www.history.ee/>. // *Kleio*. 1997. 1. Lk 64.

ANGLIKAANI KOGUDUSEST NARVAS 17. SAJANDI LÕPUKÜMNENDITEL

Enn Küng

16. detsembril 1684 läkitas Karl XI Ingerimaa kindralkuberner Jöran Sperlingile kirja, milles kuningas teatas oma nõusolekust avada Narvas anglikaani kirik. Kindralkubeneri ülesandeks jäi informeerida kuninglikust otsusest Narvas elavaid inglasi. Saadud korraldus ei tulnud J. Sperlingile ega ka toonasele Ingerimaa superintendendile Johannes Gezelius nooremale ootamatult. Vastupidi, mõlemad isikud olid selle valmimisele olulisel määral kaasa aidanud, kuid Rootsi riik ise oli teinud põhimõttelisi mõõndusi oma senisesse suhtumisse mitte-luterlikesse ehk võõrastesse religioonidesse. Mainitud otsuse tulemusel loodigi aasta hiljem – 1685. a Narvas õige inglise protestantlik ehk reformeeritud kirikukogudus, kellel oli lisaks õigusele oma religiooni harrastada ka oma vaimulik preester Charles Thirlby isikus.

Ehkki Narva anglikaani koguduse teemat on nii aja- kui ka kirikuloolaste töödes juba puudutatud,¹ on käesoleva artikli eesmärgiks veel korra kokkuvõtvalt käsitleda selle koguduse teket ja tegevust. Antud probleemistiku juurde tagasitulemist õigustab mitmete uute senitundmatute allikate lisandumine. Viimastest väärivad eriti esiletoomist koopiad Narvas elanud inglise kaupmeeste ingliskeelsest kirjavahetusest Ida Kompanii (*Eastland Company*) juhtidega Londonis 1685. aastal kogudusele vaimuliku leidmise küsimuses ning anglikaani koguduse arved aastatest 1685–1703.² Samuti on autoril õnnestunud leida teisigi uudseid fakte Eesti Ajalooarhiivi ja Rootsi Riigiarhiivi fondidest.

ROOTSI SUHTUMINE TEISEUSULISTESSE 17. SAJANDIL

Reformatsiooniga kaasnenud rahvalikumiste ja ususõdade käigus olid pea kõikides Euroopa riikides valitseva kiriku ehk riigiusu kehtestumisel otsustavaks kohaliku võimukandja ning domineeriva vaimulikkonna usk. Valdav osa elanikkonnast kuulus seejärel mingi kindla kiriku rüppe, tunnistades teravat vahet enda ja teiste konfessioonide vahel. Kokkupuuteid nn teiseusulistega oli vähestel, seda näiteks jätkuvate sõdadega seoses või siis kaupmeeskonnal nende välisreisidel. Alates 1593. a Uppsala kirikukonstiilist muutus Rootsis lõplikult ainuvalitsevaks riigiusuks luterlus Augsburgi usutunnistuse alusel. Lisaks Rootsi-Soomele olid luterlikud ka riigi ülemereprovintsid ning allutatud Põhja-Saksa alad. Ainsa erandi luterlikus Rootsis moodustasid vene õigeusklikud ehk kreeka-katoliku kiriku liikmetest riigialamad Ingerimaal ja Eestimaa kubermangu idaosas. Varauusaegset Rootsit, nagu suuremat osa

ülejäänud Euroopati iseloomustas sallimatus teiseusuliste suhtes. Mitte ainult katoliiklased ja juudid, vaid ka Madalmaade, Saksamaa ning Šveitsi kalvinistid, anabaptistid ja mennoniidid, Inglise puritaanid ja presbüteri-aanid, nagu ka teised reformeeritud kirikute esindajad olid valitsevale luterlikule kirikule vastuvõetamatud. Sallimatus oli eelkõige üles ehitatud usulis-õpetuslikule pinnale. Majanduslik suhtlus sundis riiki paratamatult ka teiste usutunnistuste esindajatega arvestama. Ometigi ei tähendanud see võõrastele religioonidele tegevusloa andmist oma kirikute sisseseadmiseks Rootsis.

Kui Rootsi majandusteoreetikud 17. sajandil analüüsisid võimalusi Lääne-Euroopa Venemaa-kaubanduse tagasitoomiseks Arhangeliskist Soome lahe äärsetesse linnadesse, pakuti ühe võimaliku vahendina paljudest ideed anda väliskaupmeestele luba oma religiooni harrastamiseks. Olid ju seda teed läinud paljud oma kaubanduse arendamisest huvitatud linnad Lääne-Euroopas, pakkudes näiteks asüüli rikastele ja ettevõtlikele usupõgenikele. Ka ümberasujad olid religioonivabadusest huvitatud. Nende ettepanekutes jõuti isegi vaimuliku kutsumise kavani.

1643. a märkis Rootsi Moskva resident Peter Anton Loofeldt oma mõtteavalduses Narva eeldustest muutuda vene ja rahvusvahelise kaubanduse laokohaks, et teiseusulistel tuleks lubada linnas kodanikena elama asumist. Loofeldt nägi võimalust, et kui selline võõras abiellub kohaliku naisega, võtab ta tõenäoliselt üle ka abikaasa religiooni, kuna tal puudus võimalus oma jumalateenistuste külastamiseks. Kui aga usuvahetust ei toimunud, oluksid vähemalt sellisest segaperekonnast pärit lapsed luterlased.³ Enam-vähem sama mõtet kordas Loofeldt ka 1656. a paiku märkides, et *tegelikult ei tohi mitte kellelegi kaubandusvabadust keelata, olgu ta siis mis usku tahes (välja arvatud juudid, keda venelased ei salli), ainult kui ta ilma avaliku ärritamise ja oma religiooni kasutamisetä elab ning mitte midagi ohtlikku Rootsi krooni vastu ei tee.*⁴ Seega võinuks võõra usutunnistuse esindajad küll kodanikuks saada, mitte aga oma usutunnistusele vastavaid kombetalitusi järgida.

Ühe julgema projekti pakkusid 1670. aastate paiku riigi kommertskolleegiumile välja tõenäoliselt hollandlased. Projekti ühe punkti kohaselt pidanuks Rootsi Generaalstaatide alamatele lubama nende kaubaaitades religiooni vaba kasutamist koos jutlustajaga, kes tohtinuks nii ristida, armulauda ja gada kui ka surnuid avalikult kirikust matta.⁵ Arvatavalt kommertskolleegiumi komissari Jochim Pötter-Lillienhoffi poolt koostatud vastuses tauniti igati hollandlastele usuvabaduse andmise ideed. Seejuures meenutati, et kui 1652. a oli arutlusel 20–30 hollandi pere elamaasumine Göteborgi koos õigusega säilitada varasem usutunnistus, olevat riigikantsler Axel Oxenstierna selle tagasi lükanud sõnadega: *ma sooviksin ennemini oma isamaad ilma kaubanduseta näha kui koos võõra religiooniga segatuna.*⁶

1672. a 31. juulil tegi Narva linnusekrahv Johan von Lillendahl Stockholmis viibides kuningale ettepaneku anda väliskaupmeestele, kes kulutavad Narvas vene kaubandusele suuri summasid ja seejuures krediteerivad ka narvalasi, Rootsi riigi poolt mõningaid vabadusi. Linnusekrahv leidis, et andes inimestele vabaduse oma reformeeritud religiooni kasutada, saaks neid Hollandist Narva meelitada.⁷ Karl XI poolt 12. juuli 1673. a allkirjastatud resolutsioonis linnusekrahvile selget vastust ei antud. Kuningas kahtles, kas

usuvabadus tooks Narva varakaid võõraid ja lükkas lõpliku otsustamise edasi. Ta märkis, et võõrastel on nii või teisiti võimalus oma majades jumalateenistusi pidada. Need ei tohtinud aga teistes linnaelanikes tekitada paha-meelt.⁸ Kahjuks jäi Lilliendahli idee soiku ning pea kümne aasta jooksul võõraste usuvabadusküsimust Narva osas enam ei arutatud.

Mainitud resolutsioon kajastab üsna selgelt mitteluterlike konfessioonide olukorda Rootsi riigis 17. sajandil.⁹ Võõrastel, eelkõige kaupmeestel ja riigi pealinnas resideerivatel diplomaatidel oli võimalik peatuskohtades (*resp* kaubahoovides) suletud uste taga ja kohalikest elanikest eraldatuna oma usutunnistusele vastavalt Jumalat teenida. Seda võeti paratamatusena. Vaimuliku olemasolu väliskülastajatele siiski ette ei nähtud. Otseselt ei keelatud teiste usutunnistuste esindajatel kodanikena linnadesse elama asumist. Küll aga tauniti erinevate konfessioonide vahelisi abielusid.¹⁰

INGLASTE HUVI NARVA SUHTES 17. SAJANDI TEISEL POOLEL

Inglise kaupmeeste tõsisem huvi Narva vastu tekkis 17. sajandi teisel poolel. Ühelt poolt oli see seotud hollandlaste kasvavale konkurentsile allajäämisega Arhangelskis. Teiselt poolt käivitas Vene tsaari inglaste vastane hoiak alates 1646. a Moskva Kompanii (*Muscovy Company*) ja Rootsi kaubandusdiplomaatia lähenemise. 1649. a katkesid inglaste otsesidemed Venemaaga hoopis. Seoses kuningas Charles I hukkamisega annulleeris tsaar Aleksei Mihhailovitš nende laialdased privileegid. Inglismaa vajas uusi võimalusi vene tooraine hankimiseks, kuna tema Põhja-Ameerika kolooniate ressursid ei suutnud asendada Läänemerelt saabuvaid kaupu. Tulemuseks oli Rootsi ja Inglismaa riigivalitsuste poliitiline lähenemine. 1661. a sõlmiti sõprus- ja kaubandusleping, mida peagi asendas 1665. a 1. (ukj 11.) märtsil alla kirjutatud sõprus-, kaitse-, kaubandus-, ja meresõiduleping. Viimase 23. artikkel kergendas Inglise amatel laokaupade ostmist Rootsis, ning 24. artikkel lubas inglastel kolmes Rootsi linnas – Stades, Landskronas ja Narvas – asutada kaubandusühinguid ning pidada oma kaubahoove. Kui 1672. a uuendati Rootsi-Inglise liitu, kinnitati taas inglaste vabadusi nii Narvas kui ka mujal Rootsi riigis.¹¹ Vaatamata välismaalastele laolinnades seatavatele piirangutele, olid inglased väga huvitatud nii Rootsi enda kaupadest (raud, tõrv, pigi jms) kui ka tema provintside linnade vahendusel hangitavate vene produktide (lina, kanep, mets jms) saamisest.

Inglaste kaubanduslikust tegevusest Läänemere-ruumis oli Rootsi eluliselt huvitatud. See haakus hästi riigi Arhangelski-kaubanduse Läänemerele tagasitoomise poliitikaga, kus esiplaanile oli tõstetud just Narva potentsiaal olla ida-lääne vahelise kaubanduse vahendajaks. Enamgi veel, kohaliku kaupmeeskonna tugevdamiseks ja kaubakapitali suurendamiseks soosis riigivalitsus igati inglaste sinna elamaasumist. Narvas valitsesid üsna soodsad tingimused uute kodanike vastuvõtmiseks. Kuid ka inglased ise olid huvitatud seal kodanikeõiguste saamisest. Selle taga olid eelkõige nende kaubanduslikud huvid ja äriideed. Narva oma piiriäärse asendiga võimaldas jätkata vene turult vajalike kaupade hankimist. Soome lahe idaaladele eksporditi vastu suurtes kogustes tubakat.¹² Narva inglise päritolu kodanike abil loodi sild

vene turu ja Inglismaal paiknevate kaubafirmade vahel. Samas ei olnud ingllastel erinevalt tallinlastest ja lüübeklastest Narvas mingeid ajaloolisi privileege. Võõrastena tuli neil alluda kohalikule turukorraldusele. Kodanikuõigused võimaldanuks vabaneda piirangutest ja saada kohalikele, aga ka laiemalt Rootsi alamatele ette nähtud õigusi terves riigis. Lisaks vabale transiidile Venemaale olid inglise kaupmehed väga huvitatud tollisoodustustest Öresundis. Olles Narva kodanikud, suutsid nad edukalt konkureerida teiste üldiselt vaesemate narvalastega. Samuti sundis inglasi kodanikeõigusi taotlema Rootsi riigis kehtiv seadus, mis keelas riigi alamatel oma teenistusse võtta välismaalasi. Sellise poliitika tulemusel oli Narvas 17. sajandi lõpukümnetel üsna arvukas ingllastest kaupmeeste koloonia.¹³

IDEE INGLASTE USUVABADUSEST NARVAS

Suhtumises inglaste võimalikku usuvabadusse Narvas olid Rootsi valitusringkonnad põhimõtteliselt sama tõrjuvad nagu teistegi võõraste religioonide suhtes. Usuvabaduse nõude olid inglased esitanud juba 1636. a seoses ideega koloniseerida Ingerimaa. Ka 1640. aastate lõpus, kui Rootsi riigivalituse tasandil arutati võimalust tuua Moskva Kompanii laokoht Moskvast üle kas Tallinna või Narva, oli üheks keskseks küsimuseks inglaste usuvabadus. Seda teemat püüti rootslaste poolt igati vältida. Eriti selgelt tuli inglaste usuvabadusesoov esile 1660. aastate teisel poolel, kui Rootsi Londoni resident Johan Leijonberg täitis valitsuse ülesannet tuua inglaste laokaubandus Hamburgist Rootsile kuuluvasse Stadesse. Seegi kava ei realiseerunud.¹⁴ Veel 1681. a suvel, kui arutati Rootsi ja Inglismaa vahel sõlmitavat uut kaubanduslepingut, esitas riigi kommertskolleegium Karl XI arutamiseks terve rea Inglise Stockholmi saadiku Philip Warwicki seisukohti. Neis oli ühe punktina sees ka inglaste taotlus usuvabadusest koos oma vaimuliku ametisse seadmisega. Kuninglik kommertskolleegium pidas seda siiski mittesoovitavaks, kuna kardeti, et teisedki rahvad võiksid hakata sama soovima.¹⁵

Suhtumine inglaste usuvabadusnõudesse muutus Jöran Sperlingi Ingerimaa kindralkuberneriks määramisega 1683. aastal. Sperling on Narva 17. sajandi lõpukümnetite ajalukku läinud ühelt poolt sihikindla ja jõulise rootsistamispoliitikuna,¹⁶ kuid teiselt poolt juhina, kes aktiivselt sekkus oma provintsi majandusellu, olles eelkõige seda läbiva transiitkaubanduse edendaja.

16. juunil 1684, esinedes kuningliku kommertskolleegiumi ees Stockholmis, esitas J. Sperling terve rea ettepanekuid Narva ning Nyeni kaubandustingimuste parandamiseks. Puidu- ja mastikaubanduse, tollide alandamise ning manufaktuuride sisseseadmise kõrval tõstatas ta ka reformeeritud kiriku liikmetele usuvabaduse andmise mõtte. Toimunud arutelul leidis kolleegiumi president Claes Fleming, et usuvabadus tagaks Ingerimaa arengu ning sealse elanikkonna juurdekasvu. Tema arvates ei saanud sellest kellelegi kahju olla, kui kuningas Karl XI lubaks teiseusulistel oma reformeeritud kiriku rajada, pealegi oli Ingerimaal juba kaks konfessiooni esindatud: luterlus ning vene õigeusk. Kommertskolleegiumi ühine arvamus oli, et kindralkuberner Sperlingi seisukohad teiseusulistest suhtes on rajatud headele alustele.¹⁷

Reformeeritud kirikust rääkides ei täpsustatud, millist konkreetset usutunnistust silmas peeti. Samas oli eelnevalt manufaktuuride rajamise juures peatunud põgenikel Prantsusmaalt (arvatavasti hugenotid) ja Inglismaalt. Tõenäoliselt neile mõeldes kavandatigi järjekordset Ingerimaa ja Narva koloniseerimise plaani.

See J. Sperlingi mõtteavaldus kolleegiumi seinte vahelt siiski kaugemale ei jõudnud. 1. juulil 1684 pöördus Ingerimaa kindralkuberner juba otse kuninga poole. Oma kirjas rääkis Sperling ainult inglise reformeeritud kiriku sisseseadmises Narvas ja faktist, et tema sellekohane ettepanek kommerts-kolleegiumile oli põhilikult läbi arutatud ning igati heaks kiidetud just kaubanduse üldist arengut silmas pidades. Samas oli kolleegium Sperlingi sõnul unustanud oma arvamusest kuningat teavitada, mistõttu kindralkuberneril tuli taotlust Karl XI-le korrata. See ettepanek on jõudnud kuninga tööaluale, sest samal 1. juulil on Karl XI omakäeliselt teinud kirjale resolutsiooni: *kuninglik majesteet leiab asja kahjulikuna, seepärast tuleb jääda nii, nagu varem on olnud*.¹⁸

Valitsusringkondades on inglaste usuvabaduse küsimust tõenäoliselt siiski edasi arutatud. Võimalik, et Karl XI konsulteeris Sperlingi ettepanekut veel riigi kommerts-kolleegiumiga, sest peaaegu kaks kuud hiljem, 20. augustil 1684, sai Jöran Sperling kuningalt ootamatult soosiva vastuse. Karl XI teatas, et näeb inglastele nende religiooni vaba kasutamise lubamises Narvale suurt kasu. Oma kirikuhoone püstitamise luba siiski silmas ei peetud, vaid jumalateenistusi lubati pidada mõnes selleks sobivas hoones. Lõpuks soovis kuningas Sperlingilt saada ettepanekuid, kuidas asja paremini korraldada.¹⁹

Järgnevalt on J. Sperling pidanud kohapeal Narvas nõu Ingerimaa superintendent Johannes Gezelius nooreмага. Oma seisukohad koos Gezeliusi pikema arvamuseavaldusega läkitas kindralkuberner kuningale 14. novembril 1684.²⁰ J. Sperling märkis, et pärast kuningliku korralduse saabumist asunud ta koheselt asja arutama superintendendiga, et kuninga soovi kohaselt väikseima pahanduse ja käraga anglikaani kiriku tegevust alustada ning hiljem juba kohaliku arengu huvides edendada. Kindralkuberner ja superintendent olid kokku leppinud, et viimane, kelle ametiülesannete hulka nii või teisti kuulus kirikuvalu juhtimine ja kes eksperdina tundis mitmeid reformeeritud religioone, paneb kirja oma asjakohased mõtted. J. Sperling ise oli seisukohal, et mainitud usuvabadusest ei saa tekkida mitte mingit kahju, kui see on seotud ainult inglaste ja inglise keelega. Inglastes nägi ta Rootsi riigile vähem probleeme kui näiteks kreeka-katoliku kiriku liikmeis. Ometigi tuli koguduse rajamisel arvestada nii riigis kehtivat kirikukorda kui ka superintendendi poolt seatud piiranguid. Sperling pidas piisavaks, kui inglastele võimaldatakse jumalateenistusteks üks kindel hoone.²¹

Ingerimaa superintendent J. Gezelius noorem tugines otseselt oma varasemale kogemusele. Pärast õpinguid Uppsala ülikoolis oli ta aastatel 1670–74 stipendiaadina viibinud Saksamaal, Madalmaades, Inglismaal, Prantsusmaal ning Šveitsis.²² Tema teadmised nende maade usuoludest olid märkimisväärsed. Oma arvamuse sissejuhatuses rõhutas superintendent, et inglastele usuvabaduse andmist ei tohi käsitleda riigipoolse kõrvalekaldumisena ega ka pretsedendina teistele võõrastele religioonidele. Vastupidi, ta nentis, et

kahtlemata oleks parem, kui see nii oleks loodud, kui siinsed olud ei vajaks mõningaid [inimesi - E.K.] võõrastest religioonidest meie sekka, kuna aga kogu kaubandus ja navigatsioon ilma nendeta, kes praegusel ajal siin on, kokku langetaks, siis on Tema Kuninglik Majesteet leidnud põhjust võtta see ülalmainitud ettepanek kaalumise alla. Oma kirja põhiosas analüüsis Gezelius lähemalt erinevaid reformeeritud kirikuid teistes riikides ning jõudis kindlale seisukohale, et õige kuningale alluv anglikaani kirik Inglismaal on Rootsi luterlike kirikule oma kirikuvalitsemises, religioosetes põhitõdedes ja kombetalitustes kõige lähem ning ohutum kui näiteks erinevate piirkondade kalvinism. See lähedus oli superintendendi sõnul mõningates sõlmküsimumstes isegi suurem kui erinevatel luterlikel kogudustel Narvas. Viimase all pidas superintendent kahtlemata silmas konfliktsituatsiooni Narva saksa ja rootsi koguduste vahel. Ka ei võimaldanud Gezeliuse arvates inglise keel kohalikel elanikel anglikaani jumalateenistustest osa võtta ega neid erinevusi luterluse kahjuks ära kasutada. Kirikujuht tõi paralleele Hamburgiga. Sealgi oli mitmetele konfessioonidele (isegi Portugali juutidele) usuvabadus antud just keelebarjääri silmas pidades. Samas oli ka inglased Hamburgis õigus oma religioonile. Üheks piiranguks, mida superintendent pidas vajalikuks inglastele Narvas seada, oli koguduseliikmete nimekirja koostamine, et jumalateenistustel ei osaleks inimesi väljastpoolt anglikaani kirikut. Samuti tuli hoolega silmas pidada koguduse preestri truudust Rootsi riigi suhtes ning jälgida tema tegevust nende abielude, ristimiste, matuste juures, kus üks perekonna liige oli anglikaani ja teine luteri kiriku liige. Oma seisukohavõtu lõpetuseks rõhutas superintendent tõelise kirikumehena, et inglased usuvabadus on talle sellepärast oluline, et neil oleks igal pühapäeval ja pühade ajal võimalik jumalateenistustest osa saada ning et nad surres ei jääks ilma jumalasõnata.²³

Seega toetasid mõlemad kõrged Ingerimaa juhid anglikaani kiriku sisseadmist Narvas. Nende esitatud seisukohad kiitis Karl XI 16. detsembri 1684 oma eriresolutsiooniga heaks. Kuningas rõhutas piiranguid, mida inglased oma kogudusetöös arvestama pidid. Eelkõige puudutas see eraldatust teistest elanikest, oma kirikut neil rajada ei lubatud, küll aga kasutada Jumala teenimiseks mõnda sobivat hoonet linnas. Teenistustel võis kasutada ainult inglise keelt ja teenida tohtis sõna otseses mõttes Jumalat, mitte aga jutlustega tekitada pingeid linnaelanike seas. Sellest kuninglikust korraldusest pidi inglastele teada andma kindralkuberner Sperling ise.²⁴

ANGLIKAANI KOGUDUSE SISSESEADMINE NARVAS 1685. A

Nagu Sperling 30. jaanuaril 1685 Karl XI-le Narvast kirjutas, oligi ta pärast otsuse saabumist kutsunud lossi linnas viibinud inglased ja teavitanud neid kuninglikust loast. Inglased olid kindralkubeneri teate rõõmuga vastu võtnud ning lubanud seatud piirangutest kinni pidada. Samuti olevat nad kinnitanud oma veendumust, et langetatud otsus suurendab Narva kaubandust ja viib selle õitsele.²⁵

Nagu inglise kaupmeeste järgnevast 5. veebruari kirjast Ida Kompanii²⁶ juhtidele sõör Benjamin Ayloff'ile ning Peter Joy'le ilmneb, toimus audiens J. Sperlingi juures 23. jaanuaril. Kaupmeeste teatel olnud kindralkubeneri

sõnum neile järgmine: *ergutamaks siinset [Narva - E.K.] inglise kaubandust ja inglastele, kes soovivad siin alaliselt elada ning kaubelda, on Tema Majesteet [Rootsi kuningas - E.K.] armuliselt lubanud anda vabaduse hankida endale Inglismaalt üks inglise pastor. Et ta saaks siin oma ametikohustusi Jumala teenimisel täita, on talle peale pandud järgmised tingimused, nimelt: ta peab olema mõistlik ortodoksne Jumala teenija, vastavalt kehtestatud Inglismaa kirikule ega tohi olla seotud mõne sektiga, ta peab olema kiiduväärsete elukommetega jumalalaulane ja kõnelustes mitte andma solvavaid sõnu või tegusid Tema Majesteedi riigialamatele siin. Kui need tingimused on järgitud, soovib Tema Majesteet kinnitada need privileegid kohasel moel ja kujul. Saadud loa alusel asusidki inglise kaupmehed endale sobivat vaimulikku otsima. Kompanii juhtkonnal paluti sobilik inimene leida ja juba kevadel esimese laevaga Narva saata. Vaimuliku aastapalgaks pakkusid inglased 200 riigitaalrit (= rTlr) ning vaba ülalpidamise (töenäoliselt korteri). Lisaks oldi valmis preestrile tubli töö eest lisatasu maksma 40–60 rTlr ulatuses. Ka tulevase preestri reiseelsed kulutused lubasid kaupmehed ise kanda. Preestri isiku puhul oli inglastest Narva kaupmeestele oluline, et ta saaks kaasa õnnistuse ja vastava volituse koguduse-töök Londoni piiskopilt, samuti kirikuriüü ning piibli.²⁷*

13. veebruaril 1685. a on inglise kaupmehed saatnud veel ühe, kuid kahjuks adressaadita kirja. Selles refereeritakse lühidalt ka 5. veebruaril B. Ayloffile ja P. Joyle saadetud kirja sisu ning korratakse lubadust maksta preestrile tema tubli töö eest aastas 200 rTlr koos tasuta ülalpidamisega ning lisatasuks veel kuni 60 riigitaalrit. Uudne informatsioon oli aga see, et vajaliku summa kohustused inglise kaupmehed kokku panema ühiselt, eraldades igauks oma kaupade müügihinnast 0,25 protsenti.²⁸

Benjamin Ayloffi ning Peter Joy vastus Narva inglise kaupmeestele on koostatud 1. või 21. aprillil. Ilmneb, et Ida Kompanii Londoni juhtidel oli koheselt õnnestunud preestriks leida sobiv isik, keegi Lynch'i nimeline vaimulik. Lynchiga lepingu sõlmimiseni siiski ei jõutud, kuna mees suri. Seejuures oli kompanii juhtkonnal tekkinud kahtlus, kas Narvas veel üldse oodatakse preestri saabumist, mistõttu kaupmeestelt paluti uut sellekohast instruksiooni.²⁹

Jätukat valmisolekut anglikaani vaimuliku vastuvõtmiseks kinnitasid inglise kaupmehed oma 23. mai vastuses. Seejuures heideti kompanii juhtidele ette viivitamist, mis kaupmeeste teada tulenenud kellegi pahatahtliku inimese laimust Narva inglaste aadressil. Kaupmehed olid veendunud, et kui vaimulikku Narva ei leita, häbistavad inglased end Rootsi kuninga silmis, kelle armulist luba religiooni vabaks kasutamiseks ei tahetagi ära kasutada.³⁰

Töenäoliselt dramatiseeriti olukord kompanii juhtkonnale surve avaldamiseks üle. 1. juulil 1685, teadmata veel, kas keegi üldse saabub Londonist anglikaani vaimulikuna Narva, otsustasid üheksa inglase kaupmeest sõlmida tähtajatu rendilepingu kaupmees Herman Herbersi lese Lucia Pöppelmaniga ühe suurema hoovimaja üürimiseks. Hoone eest kohustused inglased aastas tasuma 140 vasktaalrit. Rendilepingus on märgitud suurt saali, mida arvatavasti plaaniti kasutada jumalateenistusteks, ning eraldi on juttu köögist, mille põhjal võiks oletada, et ka preestri korter paiknes samas majas.³¹

Järgmine B. Ayloffi allkirjaga kiri on saadetud Londonist Narva kaupmeeste G. Metcalfe ja G. Peirsoni nimele 28. juulil 1685. Kirjas leidis inglastele tõeline rõõmusõnum. Kompanii juhtkonnal oli õnnestunud sõlmida kokkulepe preester Charles Thirlbyga, kes oli valmis koheselt Narva sõitma. Ka Londoni piiskop oli Thirlby kandidatuuri heaks kiitnud ja talle oma õnnistuse andnud. Ayloff hindas vastset preestrit kõrgelt. Lisaks õpetatusele (Thirlbyl oli vähemalt magistri kraad) olid tema jutlused muljet avaldanud. Pealegi oli ta noorena ringi rännanud Prantsusmaal ja Itaalias. Thirlby oli Ayloffi sõnul rahul lubatud töötasuga, kusjuures läbirääkimistel oli maha vaiktud narvalaste lubatud lisatasu. Samas selgus, et rahad tuli edaspidi jagada kahte ossa, üks Thirlbyle kasutamiseks Narvas, teine tema naisele elamiseks Londonis. Seega ei sõitnud vähemalt esialgu abikaasa Narva kaasa. Huvitav on märkida, et Thirlby töötasu oli Londoni piiskop hinnanud liiga madalaks ning soovitanud küsida vähemalt 10 naelsterlingit (umbes 40 rTr) palgale juurde. Piiskop oli võrdluseks toonud nende preestrite palga, kes sõitsid jutlustama Ida-Indiasse või istandustesse. Viimaste töötasu koos lisarahadega ulatus 120 naelsterlingini. Kirjale oli Ayloff lisanud kompanii esialgsed kulutused Thirlby saatmiseks Narva. Reisikuludeks, kirikupiibli ja koorirüü muretsemiseks ning jooksvate väljaminekute katteks oli kasutatud juba 14 naelsterlingit.³²

Kahjuks ei ole täpselt teada, millal preester Thirlby Narva jõudis. Ayloffi viimasest kirjast jääb mulje, et ta oli kohe-kohe teele asumis. 24. septembril 1685 on Ingerimaa kindralkuberner saatnud järjekordse raporti Karl XI-le, milles ta esmalt meenutas kuninga varasemat luba. Nüüd, peaaegu aasta hiljem, olid inglastest Narva kaupmehed tutvustanud talle noort preestrit magister Charles Thirlbyd. Et anglikaani koguduse tegevus kindlatesse raamidesse seada, oli J. Sperling koostanud vastava plakati, mille teksti ta saatis kuningale heakskiitmiseks. Plakati sisu oli kindralkuberneril kooskõlastatud superintendent J. Gezeliusega.³³

Jöran Sperlingi plakat anglikaani kirikust Narvas kannab 23. septembri 1685. a kuupäeva. Selles märgiti, et pärast seda, kui preester C. Thirlby oli Ingerimaa superintendendile tõestanud oma kuulumist õigesse protestantlikku anglikaani kirikusse, tuli tal anda truudusvanne kuningale. Niikaua, kuni Thirlby Narvas viibis, ei tohtinud ta sõna ega teoga, ei salaja ega avalikult, kas ise või kellegi vahendusel tegutseda Rootsi riigi ja selle kuninga vastu. Preestrit kohustati palvustel alati esmalt paluma kuninga, tema perekonna ja kogu Rootsi riigi eest. Tal keelati jutlustes mainida erinevusi luterliku ja anglikaani kiriku vahel. Mitte mingil moel ei tohtinud ta solvata luterlikku usutunnistust, millest võis kergesti puhkeda pahandusi ja tüli. Keelatud oli luterlasi usku vahetama meelitada. Samuti tuli rahule jätta need inimesed, kes olid üle läinud luteri usku. Thirlby religioosne kirjavahetus allutati Ingerimaa konsistooriumi kontrollile. Anglikaani preestrit kohustati jumalateenistustel lähtuma talle tehtud kuninglikest korraldustest, mis eeldasid jumalateenistuseks eraldi hoonet ja võõrastele suletuid uksi. Teenistused ise pidid toimuma samadel päevadel ja ajal luterlastega. Need pidid olema inglise keeles. Koguduse liikmeteks võisid olla ainult inglastest kaupmehed ja käsitöölised, nende teenrid, nagu ka inglise laevadel saabunud meremehed.

Teiste rahvaste esindajaid teenistustele ei lubatud. Preester oli kohustatud esitama aeg-ajalt nii Ingerimaa superintendendile kui ka kindralkubernerile koguduseliikmete nimekirju. Plakati lõpuosas kohustati nii Thirlbyd kui ka kõiki temaga seotud inimesi teenritest kaupmeesteni esitatud punktidest juhinduma ning neid igati järgima. Samuti tuli kogudusel täita Rootsi riigis kehtivaid kirikuseadusi. Seaduste vastu eksijaid lubati karistada ja tõsisemate üleastumiste korral võis kuningas anglikaani koguduse tegevuse üldse lõpetada.³⁴

Vaatamata sellele, et plakatis oli täpselt reguleeritud anglikaani kirikukoguduse kohustused ja tegevusvabaduse määr, otsustas Karl XI neid põhimõtteid kinnitada kui ajutisi, jättes sellega võimaluse plakati põhimõtetes hiljem parandusi teha või seda vajadusel tühistada.³⁵ Ometigi oli selle kuningliku kinnitusega koguduse asutamisprotsess 1685. a hilissügiseks lõppenud. Jäi veel üle võtta preester Charles Thirlbylt truudusvanne. Ta on seda ladina keeles teinud, ehkki säilinud vandetekstil puudub kuupäev. Thirlby on Jumala ja püha evangeeliumi nimel truudust vandunud Karl XI, tema abikaasale ning nende järeltulijatele, lubades nii oma tegudes kui ka sõnades olla kuulekas ja teenida ainult kiriklikku ning poliitilist rahu.³⁶

ANGLIKAANI KOGUDUSE TEGEVUSEST NARVAS 1685–1703

Teateid anglikaani koguduse järgneva tegevuse, jumalateenistuste, kiriklike riituste ja koguduse usuelu kohta on säilinud suhteliselt vähe. 23. novembril 1687 on superintendent Gezelius kindralkuberner Sperlingilt uurinud mitmesuguseid kombetalituslikke probleeme, nagu näiteks, kuidas ristitakse ingllastest vanemate lapsed, kes ei ole Rootsi alamad, kas Rootsi riitusele vastavalt või mitte. Samuti on superintendent palunud kommenteerida inglaste abielude, ristimiste ja matuste korda ning küsinud, kas konsistoorium peaks valvama anglikaani preestri kirikurõivaste ning koguduse sissetulekute üle.³⁷

Tõsisem vaidlus tekkis anglikaani kogudusel kohaliku konsistooriumiga 1688. aastal pärast Rootsi 1686. a kirikuseaduse rakendumist Ingerimaal. Suvel 1688 oli surnud koguduseliige John Taylor ja kui inglased soovisid teda vastavalt oma usukommetele matta (kirikukellade ning lauluga), seda neile enam ei võimaldatud. Nii olid inglased sunnitud surnukeha ajutiselt maha matma, et uurida oma seniste kombetalituste võimalikku kooskõlastamist vastkehtestatud kirikuseadusega. Samuti sooviti ingllastest vanemate laste ristimisel silmas pidada Inglismaal kehtivat kirikukorda ja mitte Rootsi seadust. Pöördumises nii Sperlingi kui ka Gezeliusse poole paluti neil koguduse eest kuninga juures kosta, kusjuures rõhuti just inglaste senisele määravale osale Narva kaubanduse edendamisel. Samuti on inglased kindralkubernerile suuliselt teatanud, et vajaduse korral võivad nad ise Suurbritannia Stockholmi saadiku vahendusel pöörduda kuninga poole.³⁸ Sperling ei julgenud kirikukorra osas ise muudatusi teha ja läkitas inglaste soovid koos oma poolsete kommentaaridega 9. augustil 1688 kuningale otsustamiseks. Üsna ootuspäraselt lükkas Karl XI inglaste palved tagasi.³⁹

Mõningase ülevaate Narva anglikaani koguduse tegevusest annavad

säilinud kirikuarved.⁴⁰ Neid on meieni jõudnud aastatest 1685–87 ja 1690–1703, seega peaaegu kogu vaadeldavast perioodist. Tegemist on eelkõige majanduskulutustega, mis ei võimalda pilku heita koguduse vaimulikule elule. Puuduvad andmed sissetulekutest abielude sõlmimise, ristsete, matuste ja muude kiriklike toimingute eest. Ainult mõne aasta puhul on teated vaestelaekasse kogutud rahadest (1690–92, 1694). Üldiselt on arved lakoonilised ja väheinformatiivsed. Ainult üksikjuhtudel on arvetes näidatud väljamakse kuupäeva. Samas lubavad mitmed märkused oletada, et kogudusel või isegi laiemalt inglise kogukonnal on olnud veel eraldi pearaamat, kuhu on kokkuvõtvaidsissekandeid tehtud (näiteks: *Carried to the generall account in the great book fo[lio] 22.*). Arveid ei ole pidanud anglikaani preester, vaid igal aastal vahetunud kogudusevanemad ehk eestseisjad (*Church-Wardens*), kes kõik on tuntud Narva inglise kaupmehed. Arveaastat ei ole kunagi alustatud uue aasta algusega, vaid see sõltus just kogudusevanemate vahetumisest.

Parema ülevaate saamiseks anglikaani kogudusest kirikuarvetele tuginedes on otstarbekas kõiki aastaid vaadelda eraldi ja tuua neist esile olulisemad kirikuelu kajastavad momendid. Kahjuks ei ole arvete juures täpselt fikseeritud, milliste rahaühikutega on opereeritud. Võib oletada, et enamuse aastate puhul oli selleks vaskaaler (vTlr) ja üksikjuhtudel ka riigitaaler.

1685. arveaastat on alustatud 1. oktoobril, mida tõenäoliselt võib lugeda Narva anglikaani koguduse tegevuse algusdaatumiks. Esimesed väljaminekud on seotud jumalateenistusteks mõeldud ruumi sisseseadmise, altari ja kantsli ehitamisega. Aasta viimasel kolmel kuul kokku kulutatud 441,4 vaskaalrist ongi üks suurimaid summasid tasutud tiserile (65,34 vTlr), nagu ka altari ja kantsli katmiseks ning vooderdamiseks siidi (19,15 vTlr), 24³/₄ küünra kalevi (40,08 vTlr), 25³/₄ küünra mingi rohelise riidega (5,23 vTlr) ja paelte (1,34 vTlr) muretsemiseks. Samas on rätsepale õmblustööde eest tasutud kõigest 4 vTlr. Nii altarit kui ka kantslit on veel värvitud (6,62 vTlr). Muretsetud inventarist mainitakse hõbedast armulauakarikat ja -taldrikut (33,49 vTlr), seintele ja altari kohale kinnitatud küünlajalgu-braasid (29 vTlr) ning mitmel korral on ostetud vahaküünlaid. Kirikuhoonet ennast on puhastatud ja valgendatud, parandatud selle ahju ning aknaid. Üks huvitavamaid väljaminekuid on kindralkubernerile saadetud 3 tosinat (pudelit - ?) kanaariveini. Sama koguse veini sai ka superintendent. Kokku kulutati neile kõrgetele võimukandjatele meelehea valmistamiseks 36 vTlr. 1685. aasta all on ära näidatud ka preestrile koorirüü ning raamatute ostmine (35,36 vTlr) ning talle Londonis makstud avanss koos reisirahadega (kokku 122 vTlr). Kogudusel oli veel teisigi pisemaid väljaminekuid.

1686. aasta suurimad maksed on seotud preestri ülalpidamisega. Nii on esmalt tasutud tema mitmesuguste jooksvate kulude katteks 48 vTlr ja seejärel summa suurust silmas pidades tõenäoliselt ka 1685. aastat arvestav palk kuni 29. septembrini 1686, kokku 320 vTlr. Kui jätta kõrvale kahe raamatu ostmine kirikule (2,18 vTlr) ja see, et ka 1686. a on kogudus saatnud kuus tosinat (pudelit - ?) kanaariveini kindralkubernerile (36 vTlr), siis ülejäänud väljaminekud on seotud kiriku korrashoiu ja selle jooksva remondiga. 1687. a on tehtud järgmine, kuid ka arveraamatu viimane sissekanne preestrile töötasu maksmisest (25. märtsini), kokku 141,43 vTlr. Seejuures

on tegu ka ainsa korraga, kus arveraamatus mainitakse preester Charles Thirlbyd nimepidi. Ülejäänud kulutused on äärmiselt napolisõnalised ja on eelkõige seotud kiriku korrashoiuga.

1690–91 on teada ainult vaestelaekast korjatud summade suurus. Nii on kogutud maist 1690 kuni aprillini 1691 kokku 47,5 vTlr ja tõenäoliselt ülejäänud 1691. a eest veel 24 vTlr. Samas teated väljaminekute puuduvad. 1692. a on kogutud vaestelaekast ja teiste korjandustega kokku 36 vTlr. Säilinud teated väljaminekutest on äärmiselt tagasihoidlikud – 26,21 vTlr, mis lubab oletada, et tegu on ainult ühe osaga koguarvest. Sel aastal on kirikule tehtud uued ukSED koos hingede ja vooderdusega, pestud vähemalt kolm korda preestri koorirüüd, korduvalt on ostetud armulauaveini, vahaküünlaid ning küttepuid. Väikesi summasid ühe taalri ulatuses on jagatud ka vaestele.

1693. a arved on enam informatiivsed. On ostetud hollandi lõuendit (22 vTlr) ja sellest on preestriks tehtud uus koorirüü (8 vTlr). Parandatud on kirikuruumi aknaid, puhastatud kirikut, korduvalt ostetud armulaualeiba ja veini, vahaküünlaid, küttepuid ja samuti on makstud töötasu preestri teenrile (8,60 vTlr). Isegi viimase korteriüür (4 vTlr) ja ravikulud (10,39 vTlr) olid koguduse kanda. Jätakuvalt on jagatud toetusi vaestele, kes reeglina ei olnud kohalikku päritolu (näiteks üks mees Riias, kaks lesknaist Heidelbergist jne). Vaestele raha kogumiseks on tellitud lausa uus vaestelaegas. Koos luugi ja maalitud kaunistustega läks see kogudusele maksma 2,38 vTlr.

1694. aasta arved on küll hästi säilinud, kuid suhteliselt väheinformatiivsed. Taas on peamised kuartiklid leib ja vein armulauale, küünlad, küttepuud, kiriku jooksev remont (aknad, ahi), vaimulikurüü korrashoiid ning vaestele annetamine. Vaeste hulgas mainitakse inimesi Saksamaalt ja üht meremeest. Samas on kogutud ka vaesteraha, mida laekus 46,37 vTlr.

1695. a osas on andmeid vähe. 28. veebruarist 11. aprillini on ostetud küttepuid, veini, makstud mitmele töömehel ja preestri teenrile kokku 81,16 vTlr palka. 1696. a arved on enam-vähem analoogsed eelmistega. Märkimist väärib ehk ainult kingituste saatmine kindralkubernerile ja superintendendile. Ka 1697. a arved ei erine oluliselt eelmistest. Ostetud on uusi küünlalajalgu. 1698. a puhul on kindlasti üheks huvitavamaks väljaminekuks kellegi haa parandamine rootsi kirikus. Kas see teade lubab oletada, et positsioonikamaid anglikaani koguduse liikmeid võidi mätta Narva toomkirikusse, kus asus rootsi kogudus?⁴¹ 1699. aastal on ette võetud ulatuslikumad remonditööd. Parandatud on jätkuvalt aknaid, samuti kiriku treppi ja kõige põhjalikumalt ehk pinke kirikuruumis. Tähelepanuväärne fakt on, et vaesterahadest on antud 5 rTlr kellelegi hollandi vaimulikule.

1700. aasta napolisõnaliste arvete juures võib juba täheldada puhkenud Põhjasõja mõju. Teadaolevalt lahkusid Narva inglased sõja eest ajutiselt maapakku Tallinna, et seal rahulikumas miljöös oma äriasju jätkata. Siinkohal ongi huvitav täheldada, et aastalõpu arvetes märgitakse paaril korral koguduse seotust Tallinnaga. Nii näiteks on 24. detsembril tehtud seal kulutusi armulauaveini ostmiseks. Siit võiks järeldada, et ka anglikaani preester oli selle aastavahetuse maapaos Tallinnas. Ometigi on 1701. a aprillist koguduse arved taas seotud Narvaga. Üks esimesi kulutusi on seotud plangu valmistamisega tõenäoliselt kiriku ümber. Samuti on tasutud teenijaskonnale saamatajäänud viimase

37 nädala palgad. Piiramise ajal evakueeritud vara on kirikusse tagasi toodud ja korda seatud. Suvel on tehtud suuri kulutusi kindralmajor Hornile kingituste ostmiseks. Talle on saadetud neli tosinat (pudelit - ?) hispaania valget veini, kaks tündrit austreid ja juustu, kokku 31,08 vTlr eest. Ülejäänud 1701. a kulutused on analoogilised varasemate aastatega. 1702. a kohta on teada ainult väljamaksud kiriku korrashoiuks ning üksikuteks palkadeks. Sama kehtib ka 1703. aasta osas. Viimaseks arveraamatusse kantud kuupäevaks on 6. mai 1703.

PREESTER CHARLES THIRLBY JA NARVA

Charles Thirlby viibimisest Narvas on arhiivallikatesse jäänud väga üksikuid teateid. Nagu säilinud kirikuarved näitavad, võis koguduse ja selle preestri tegevus alata 1. oktoobril 1685 ja lõppeda 6. mail 1703. Thirlby lahkus Narvast tõenäoliselt koos inglise kaupmeeskonnaga enne Narva teist piiramist ja linna vallutamist Vene vägede poolt augustis 1704. Alust niimoodi arvata annab Charles Thirlby nime esinemine 1703. a jaanuaris trükitud *Narva literata's*.⁴² Samas 11. septembril 1704 ja järgnevatel septembrikuu päevadel, kui Narva kodanikud, nende hulgas ka vaimulikud, andsid truudusvande tsaar Peeter I-le, ei leidu teiste hulgas preester Thirlby nime.⁴³ Kuhu ta Narvast lahkus, jääb ebaselgeks. Teada on, et C. Thirlby suri 1715. a, olles enne seda preestrina töötanud Moskvas ja Arhangeliskis.⁴⁴ Huvitav on märkida, et Charles Thirlbyd on inglased nimetanud doktoriks.⁴⁵ Samuti nimetatakse preestrit doktoriks koguduse arveraamatus, kui tema teenijatele palka maksti (*Doctors Boy, Doctors Maids*). Samas on ta Kyösti Väänäneni andmeil 1674. a kaitsnud Cambridge ülikooli juures magistrikaadi.⁴⁶ Ka Jöran Sperling teatas 1685. a Stockholmi, et talle on tutvustatud noort preestrit magister Thirlbyd.⁴⁷ 1685. a inglise kaupmeeste kirjavahetusest Ida Kompanii juhtidega nähtub, et vähemalt esialgu jäi Thirlby abikaasa Londonisse. Millalgi on ta siiski oma mehele järele sõitnud, kas alles 1694. aastal, on siiski raske uskuda, kuid just mainitud aastal tõi üks inglasest kipper John Tomblin Londonist üle Tallinna Narva *inglise pastoriproua reisipagasi, mis koosnes kasutatud süngist ja rõivastest*.⁴⁸ Narva portuoriumiraamatutes esineb *inglise pastor* ise ka paaril korral. 1695. aastal on tema nimel Londonist toodud kuus tooli, juustu, voodivarustust, 50 naela suhkrut ja kast raamatutega.⁴⁹ Ka 1696. aastal on preestrile saabunud raamatuid, lisaks veel üks peegel koos kahe toosi puudriga.⁵⁰ Paaril korral, kuid täiesti kõrvalistes küsimustes, esineb Charles Thirlby nimi veel teisteski Narva Magistraadi arhiivaalides. Kahjuks nende vähete andmetega tulebki preester Charles Thirlbyd ja Narva anglikaani kogudust portreterides piirduda.

KOKKUVÕTTEKS

Anglikaani kirikukogudusele tegevusloa andmine 1684. a oli Rootsi majanduspoliitikute järjekordne samm Narva ja kogu Soome lahe piirkonna kaubanduse elavdamiseks, mis leidis aktsepteerimist kammer- ja kommertskolleegiumi ning kuninga Karl XI juures. Inglise religioonivabadus oli osa

pikemaajalisest riiklikust kaubandusdiplomaatiast ehk *derivatsiooniprogrammist*, mille eesmärgiks oli Arhangelski kaubanduse tagasitoomine Läänemerele ning selle raames väliskaupmeestele võimalikult soodsas kaubanduskeskkonna loomine. Ka kõigi usuvabadust ette valmistanud kirjade juures rõhutati kaubanduspoliitilisi aspekte. Sellest tõsiasiast lähtusid nii Ingerimaa kindralkuberner J. Sperling kui ka superintendent J. Gezelius. Neil mõlemal oli kogu ettevalmistusprotsessis oluline roll täita ja kaalukas sõna kaasa rääkida. Rikkad inglise kaupmehed, olles Narva kodanikud, suurendasid linna kaubakäivet, rajasid *silla* Vene ja Lääne-Euroopa turgude vahel, tagasid ulatuslikud kaubandussidemed, ärilepingud jpm. Sisuliselt oli kõigil väliskaupmeestel *omaenese majas ja suletud uste taga* võimalik palvusi pidada, kuid ilma vaimulikuta. Anglikaani koguduse erandlikkus seisneski selles, et neil oli ametlikult õigus luua oma kirikukogudus ning sellele preester kutsuda. Eraldi kirikuhoonet nad siiski rajada ei tohtinud. Rootsi riik soosis Inglise kaupmehi kõige enam Narvas. Vastavaid kirikukogudusi Riias, Stockholmis ja isegi Göteborgis asutada ei lubatud. Kui aga võrrelda Narva anglikaani koguduse fenomeni ülejäänud Euroopaga, siis esines usulist tolerantsi paljudes piirkondades ja linnades, kus sooviti usuvabaduse nagu ka asüüliõigusega kaubanduse õitsengule kaasa aidata.

VIITED JA KOMMENTAARID

¹ Esimesena viitas Narva anglikaani koguduse olemasolule ja publitseeris Karl XI 16. detsembri 1684. a otsuse Matthias Akiander teatmikus: Bidrag till kändedom om Evangelisk-lutherska Församlingarne i Ingermanlands stift. Helsingfors 1865. S. 72–73; Raamatus esitatud kirikukoguduste ning koolide loendi avaldas aasta hiljem kordustrukis Narva Muinsuselts: Zwanzigste Sitzung der Narvaschen Alterthums-Gesellschaft am 9. November 1866. S. 12–13; M. Akianderi andmed leidsid kasutamist: C. Öhlander. Om den svenska kyrkoreformationen uti Ingermanland. Ett bidrag till svenska kyrkans historia åren 1617–1704. Uppsala, 1900. S. 172 jj; Arhiiviallikatele tuginedes viitas koguduse olemasolule: Heinrich von Bruiningk. Englische Kaufleute in Narva. // Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands. Jg. 1909. Riga, 1910. S. 14–15; Heinrich von Bruiningk. Das Geschlecht von Bruiningk in Livland. Riga, 1913. S. 83, 90; Kõige põhjalikumalt on Narva anglikaani koguduse tekkel peatunud Rootsi kirikuloolane Lars Hagberg: Lars Hagberg. Johannes Gezelius d.y. och engelsmännens religionfrihet i Narva 1684. // Kyrkohistorisk Årskrift. 48. Uppsala-Stockholm, 1948. S. 111–125; Hagbergile järgnenud ajaloolased on anglikaani koguduse olemasolu ära märkinud: Sven-Erik Åström. From Stockholm to St. Petersburg: Commercial Factors in the Political Relations between England and Sweden 1675–1700. Helsinki, 1962. P. 81; Alvin Isberg. Svensk segregations- och konversionspolitik i Ingermanland 1617–1704, Uppsala 1973. S. 128–130; Kyösti Väänänen. Herdaminne för Ingermanland. I. Lutherska stiftsstyrelsen, församlingarnas prästerskap och skollärare i Ingermanland under svenska tiden, Helsingfors, 1987. S. 39; Dirk Erpenbeck. Die Engländer in Narva zu schwedischer Zeit. // Zeitschrift für Ostforschung. 38. Jg. 1989. Heft 4. S. 489–490; Enn Küng. Trading Conditions of the English in Narva in the Second Half of the 17th Century. // Kleio. Estonian Historical Journal. Special Issue in English, 1994. P. 21; Jaak Naber. Motsättningarnas Narva. Statlig svenskhetspolitik och tyskt lokalvalde i ett statsreglerat samhälle, 1581–1704. // Opuscula Historica Upsaliensia 15. Uppsala, 1995. S. 137.

² Eesti Ajalooarhiiv (EAA). 1646-1-1997.

³ Kurtzer begriff unndt bedencken, durch was mittel der Reuschisch undt sonst

- ander handell heüffiger nach Narva gezogen. Nr. 13. Narva, 29.08.1643. // Ekonomiska förbindelser mellan Sverige och Ryssland under 1600-talet (Dokument ur svenska arkiv), Stockholm, 1978. S. 65.
- ⁴ Mercatura Ruthenica och Kurtzer unterricht wegen der Reusischen handelunge. Nr. 20. 1656. a järel. // Ekonomiska förbindelser mellan Sverige och Ryssland. S. 140.
- ⁵ Concept op wat manier d'Argangelse vaert en handelinge met beeter nut ende voordeel van des Staeten General onderdaenen kan gedreven werden door d'Oostsee ouer Riga, Reuel & Narva. Nr. 32. Kontsept umbes 1670. aastatest. // Ekonomiska förbindelser mellan Sverige och Ryssland. S. 176.
- ⁶ Betänkande med kritiska synpunkter på ett projekt ang. förutsättningar och möjligheter för den ryska transitohandels överförande från Arhangelsk till Östersjön. Nr. 33. Kontsept umbes 1670. aastatest. // Ekonomiska förbindelser mellan Sverige och Ryssland. S. 182.
- ⁷ Svenska Riksarkivet (SR), Handel och sjöfart, vol. 17 (Berättelser och förslag ang. handeln på Ryssland). Johan von Liliendahl aruanne kuningale. Stockholm, 31. juulil 1672.
- ⁸ EAA. 1646-1-1. L 114.
- ⁹ Selle kohta ka: **Andres Andresen**. 1686. aasta Rootsi kirikuseadus Eesti- ja Liivimaa õiguskorralduses. // Ajalooline Ajakiri. 1998. 3. Lk 65–75 (toimetuse märkus).
- ¹⁰ Viimase väite kinnituseks on sobilik tuua üks näide Narva rae 11. augusti 1681. a protokollist, mille teatel ei ole Narva vaimulikud koos Ingerimaa konsistooriumiga lubanud ühel inglasele abielluda rootsi koguduse neiega just erinevaid usutunnistusi silmas pidades. Vt lähemalt: EAA. 1646-1-95. L 124.
- ¹¹ **B. Fahlborg**. Sveriges yttre politik 1660–1664. Stockholm, 1932. S. 53 jj, 187 jj, 480 jj; **B. Fahlborg**. Sveriges yttre politik 1664–1668. I. Stockholm, 1949. S. 87–91; **R. W. K. Hinton**. The Eastland Trade and the Common Weal. Cambridge, 1959. P. 145; **Sven-Erik Åström**. From Stockholm to St. Petersburg. P. 23 jj, 30–31, 76; **Arnold Soom**. Der Handel Revels im siebzehnten Jahrhundert. Wiesbaden, 1968. S. 2–3, 87–88; **Enn Küng**. Trading Conditions of the English in Narva. P. 18–19; **Stefan Tröbst**. Handelskontrolle – "Derivation"-Eindämmung: schwedische Moskaupolitik 1617–1661. // Veröffentlichungen des Osteuropa-Instituts München: Reihe Forschungen zum Ostseeraum, Bd. 2. Wiesbaden, 1997. S. 45, 256 jj, 330 jj.
- ¹² Vt: **Enn Küng**. Die staatliche Regulierung des Tabakhandels in Narva in der 2. Hälfte des 17. Jahrhunderts. // Steinbrücke. Estnische historische Zeitschrift. 1998. S. 75–92.
- ¹³ **E. Küng**. Trading Conditions of the English in Narva. P. 21.
- ¹⁴ **L. Hagberg**. S. 113–114. 1640. aastate lõpu kaubanduslabiräakimiste ja inglaste Tallinna laokoha loomise kohta vt lähemalt: **Arnold Soom**. Die Politik Schwedens bezüglich des russischen Transithandels über die estnischen Städte in den Jahren 1636–1656. // Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused XXXII. Tartu, 1940. S. 248–253; **S. Tröbst**. S. 332–333.
- ¹⁵ SR, kommerskollegium till K.Maj.:t, vol 6, 9. juli 1681. Vt: Philip Warwick 1680. aastate alguse missiooni kohta Stockholmis lähemalt: **Sven-Erik Åström**. From Stockholm to St. Petersburg. P. 36 jj.
- ¹⁶ **J. Naber**. Motsättningarnas Narva. S. 121 jj.
- ¹⁷ SR, kommerskollegium. Huvudarkivet. Protokoll. 1684. A I a 1, vol. 30.
- ¹⁸ SR, Livonica II, vol. 186; **L. Hagberg**. S. 114–115.
- ¹⁹ SR, riksregistraturet, 20.08.1684; **L. Hagberg**. S. 115.
- ²⁰ SR, Livonica II, vol. 186; **L. Hagberg**. S. 115.
- ²¹ SR, Livonica II, vol. 186 (Ingerimaa kindralkuberner Jöran Sperling Karl XI-le Narvast 14.11.1684).
- ²² **K. Väinänen**. S. 195.
- ²³ SR, Livonica II, vol. 186; **L. Hagberg**. S. 116–117. Märgitud artikli lisana on publitseeritud superintendent J. Gezelius noorema seisukohavõtt 14. novembrist 1684 anglikaani kiriku tulemisest Narva: **L. Hagberg**. S. 121–125.
- ²⁴ **Matthias Akiander**. Bidrag till kännedom om Evangelisk-lutherska Församling-

- arne i Ingermanlands stift.
- ²⁵ SR, Livoniva II, vol. 186.
- ²⁶ 1553. a oli loodud Moskva ehk Vene Kompanii (*Russia Company*), mille mõjupiirkonda kuulus monopoolselt koos Venemaaga ka Narva. 17. saj teisel poolel oli see veel ainult väike grupp kaupmehi, kes kaubandusõiguse eest Narvas müüs Ida Kompaniile vastavaid litsentse. 1698. a Inglise parlament tühistas selle monopoli, lubades Narvas sh Venemaa-kaubanduses kõikidel Inglise alamatel võrdselt osaleda: Sven-Erik Åström. *From Stockholm to St. Petersburg*. P. 95–96; Marian Nilsson. *Öresundstullsräkenskaperna som källa för fraktfarten genom Öresund under perioden 1690–1710. // Meddelanden från Ekonomisk-Historiska Institutionen vid Göteborgs Universitet*. 2. Göteborg, 1962. S. 27–28.
- ²⁷ EAA. 1646-1-1997, pagineerimata. Kirjale on alla kirjutatud: Thomas Dowker, Henry Hoyle, William Linch, Leo[nard] Lydes, Gilbert Metcalfe, Georg Peirson, William Ramsay, Thomas Remington, John Taylor, John Tyreman.
- ²⁸ EAA. 1646-1-1997, pagineerimata. Kirjale olid alla kirjutatud: Richard Bacon, Henry Brown, T. Dowker, H. Hoyle, William Kettlewell, W. Linch, G. Metcalfe, Thomas Moor, G. Peirson, W. Ramsay, T. Remington, Thomas Stanniland, J. Taylor, J. Tyreman, William Walker.
- ²⁹ EAA. 1646-1-1997, pagineerimata. B. Ayloffi ja P. Joy kiri võib olla koostatud nii 1. kui ka 21. aprillil. 23. mail 1685. a refereerisid ja vastasid inglise kaupmehed kompanii juhtide 21. aprilli kirjale. Viga dateerimisel võis juhtuda ekslikust kopeerimisest.
- ³⁰ EAA. 1646-1-1997, pagineerimata. Kirjale olid alla kirjutatud: John Elers, H. Hoyle, G. Metcalfe, G. Peirson, W. Ramsay, T. Remington, J. Taylor, J. Tyreman.
- ³¹ EAA. 1646-1-1997, pagineerimata. Lepingule olid alla kirjutatud: Richard Darwin, T. Dowker, James Harwarde, Thomas Loftus, T. Remington, T. Stanniland, J. Taylor, J. Tyreman, W. Walker.
- ³² EAA. 1646-1-1997, pagineerimata.
- ³³ SR, Livonica II, vol. 186.
- ³⁴ EAA. 1646-1-1997, pagineerimata (23. 09. 1685. a plakati ingliskeelne koopia); SR, Livoniva II, vol. 186 (plakati rootsikeelne visand). Plakati sisu on lühidalt refereeritud: L. Hagberg. S. 119.
- ³⁵ SR, riksregistraturet, 10.11.1685; L. Hagberg. S. 119.
- ³⁶ EAA. 1646-1-1997, pagineerimata.
- ³⁷ L. Hagberg. S. 119–120.
- ³⁸ SR, Livonica II, vol. 188 (Anglikaani koguduse liikmed C. Thirlbyga eesotsas Ingerimaa kindralkuberner J. Sperlingile, dateerimata, kuid tõenäoliselt 8. augustist 1688. Palvekiri on lisatud J. Sperlingi 9. augusti 1688. a kirjale Karl XI-le). Pöördumisele on lisaks preestrile alla kirjutatud koguduseliikmed: T. Dowker, T. Moor, G. Peirson, W. Ramsay, T. Remington, J. Tyreman, W. Walker.
- ³⁹ SR, Livonica II, vol. 188; riksregistraturet, 31.08.1688; L. Hagberg. S. 120.
- ⁴⁰ EAA. 1646-1-1997, pagineerimata.
- ⁴¹ D. Erpenbecki teatel on 1692. a allikais mainitud Narvas eraldi *inglise rahva matusekohta*: D. Erpenbeck. S. 491.
- ⁴² Narva literata, sive Catalogus eruditorum Narvensium; [...], anno MDCCIII. calend. Januar // Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands. Hrsg. von Dr. F. G. v. Bunge. Band IV. Dorpat, 1845. S. 180.
- ⁴³ EAA. 1646-2-68.
- ⁴⁴ D. Erpenbeck. S. 490.
- ⁴⁵ ... *unser Hr. Doctori alß hiesiger Englisch. Kirch. Pastori*. Anglikaani koguduse supliik Tartu õuekohtule 7. juulist 1687: EAA. 1646-2-282.
- ⁴⁶ K. Väinänen. S. 195.
- ⁴⁷ SR, Livonica II, vol. 186 (J. Sperling Karl XI-le 24. septembril 1685).
- ⁴⁸ EAA. 1646-1-1083 (Narva 1694. a portooriumiraamat).
- ⁴⁹ EAA. 1646-1-1086 (Narva 1695. a portooriumiraamat).
- ⁵⁰ EAA. 1646-1-1089 (Narva 1696. a portooriumiraamat).

EESTIMAA RÜÜTELKONNA VÕITLUS EESTI RAHVUSLIKU LIIKUMISE VASTU¹

Daimar Lell

SISSEJUHATUS

19. sajand oli rahvuste ärkamise aeg Euroopas. Suure Prantsuse revolutsiooni impulsi tingituna tabas aastasaja keskel Euroopat uus vabaduse laine, mis kõikjal vana riikliku korruga rinda pistis. 1840. aastate algul oli alanud uus rahvusliku liikumise tõus Saksamaal. Aastakümne lõpul veeres aga üle kogu Euroopa revolutsioonide laine. 1850.–60. aastatel algas liberalismi ajastu. Vene tsarism sai Krimmis lüüa, kääris ka Austria-Ungari impeerium. Vene riigi Läänemereprovintssidesse jõudsid muutused pehmemal kuljul ning mõningase hilinemisega.

Siinses poliitilises elus põimusid mitu erinevat arengujoont. Üksteise jalgealust õnestades pidasid baltisakslased ja slavofiilid võitlust balti erikorra poolt ja vastu. Paralleelselt sellega ja esialgu nagu märkamatult kulges eesti maarahva kujunemine rahvuseks. 1860. aastate reformid – uued talurahvaseadused, talurahva liikumise avardamine ning talude jõukuse kasv löid soodsa pinnase rahvuslikule ärkamisele. Võrreldes eelmise ajajärguga moodustus märksa avaram raamistik kindlajoonelisemaks eesti rahvusliku ideoloogia ja ühiskondlik-poliitilise programmi kujunemiseks. Rahvusliku liikumise esimese etapi kandvaks jõuks oli maarahvas – talupoegkond kooliõpetajate ergutamisel. Teatavasti olid talud Liivimaal jõukamad kui Eestimaaal. Jõukam rahvas pöörab aga suuremat tähelepanu haridusele ja seltsielule. Tänu sellele kujunes Eesti rahvusliku liikumise keskuseks just Liivimaa. Eestimaa osa jäi tunduvalt passiivsemaks. Eriti käib see Harju- ja Läänemaa kohta. Ainult Järvamaa suutis paiguti naaberkubermanguga sammu pidada. Seetõttu on rahvusliku liikumise aegsest eestlaste ja balti aadli vastasseisust kõneldud enamasti Liivimaa näidete põhjal. Ometi toimus üht-teist ka Eestimaaal, kus rüütelkond sugugi ükskõiksest Eesti rahvusliku liikumise arengut pealt ei vaadanud. Rahvuslik liikumine oli Eestimaa rüütelkonna tegevuses väga olulisel kohal peameeste krahv R. von Rehbinderi² (1878–81) ning eriti W. von Wrangelli³ (1881–84) ajal. Pärast 1884.–85. aastat langes rahvusliku liikumise teema aktiivse venestuspoliitika tõttu tahaplaanile.

Käesolevas artiklis vaatleme Eestimaa rüütelkonna tegevust, tuginedes korporatsiooni enda arhivaalidele,⁴ olulist täiendust pakuvad Eestimaa kubernerite kantselei materjalid,⁵ mis peegeldavad ilmekalt kubernerite ja rüütelkonna vahet. Huvitavaid leide sisaldavad ka aadliperekondade arhiivifondid; käesolevas töös on kasutatud perekond von Wrangellide materjale.⁶

Järgnevalt kõneks tulevate Eesti rahvusliku liikumise suhtes Eestimaa

ette võetud aktsioonide puhul tuleb arvestada, et rüütelkonna liikmete näol oli siiski tegemist kõige konservatiivsema osaga baltisakslastest. Nendega, kes otseselt maaomandi ja võimu kaudu olid huvitatud stabiilsest ning neile soodsast sündmuste arengust siinmail. Seega ei kajasta rüütelkonna seisukohad kõigi baltlaste vaateid tervikuna. Eesti rahvusliku liikumise teema käsitlemine baltisaksa ajakirjanduse veergudel ning mitmete literaatide suhtumine sellesse oli kohati hoopis teistsugune.

TALLINNA SÕBER

1880. aastatel olid Eestimaa rüütelkonna jaoks teravamateks probleemideks eesti rahvuslik ajakirjandus ja rahvuslikud seltsid. Kuigi ajalehtede tiraažid olid suhteliselt väikesed, oli nende mõju rahvale suur. Lehed käisid käest kätte ja need loeti tihtipeale ribadeks.

1870. aastate lõpuni valitses eestikeelses ajakirjanduses Johann Volde-
mar Jannsen. 1878. a aga hakkas ilmuma Carl Robert Jakobsoni *Sakala*, mis oli tunduvalt radikaalsem kui Jannseni *Eesti Postimees*. Jakobsoni leht tõusis kiiresti eestlaste seas populaarseimaks ajaleheks. Käredameelne *Sakala*, mille veerge täitsid pidevalt arveteklaarimised teiste, nii baltisaksa kui eesti ajalehtedega, sattus kohe ka rüütelkondade vaatevälja. Talle (ja ka teistele rahvuslikele ajalehtedele) pandi süüks ässitustööd, mis viivat korralagedusteni ning õhutavat asjatut vaenu. Ägedamalt astus *Sakala* vastu välja muidugi Liivimaa rüütelkond (leht ilmus ja valdavalt ka levis Liivimaa kubermangus). 1879. a saavutati isegi *Sakala* 8-kuune ilmumiskeeld. Kuid *Sakala* vastases aktsioonis osales ka Eestimaa rüütelkond. 1881. a maapäeva aruandekõnes tõdes krahv Rehbinder, et kuigi *Sakala* oli balti aadliesinduste ühiste abinõude tulemuse-
na ajutiselt suletud, on ta oma varasemale programmile truuks jäänud ning ...
õhkab meie rahva arengule hädaohtlikku hingust. Rehbinder leidis, et *Sakala* ja ka teiste taoliste rahvuslike ajalehtede suhtes peab rüütelkond edaspidi *destruktiivne olema*.⁷ Oli selge, et lihtsalt keelamise ja isekeskis hurjutamisega asi ei muutu. Oli vaja luua arvestatav vastukaal. Selleks tuli asutada ja toetada rüütelkonnale lojaalseid väljaandeid. 1876. a Tallinnas ilmuma hakanud *Ristirahva Pühapäevaleht* oli küll eesti rahvusliku suuna mõjudest vaba, kuid ta jäi siiski rohkem pastorite kui rahva ajaleheks.

1879. a sündinud *Tallinna Sõber* sai ilmumisoa rüütelkonna peamehe Rehbinderi otsesel toetusel. Rüütelkond alustas koheselt ka ajalehe ning tema toimetaja J. Eichhorni rahalist toetamist.⁸ Sellega kindlustati ajalehe igati mõõdukas toon. Rüütelkonna koostöö *Tallinna Sõbraga* kestis kuni 1890. aastate keskpaigani. Väär oleks arvata, et *Tallinna Sõbra* täielikult ja ammendamatult rahastati – raha kergekäelist pillamist rüütelkond endale ei lubanud. Eriti ilmekalt näeme seda perioodil, mil rüütelkonnad püüdsid elu sisse puhuda veel teistelegi ajalehtedele – *Kündjale* ja *Aräjsle*. Nii keeldus rüütelkond 1881. a 700 rbl toetusest, mille eest Eichhorn tahtis lehe igale kooliõpetajale tasuta saata. Rüütelkonna komitee otsustas *Tallinna Sõbralt* rahade kulutamise kohta hoopis täpsemaid aruandeid nõuda. Aruanne ka saadi ning võeti teadmiseks.⁹

Koostöö Eichhorniga oli rüütelkonnale soodne. Lisaks oma ajalehe

toimetamisele koostas ta rüütelkonna tarbeks ka teiste Eesti ajalehtede ülevaateid. Parun Wrangelli peameheperioodi alul jõudsid need süstemaatilisel rüütelkonna kantseleisse. Rüütelkonnas loeti peaaegu iga nädal *Sakala*, veidi harvem ka teiste eesti ajalehtede ülevaateid. Need on kultuurilooliselt huvitavad kirjad, milles käsitletakse nii tsensuuriprobleeme, eesti ajakirjanduses ilmuvat kui isiklikke asju. Eichhorni kirjade vool rüütelkonna kantseleisse jätkus ka 1880. aastate teisel poolel. Tasapisi *Tallinna Sõbra* tähtsus siiski vähenes. 1890. aastateks oli Eichhorn ennast ammandanud. Ajaleht viires raskustes, toimetaja tervis halvenes ja 1895. a ajalehe väljaandmine lõpetati.

Eichhorn polnud kaugeltki ainus, kes rüütelkonda Eestimaa toimuva ja kõneldavaga kursis hoidis. Ärksamate eestlaste tegevust jälgisid ka kohalikud mõisnikud. Nii näiteks kogus hilisem rüütelkonna peamees Engelhardt andmeid eestlaste meelsuse kohta ja saatis parun Wrangellile vastavaid ettekandeid.¹⁰ Kuni 1887. aastani allus rüütelkondadele luterlike talurahvakoolide juhtimine. Kihelkonna kirikueestseisja valiti rüütelkonna poolt ja selleks oli keegi kohalikest mõisnikest. Üks kihelkonna mõisnikest vastutas koos pastoriga piirkonnas tegutsevate koolide ja kooliõpetajate meelsuse üle. Väikival kokkuleppel jälgisid ka teised kohalikud mõisnikud oma piirkonna koole ning rakendasid ilma suurema kärata sanktsioone. Rüütelkonna liikmed õpetajate kasvatamisega eriti vaeva nägema ei hakanud – liiga innukalt rahvuspoliitilisesse tegevusse sukeldunud õpetajad lihtsalt vallandati. Näiteks hilisem rüütelkonna peamees krahv Tiesenhausen,¹¹ kes ise huvitus elavalt eesti rahva haridustaseme tõusust,¹² keelas oma vallas Aleksandri kooli abikomitee tegevuse. 1884. a maapäeval juhtis parun Wrangell rüütelkonna liikmete tähelepanu vajadusele mitte jätta märkamata koolides toimuvat, nentides, et mõningatel juhtudel on noor-eesti mõjud äratanud kooliõpetajate seas tõrksuse ja viinud avalikule vastuseisule koolivõimudega.¹³ Edaspidi, venestussurve tugevnedes, tõusis talurahvakoolide küsimus rüütelkonna poliitikas keskele kohale. Varasemas ajalookirjanduses on mõnikord püütud jätta muljet, nagu võidelnuks rüütelkond talurahvale hariduse andmise vastu, kõrvaldades selleks parimaid koolmeistreid. Nii see kindlasti polnud. Vastupidi, talurahva suhteliselt head haridustaset, mis saavutati venestusaja alguseks, võib paljuski pidada rüütelkonna teeneks. Võitlus, milles rüütelkond osales, käis selle üle, millist ideoloogiat talurahvakoolid peavad kandma.

TSENSUURIKORRA MUUTMISE KATSED

Üks suuremaid aktsioone, saavutamaks tõhusamat kontrolli rahvusliku ajakirjanduse üle, oli 1880. aastate algul Liivimaa rüütelkonna algatatud ettevalmistused tsensuurikorralduse muutmiseks. Liivimaa maamarssal von Bock oli arvamisel, et Liivimaa kuberner parun Üxküll-Güldenband pole absoluutselt oma ülesannete kõrgusel, kuna ta andnud läti-eesti ajakirjandusele vaba voli ning suhtuvat kriitikavabalt läti ja eesti seltside loomisse, mis tegelevat hoopis poliitilise agitatsiooniga.¹⁴ 18. veebruaril 1880 esitasid Balti rüütelkondade esindajad siseministrile keisrile määratud märgukirja, milles juhtis tähelepanu eesti ja läti radikaalse rahvusliku ajakirjanduse äärmisele kahjulikkusele.¹⁵ Vene riigivõimud tundsid ilmselt rahuldust võimaluse üle

kõrgema vahekohtuniku rolli asuda ja mõlemad osapooled *paika panna*. Ajakirjandusajade Peavalitsus arutas rüütelkondade kaebusi eesti ja läti ajakirjanduse vastu ning leidis, et viimase aja reformid ei saanud jätta äratamata eestlaste ja lätlaste rahvustunnet ning soovi vabaneda võõrast võimust, mis neil on mitmeid sajandeid lasunud. Viimase all mõeldi loomulikult Balti erikorda, mitte tsaarivõimu. Oma seisukoha mõningaseks tasakaalustamiseks manitseti ka rahvuslikke liikumisi. Peavalitsus tegi tsemisoritele ülesandeks *oskamamatut maarahvast* aidata, et nad liiale ei läheks ning rumalusi ei teeks. Riia tsemisorit kohustati rangelt vältima selliste seisukohtade trükkijõudmist, mis võiksid ühe rahva teise vastu üles ässitada. Samas pidi tsemisor jälgima ka saksa elemendi meelsust.¹⁶

Loomulikult ei saanud selline kõrvakiil rüütelkondi rahuldada. 9. septembril 1881 arutati Eestimaa rüütelkonna komitee istungil Liivimaa Maanõunike Kolleegiumi märgukirja, mis käsitles riigivõimude seisukohta tsemisuuriküsimuses. Eestimaa rüütelkond otsustas küll Liivimaa rüütelkonda toetada,¹⁷ kuid üksmeelt neil tsemiseerimisküsimustes siiski polnud. Nimelt ei usaldanud Eestimaa rüütelkond eriti Riia tsemisorit ning nõudis seetõttu tsemisori ametisse määramist ka Tartusse ja Tallinna. Rüütelkonna peamees Rehbinder oli juba varem vastavad ettepanekud kõrgematele instantsidele saatnud ja selle tulemusena andiski siseminister korralduse allutada Tallinnas ilmuvate ajalehtede tsemiseerimine kohalikule fiskusekomissarile.¹⁸ 1881. a maapäeva aruandekõnes teatas krahv Rehbinder, et Balti aadliesinduste püüdlused on suunatud esmajoones sellele, et rahvusliku ajakirjanduse tsemisuur, mida senini ainult Riias toimetati, saaks usaldusväärsete ametnike kätte antud.¹⁹ Mitmete lahkarvamuste tõttu rüütelkondade vahel uue tsemisuurikorra kehtestamiseni Eestimaal ei jõutudki. Liivimaal kehtestati aga 20. märtsil 1882 Trükiasjade Peavalitsuse poolt uus tsemisuurimiskorraldus, mille kohaselt kogu ajakirjanduse tsemiseerimine anti kohaliku asekuuberneri erilise järelevalve alla.²⁰ Eesti ja Läti ajakirjanduse senised tsemisorid vallandati ja määrati uued. Samuti tõsteti Liivimaa Rüütelkonna poolt makstava toetuse arvel tsemisorite palku.

Tsemisuurikorraldust arutati ka Eestimaa rüütelkonna 1884. a maapäeval. Oma aruandekõnes analüüsis parun Wrangell sedagi, miks Eestimaal uue tsemisuurikorran ei jõutud. Ühe põhjusena tõi ta välja lahkkelid Liivimaa rüütelkonnaga. Viimane olevat plaaninud kogu eestikeelse ajakirjanduse allutamist Liivimaa kubermangu tsemisuurile. Taolise lahendusega ei olnud aga Eestimaa rüütelkond nõus. Tühistati ka tsemisori tarbeks määratud 600-rublane toetus ja selleks korraks jäi asi katki.²¹ Liivimaa uus tsemisuurikorraldus jäigi erandiks. Teistes Balti kubermangudes, Eestis ja Kuramaal ei muutunud midagi.²²

AJALEHTEDE KÜNDJA JA ARÄJS ASUTAMINE

Palju energiat kulutasid Eesti- ja Liivimaa rüütelkonnad ajalehtede *Kündja* ja *Aräjs* asutamiseks. Kuigi Eestimaal oli olukord rüütelkonna jaoks suhteliselt rahulikum, olid mõisnikud kiired iga eesti ajakirjanduses ilmunud vähegi kriitilisema artikli peale kaebust tõstma. Tavaliselt olid etteheited küll

Kündja esimene number ilmus 7. juulil 1882. Eesti rahvuslik ajakirjandus võttis selle vaenulikult vastu. Lehel oli raskusi tellijaskonna leidmisega. Paaril esimesel aastal suudeti tagada ajalehe enam-vähem regulaarne ilmumine, aga peagi hakkasid vahed üksikute numbrite vahel üha pikemaks venima. 1884. a vähendati ajalehe mahtu. 1884. a maapäeval arvas parun Wrangell, et lehtede laiemaks levitamiseks peaks iga mõisnik omal kulul seda vähemalt ühe eksemplari tellima, mis ehk ärgitaks väikemaomanikke ja rentnikke nende eeskuju järgima. Olukord aga ei paranenud. 1885. a pöördus *Kündja* abipalvetega Võru ja Viljandi mõisnike poole. 1886. a maapäeva ajal oli Eestimaa rüütelkonna kantseleis maapäeva liikmete jaoks saadaval *Kündja* tellimisleht. Kõik need abinõud ei andnud aga soovitud tulemusi. 1887. a hakkas *Kündja* ilmuma alles aprillist, sagedusega üks kord kuus. Viimne number ilmus augustis 1891.

Kündja-Aräjse aktsiooni võib lugeda ebaõnnestunute kilda. Ajalehtede tellijaskond oli ahtake ja rüütelkondadel tuli ajalehtede ilmumisele kõvasti peale maksta. 1884. a kulutasid rüütelkonnad nende ajalehtede peale 5543 rbl, millest 1385 rbl langes Eestimaa rüütelkonna osaks. Oma 1884. a maapäeva aruandekõnes tunnistas parun Wrangell, et kulutused on liiga suured. Koos Liivimaa rüütelkonnaga jõuti ühisele arusaamisele, et ajalehed ei suutnud neile pandud lootusi täita ning edasist subsideerimist loeti mõttetuks.²⁶

Kündja-Aräjse aktsiooni läbikukkumise järel jäi *Tallinna Sõber* ainukeks eestikeelseks ajaleheks, millele Eestimaa rüütelkond toetust jagas. Lisaks otsustas nüüd ka Liivimaa rüütelkond *Tallinna Sõpra* 500 rubla aastas toetada.

RAHVUSLIKUD SELTSID PINNUKS SILMAS

Ajakirjanduse kõrval tõusis 1880. aastate alguseks teiseks oluliseks probleemiks rüütelkonnale eestlaste seltsielu ning selle väljumine rüütelkonnale meelepärastest raamidest. Varem oli seltside elluastumiseks piisanud põhikirja kinnitamisest kihelkonnakohtus. Nüüd selgus, et vastavalt Vene riigi seadustele kuulub kontroll mistahes seltside tegevuse üle riigivõimude pädevusse.²⁷

1881. a võtsid Eesti seltsid ette suure ühisaktsiooni – delegatsiooni saatmise Peterburi. 1881. a juunis Aleksander III jutule pääsenud delegatsioon andis üle märgukirja, milles oli ka mitmeid majanduslikke ja poliitilist laadi nõudmisi. Muuhulgas avaldati soovi, et Läänemere provintside haldusjaotus kujundataks ümber lähtudes põlisrahvaste asualast. Tsaarivalitsus võttis need soovid teadmiseks, kuid elluviimiseks valiti vaid need punktid, mida sai venestamise huvides ära kasutada (näiteks koolide ja kohtute juhtimise ülevõtmine baltisakslaste käest vene ametnike kätte). Märgukirja aktsioonile reageeris rüütelkond väga kiiresti. Rüütelkonna peamees Wrangell, kes oli samaaegselt delegatsiooniga Peterburis, tutvustas juba 24. juunil toimunud rüütelkonna komitee istungil eesti seltside esindajate tegevust. Ta teatas, et on juba juhtinud kõrgemate ametiisikute tähelepanu taoliste ürituste kahjulikkusele ja ohule, mis need endas kätkevad. Rüütelkond otsustas kiiresti pöörduda kuberneriga, kes oli parajasti Peterburgi sõitmas. Rüütelkonna

peamehe ja kubeneri kohtumisel lubas viimane rüütelkonna komitee seisukohta siseministrile tutvustada.²⁸ Peterburi aktsiooni ning eesti seltside tegevuses üldse nähti eestlaste ja Vene riigivõimude (kelle venestuskavad polnud rüütelkonnale sugugi teadmata) liidu ohtu. Ka selle aktsiooni puhul nähti kurja juurt eesti rahvuslikus ajakirjanduses. Parun Wrangell ütles 1884. a maapäeval, et ilmselt polekski seltside tegevusega ergutatavad püüdlused nii poliitilist laadi, kui rahvuslik ajakirjandus sellele omaltpoolt kaasa ei aitaks ja sügavuti tungivat ärevuseseemet maarahva sekka ei külvaks. Samas aga märkis rahvusliku liikumise ägeda vastasena tuntud Wrangell, et trienniumi kahe esimese aasta jooksul on ta korduvalt juhtinud tähelepanu ka eesti seltsitegevuse positiivsetele külgedele. Eesti ajakirjanduse edenemises näeb ta aga eesti rahvusliku vaimu ja elu tähtsat hooba. Analüüsisides Wrangelli ja teiste rüütelkonna peameeste sõnu ja tegusid, näeme, et eestlaste kultuurilistele püüdlustele nad erilist vastuseisu ei osutanud, küll aga olid nad ägedalt vastu eestlaste poliitilise emantsipatsiooni mistahes taotlustele. Eriti teravalt suhtus rüütelkond põllumeeste seltsidesse, kuna just nende taotlused olid tihti poliitilist laadi. Kultuuriseltsidesse suhtuti leebemalt ning neile jätkus baltisaksa ajakirjanduse veergudel ka kiitust. Oma 1884. a aruandekõnes märkis parun Wrangell, et arvukad seltsid, mis kuuldavasti põllumajanduslikke eesmärke teenivad, on oma tegelikuks sihiks võtnud hoopis nn halva olukorra parandamise.²⁹ Kubernerile saadetud arvamuses rõhutas ta, et ei saa pooldada iseseisvate põllumeeste seltside asutamist, küll aga võiksid asutatavad seltsid paluda, et Eestimaa Põllumeesteselts kutsuks nad ellu oma filiaalidena.³⁰ Rüütelkond püüdis eestlaste seltsitegevusele ka Vene riigivõimu silmis riigivaenulikkude värvingut anda, et sellega saada võimalus eesti seltsidele tegevusloa andmisel kaasa rääkida. Baltisakslastega suhteliselt hästi läbi saanud kuberner Viktor Polivanov oli selles küsimuses Wrangelliga ühel meel ning lubas sobival kohal välja astuda, et seltsid ilma kubermanguvõimude otsuseta kinnitatud ei saaks. Vaatamata suulistele lubadustele otsustas rüütelkond volitada Wrangelli veelkord kuberneriga läbi rääkima, et too Peterburis kindlalt nõuaks, et seltsed ilma rüütelkonna poole hinnangu andmiseta ei kinnitataks. Riigivarade minister ja siseminister olid samuti rüütelkonna komitee suunaga nõus ja valmis kaasa aitama, et rüütelkonna komitee saaks võimaluse igal üksikul juhul seltsile tegevusloa andmise üle arvamuse avaldamiseks. Nõnda esitaski kuberner Polivanov näiteks 1881. a rüütelkonnale järelepärimise Rakvere Viru-Järva *põllumajandusliku seltsi* asutamist taotluse kohta. Rüütelkonna komitee otsustas 16 häälega poolt 1 vastu seda mitte toetada, sellise seltsi asutamine polevat sugugi ajendatud põllumajanduslikest huvidest ja eesmärkidest. Kuberner andis kindla lubaduse nii seda kui ka teisi samalaadseid eesti seltsi mitte kinnitada.³¹

Konkreetsetest eesti seltsidest on rüütelkonna materjalides siiski vähe juttu. Ainus selts, mille tegevust 1880. aastate alul rüütelkonna komitees põhjalikumalt arutati, oli Rakvere *Kalevipoja* selts.³² Millest selline eriline tähelepanu? Võib arvata, et kõige rohkem ärritas *Kalevipoja* selts rüütelkonda oma kõrgemale poole saadetud kaebekirjadega. Mais 1881 saabus Eestimaa kubernerile Politseidepartemangust salajane märgukiri, milles öeldi, et *Kalevipoja* selts lubab enesele saata kõrgematele võimudele palvekirju *kogu rahva*

nimel. Palvekirjadega püütavat äratada eesti rahva seas vastupanu kehtivale korrale. Seltsi tegevus polevat üldsegi põllumajanduslik, vaid poliitiline, millega ärgitavat vihavaenu valitsevate klasside vastu. Kuberner informeeris kirjast ka rüütelkonda.³³ Selle peale võttiski rüütelkond seltsi tegevuse luubi alla. Rüütelkonna komitee istungil 11. septembril 1881. a esitas parun Wrangell ise väljavõtteid *Kalevipoja* seltsi protokollidest, *illustreerimaks seltsi kihutuslikku tegevust*. Tema ettekande põhjal esitas rüütelkonna komitee kubernerile tungiva palve seltsi ja selle baasil tegutseva kooli sulgemiseks. Selle nimel oli rüütelkond nõus isegi vene õppekeelega kooli avamisega Rakveres.³⁴ Rüütelkonna selline seisukohavõtt näitab, et *Kalevipoja* selts oli rüütelkonnale tõsiselt pinnuks silmas, muidu vaevalt venekeelse kooli avamisega, liiatigi ise sellise idee välja pakkumisega, oleks nõustunud. 1881. a septembri lõpus esitas parun Wrangell kubernerile ettekande *Kalevipoja* seltsi kohta. Juurde lisati mitu lehekülge väljavõtteid seltsi protokollidest. Kubeneri vastus saabus 18. veebruaril 1882. a. Selles teatab kuberner, et ta on kehtestanud seltsi tegevuse üle kontrolli ning lubas vajadusel oma äranägemise järgi vastavaid abinõusid rakendada.³⁵ Seltsi sulgemist Eestimaa rüütelkond küll ei saavutanud, kuid 1881. a arreteeriti selle asutaja M. Lindenberg süüdistatuna mõisnikevastases kihutustöös. Mõnekuine vanglas viibimine viis meelt mõistuse ning seltsi mõjukus langes.

KOKKUVÕTTEKS

1880. aastate alguseks seisid balti rüütelkonnad raske olukorra ees – põlisrahvaste rahvuslik liikumine hakkas omandama poliitilist värvingut ning Vene riigivõim kavandas süüsete provintside venestamist. Vastuseis tsarismi venestuskavadele nõudis rüütelkondadelt palju energiat, mistõttu senise *maarahva* taotluste ja püüdluste põhjalikuma analüüsini ei jõutud. Vaevalt, et selle vajadus üldse kõne alla tuligi. Rüütelkondade eesmärgiks oli mitte lasta tekkida rahulolematul kihil, millega riigivõimul oleks kerge manipuleerida, jättes samas muljet korra tagamise eesmärgil tegutsemisest. Rüütelkond tõmbas enda aktsioonidesse kaasa ka kubeneri ja teisi kõrgeid riigiametnikke, demonstreerimaks aadli lojaalsust ja vältimaks valitsuse tõsisemaid reforme. Nii tekib tänasel ajaloolasel küsimus, mis baltisakslasigi on vaevanud – kas olnuks võimalik ka eestlaste ja baltisakslaste poliitiline koostöö? Kas rüütelkonnad olid nii radikaalseks kursimuutuseks valmis? Eelpool toodud konkreetsete näidete varal võime tõdeda, et ei olnud. Eestimaa rüütelkonna suhtumine rahvusliku liikumise poliitilistesse taotlustesse ei muutunud paindlikumaks ka venestusaja kõrgperioodil, mil konfrontatsioon eestlaste ja baltisakslaste vahel vaid mõneti nõrgenes. Rüütelkonna tegevus oli eeskätt suunatud aadli eesõiguste kaitsele ning sel eesmärgil tõrjuti tagasi kõik eestlaste esimesed arglikud poliitilise emantsipatsiooni taotlused.

VIITED JA KOMMENTAARID

- ¹ Vt ka Daimar Lell. Eestimaa rüütelkond, Eesti rahvuslik liikumine ja Vene tsarism 1880.–1890. aastatel. Diplomitöö. Juhendaja prof Helmut Piirimäe. Trt, 1993.
- ² Eesti Ajalooarhiiv (edaspidi EAA). Fond 854. Eestimaa rüütelkond.
- ³ EAA. Fond 29. Eestimaa Kubernereri Kantselei.
- ⁴ EAA. Fond 2057. Perekond parun von Wrangellid.
- ⁵ Krahv Reinhold Fabian von Rehbinder (1831 Udriku – 1905 Udriku) valiti Eestimaa rüütelkonna peamehiks 16. jaanuaril 1878. a. Rehbinderi aega on nimetatud vaikseks ja rahulikuks.
- ⁶ Parun Wilhelm Peter Georg Adolph von Wrangell (1831 Sitka, Lõuna-Alaska saarestik – 1894 Baden-Baden, Saksamaa) valiti Eestimaa rüütelkonna peamehiks 13. jaanuaril 1881. a. Tema isa oli kuulus maadeavastaja Ferdinand von Wrangell, kelle nime kannavad saared Põhja-Jäämeres, mäed ja linn Alaskal ning merelaht Siberi rannikul. Parun W. v. Wrangelli kohta on öeldud, et ta oli äge nooreestluse vastane.
- ⁷ EAA. 854-2-760. L 219.
- ⁸ Seoses Tallinna Sõbra ilmuma hakkamisega lõpetas Eestimaa rüütelkond toetuse jagamise Jannseni Eesti Postimehele.
- ⁹ EAA. 854-2-760. L 132, 157.
- ¹⁰ Parun Magnus Georg Moritz von Engelhardt (1843 Porkuni – 1914 Väinjärve) valiti Eestimaa rüütelkonna peamehiks 10. detsembril 1886. a. 28. novembril 1889. a astus ta peamehe ametist tagasi. Parun Engelhardt jätkas oma eelkäijate konservatiivset suunda, mingeid järeleandmisi (vähemalt vabatahtlikult mitte) rüütelkond tema ajal ette ei võtnud. Viimane Eestimaal tegutsenud rüütelkonna peamees E. v. Dellingshausen on Engelhardti nimetanud lausa ultrakonservatiiviks. Vt: E. v. Dellingshausen. Kodumaa teenistuses. Tln, 1994. Lk 216.
- ¹¹ Krahv Woldemar Paul von Tiesenhausen (1845 Malla – 1915 Šveits) valiti rüütelkonna peamehiks 16. jaanuaril 1884. a. Krahv Tiesenhausen oli äge venestuse vastane ning aadli eesõiguste kaitsja. Tema trienniumi iseloomustas pidev vägikäikavedu Eestimaale venestusreformide läbi viima saadetud kubernereri vürst Šahhovskoiga.
- ¹² Helmuth Speer. Das Bauernschulwesen in Gouvernement Estland. Trt, 1936. S. 465.
- ¹³ EAA. 854-2-763. L 176.
- ¹⁴ Adolf Tobien. Die Livländische Ritterschaft. I. Riga, 1925. S. 69.
- ¹⁵ Hans Kruus. Liivimaa rüütelkonna võitlus Eesti rahvusliku trükisõna vastu aastail 1879–1883. // Looming, 1929. 4.
- ¹⁶ EAA. 2057-1-615. L 5–7.
- ¹⁷ EAA. 854-2-760. L 180.
- ¹⁸ Samas. L 219. Fiskusekomissar oli kuni 1886. aastani Eestimaa kubermangus riigi fiskaalhuvide kaitsja ja avalik kaebaja, kellena ta osales ka tsiviilprotsessides, taotledes kohtupoolte trahvimist eksimuste eest menetluskorra vastu.
- ¹⁹ EAA. 854-2-760. L 219.
- ²⁰ H. Kruus. Liivimaa rüütelkonna võitlus.
- ²¹ EAA. 854-2-763. L 300p–301.
- ²² H. Kruus. Liivimaa rüütelkonna võitlus.
- ²³ EAA. 854-2-763. L 178.
- ²⁴ EAA. 854-2-760. L 180.
- ²⁵ EAA. 854-2-1059. L 290–291.
- ²⁶ EAA. 854-2-763. L 178.
- ²⁷ Vt Aadu Must. Eesti karskusliikumise algusaegadest. // Kleio 1'88. Teaduslik-populaarne ajaloo almanahh. Tln: Perioodika, 1989. Lk 55.
- ²⁸ EAA. 854-2-760. L 162, 167.
- ²⁹ EAA. 854-2-763. L 176.
- ³⁰ EAA. 29-2-1126. L 5.
- ³¹ EAA. 854-2-760. L 153, 162.
- ³² Viru Eesti Selts Kalevipoeg asutati M. Lindebergi poolt 1877. a Rakveres. 1878. a asutas selts samanimelise kooli ning 1880. a sai loa välja anda ajalehte Valgus.

1882. a omandas lehe J. Kõrv ning see muutus venemeelseks.

³³ EAA. 29-2-5360. L 1-3.

³⁴ EAA. 854-2-760. L 187-188.

³⁵ EAA. 854-2-1059. L 128.

JUHAN KAHK

AGRAARAJALOOLASENA

Tiit Rosenberg

KUJUNEMISAASTAD

Juhan Kahk sündis 1. augustil 1928 Nõmmel pangaametniku perekonnas. Nagu ta enda kohta on kirjutanud, õppis ta lugema juba 5-aastaselt ning tema esimeseks raamatuks juhtus olema J. Sitska *Vana-aeg*, mille isa ühel hommikul talle voodisse pani. Sellest olevatki sündinud kiindumus ajaloo vastu ja otsus ajaloolaseks hakata, nii nagu veidi hiljem E. Vilde *Minu esimeste triibuliste* lugemisest soov kirjanikuks saada. Hiljem, keskikka jõudnult, nentis end *püüdlikuks pessimistikiks* hinnanud J. Kahk ilmselt veidi poseerides, et esimese otsuse elluviimiseks jätkus tal kahjuks kannatust, teise jaoks aga ei jätkunud õnneks annet.¹

Rahumäe algkooli lõpetamise järel jätkus J. Kahki koolitee Nõmme gümnaasiumis, mille erakordne vaimne õhkkond ja õpilaskonna võimas ajupotentsiaal olulisel määral tema kujunemist mõjutas.² Sügavat mõju avaldasid Kahkide perele okupatsiooni- ja sõja-aastad. Pärast 1940. aasta juunipöörtet asus seni pangas kassiirina töötanud pereisa Juhan Kahk-senior (sünd 1888 Jamburgi kreisi eesti asunduses) tööle Raudteemiilitsa Tallinna osakonda. 1941. aasta suvel tuli tal aga koos oma asutusega sakslaste eest põgeneda. *Metsavendade* kallaletungi ajal sai ta raskesti haavata ning nagu J. Kahk on hiljem oma ankeedis märkinud, sai see asjaolu nõukogude tagalast naasmisel Harjumaa täitevkomitee rahandusosakonna ülemaks määratud isa surma põhjuseks 1944. aasta detsembris. Evakueerumisest koos kahe pojaga maha jäänud ema Laura Kahk, kes varem oli nagu isagi pangas kassiir olnud ja esimesel nõukogude aastal hoiukassas töötas, jäi pikaks ajaks tööta, leides alles saksa okupatsiooniaja lõpupoole jälle pangas teenistust.³ Varakult isata jäänud Juhanil tuli õppimise jaoks ka endal kõrvalt kooliraha teenima hakata – koolipoisina suvel maatöid tehes ja üliõpilaspõlves ajakirjanikuleiba proovides. 1946. aastal lõpetas ta kuldmedaliga Tallinna X (Nõmme) Keskkooli, kust on sirgunud erakordselt palju teadlasi ja kultuuritegelasi. Sama aasta sügisel astus ta Tartu ülikooli ajalugu õppima, töötades stuudiumi ajal 1946. ja 1947. aasta suvel Paides ajalehe *Järvalane* ja 1947. aasta sügisest 1949. aastani Tartus *Postimees/Edasi* juures, seejärel aga kuni ülikooli lõpuni õpetajana tollases Tartu Õpetajate Instituudis. 1950. aastal astus J. Kahk komsomoli.

1951. aastal kaitses J. Kahk diplomitöö Saksa talurahvalikumise ajaloost 16. sajandi algul ja lõpetas kiitusega Tartu Riikliku Ülikooli Ajaloo-keeleteaduskonna üldajaloo eriala.⁴

Nagu on meenutanud tema õpingukaaslane ja kauaaegne kolleeg Ea

Jansen, oli J. Kahk mees, kelles erakordne andekus ja erakordne töövõime põimusid erakordselt suure sooviga edasi jõuda.⁵

1951–54 jätkas J. Kahk õpinguid aspirantuuris Leningradi Riiklikus Ülikoolis, kus tema juhendajaks oli üks nimekamaid vene 19. sajandi algupoole ühiskondlik-poliitilise mõtte ja -liikumise tundjaid professor S. B. Okun, kes jättis talle täiesti vabad käed jätkamiseks juba Tartus dotsent R. Kenkmaa Eesti ajaloo seminaris alustatud 1858. aasta talurahvarahutuste uurimist. Palju kasu oli juhendajast aga Peterburi keskasutuste arhiividesse süvenemisel. Et J. Kahkist sai agraarajaloolane, oli suur osa ka tema Kose kihelkonnast pärit vanaemal Marie Dammel, kes äratanud esimesena temas huvi eesti talurahva mineviku vastu.⁶

1954. aasta mais kaitses J. Kahk nimetatud teemal Leningradis kandidaadiväitekirja ning asus seejärel Artur Vassari kutsel tööle ENSV TA Ajaloo Instituudis vanema teadusliku kaastöölisena. Siin tuli tal süveneda ka 18. sajandi ja 19. sajandi alguse agraarajalosse, osaledes juba 1955. aastal ilmunud, üsna stalinistlikust vaimust kantud ja E. Janseni sõnutsi igati *munajaks* lihvitud *Eesti NSV ajaloo* I köite koostamisel.⁷ Samal ajal jätkas ta oma kandidaaditöö viimistlemist, töötades lisaks rohkelt kasutatud Leningradi arhiivviinasele läbi ka Tartu arhiivi materjale eriuurimusteks talurahva sotsiaalse diferentseerumise ja teorendi suuruse kohta 19. sajandi esimesel poolel. Tulemuseks oli Mahtra sõja 100. aastapäeva puhul ilmunud monograafia, mida saatsid mitmed J. Kahki poolt või tema osalusel ettevalmistatud allikpublikatsioonid ja populaarsemad käsitlused.⁸ Monograafiat Mahtra sõjast võib materjali värskuse ja põhjaliku arhiivitöö poolest veel tänagi J. Kahki mahuka loomingu paremiku hulka kuuluvaks lugeda.

1958. aasta tõi J. Kahkile ka laiemat tuntuust ja tunnustust. Suuresti tema algatusel korraldati 9.–12. detsembril Eesti NSV Teaduste Akadeemia poolt Tallinnas Ida-Euroopa agraarajaloo I sümposium, mis tõmbas kaasa kõigi tollase Nõukogude Liidu tähtsamate teaduskeskuste ajaloolasi, kes tegelesid feodaal- ja kapitalistliku ühiskonna agraarprobleemide uurimisega. Sümposiumid said väga populaarseks ja laienedes nii regionaalse kui kronoloogilise haarde poolest, muutusid üle aasta peetavateks suurfoorumiteks. 1966. aastal Tallinnas peetud IX sümposiumil oli J. Kahk jälle üks peakorraldajaid. Sümposiumide tööst on aastaraamatute näol säilinud väärtuslik pärand, milles on avaldatud rohkesti nii J. Kahki kui ka teiste eesti agraarajaloolaste huvitavamaid töid.⁹ Et aga hiljem sümposiumite pearõhk kaldus Ida-Euroopalt üha enam ülevenemaaliste ja nn sotsialismiperioodi probleemidele, jahtus eesti algatajate huvi selle ürituse vastu 1970. aastate lõpust järjekindlalt.

Järgnevatel aastatel töötas J. Kahk intensiivselt doktoriväitekirja kallal, mis käsitles talurahvaliikumist ja -küsimust Eestis 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi esimesel veerandil. Selle baasil valmis kaks monograafiat,¹⁰ mis kokkuvõetud variandis ilmusid ka vene keeles,¹¹ olles aluseks 1963. aastal Leningradis kaitsitud doktoriväitekirjale.

Neis töödes on antud täpne ning elav pilt talurahva rahutustest, nende ajalis-territoriaalsest levikust ning neid mõjutanud teguritest. Autori peaesmärgiks oli näidata, kuidas rahutused omakorda mõjutasid põlluma-

anduse arengut ja balti-saksa aadli ning tsaarivalitsuse agraarpoliitikat. J. Kahki käsitluses kuulus talurahvaliikumisele reformide taganttõukajana keskne osa.¹² Hiljem on J. Kahk seda marksistlikust klassivõitluse primaadi teooriast lähtuvat seisukohta küll oluliselt korrigeerinud, tunnistades enam ka ideede ja eriti ajastu üldiste majanduslike ja sotsiaalsete suundumuste mõju. Siiski on talurahvas ka J. Kahki hilisemates töödes jäänud ikka üheks kolmest määravast tegurist nn kolmnurksüsteemis *talupoeg-mõisahärra-mo-narh*. See toimis Baltikumis 17.–19. sajandil, kus käis agraarpoliitiline võitlus talupoja kaitse reegleid tunnustavate ja mittetunnustavate, nii aadli- kui ka riigipoliitikute sees ja vahel. Vaid talurahva võrdväärne osalus selles süsteemis hoidis ära talu ülemäärase nõrgenemise ning lõppkokkuvõttes tagas, et 19. sajandi keskpaigaks lõpule jõudnud reformiperioodidest väljusid tugeva arengupotentsiaaliga nii mõis kui ka talu.¹³

KARJÄÄR JA VÄLISKONTAKTID

Olles nn klassivõitluse ajaloo uurimise tsükliga faktograafilises mõttes ühele poole saanud, ehkki talurahvaliikumise mõtestamise küsimuses on J. Kahk ikka ja jälle mõne uue nurga leidmisel üht-teist lisanud, kaldus tema huvide raskuspunkt järgmistel aastakümnetel sotsiaal-poliitilistelt küsimustelt enam majandusajaloolistele probleemidele ning 1970. aastate lõpust rahvusvahelisi arenguid üha enam järgides, ka mentaliteediajaloo valdkonda. Nende suundumuste kujunemisel etendas muidugi oma osa tunduvalt avardunud silmapiir.

Olles Eesti NSVs noorimaks doktorikraadini jõudnud ajaloolaseks, avanesid J. Kahkile Hruštšovi aegse liberaliseerimise perioodil soodsad võimalused ka ametialaseks karjääriks, mille esimesteks tähisteks oli NLKP liikmeks astumise (1962) järel edutamine Ajaloo Instituudi teadusala asedirektoriks. Järgnesid Nõukogude Eesti riiklik preemia 1965 (teistkordselt 1977), tõus Ajaloo Instituudi direktoriks (maist 1968) ning valimine ENSV Teaduste Akadeemia korrespondentliikmeks 1969 (liikmeks 1978).

E. Janseni pädeval hinnangul oli J. Kahki tõus täiesti uus fenomen Eesti nõukogude ajalooteaduses – tema justkui kuulutas ette, et nõukoguliku koolitusega Venemaa eestlaste ja stalinismist ärahirmutatud Eesti Vabariigi aegse kooliga ajaloolaste asemel tuleb uusedukate generatsioon, kes oli süsteemiga kohanenud, selle sees kujunenud ja kasvanud.¹⁴ Süsteem, mis püüdis valitseva grupeeringu (NLKP) võimuhuvide nimel allutada võimalikult kõik inimeste teod ja mõtted täpsele kontrollile, ei saanud ometi funktsioneerida, lubamata mõtlevale vaimule teatud vabadusi. Vaba vaimutegevust võidi küll tugevasti piirata, kuid mitte täielikult maha suruda, sest mida räägem oli surve, seda tugevam oli (sageli varjatud) vastusurve. Kui süveneda küsimusse, kuidas õnnestus olla (jääda) teadlaseks totalitaarses nõukogude riigis, siis oleks E. Janseni mõtet parafraseerides sobiv väita, et J. Kahk oleks kindlasti parimaks näiteks analüüsida, kuidas ühe ja sama inimese hinges ja vaimsuses põimuvad konformism, lojaalsus ja seesmine protest, kuivõrd õnnestus/ei õnnestunud võimukandjatel maha suruda vaba vaimutegevust.¹⁵ R. Ruutsoo on oma huvitavas essees ühiskonnateadustest Nõukogude Eestis

jaganud teadlased nn *ideoloogideks*-konjunkturistideks ja *moderniseerijateks* ehk teaduslike eesmärkide püstitajateks.¹⁶ Sellest skeemist lähtudes sõandab käesoleva kirjutise autor ometi väita, et ehkki J. Kahk kõigi ametitunnuste ja välise karjääri põhjal kuulus nn *ideoloogide* (R. Ruutsoo sõnutsi vast koguni *ideoloogiapolitseinike*) kihti, oli ta oma loomingus ning tegutsemiseski üks selgepiirilisemaid ja olulisemaid *moderniseerijaid* ja nn *diskursiivse autonoomia* arendajaid, kes taotles järjekindlalt tunnetuse mõistuspärasust ja teoreetilise mõtestatuse kooskõla faktilise andmestikuga. Vanema ajaloo, s.o 18.–19. sajandi agraarajaloo osas olid selleks ka paremad võimalused.

Tänu saavutatud positsioonile ja mõnda aega veel püsinud suhtelisele liberalismile avanes J. Kahkile *aken Euroopasse*, mis võimaldas lähemalt tutvuda uute ajaloo uurimise suundade ja ideedega ning vahendada neid ka oma lähimate kolleegide ringis. Esimesteks suuremateks sõitudeks (turistina oli tal varem õnnestunud käia 1962. aastal laevareisil Doonaul, 1963 Soomes ja 1964 Prantsusmaal) oli 1965. aasta suvel osavõtt ülemaailmsest ajaloolaste kongressist Viinis, millele järgnes 1966. aasta mais osavõtt Roomas peetud II itaalia-nõukogude ajaloolaste konverentsist. Eredate Itaalia-muljete mõjul sündis ka reisikirjeldus, mis tõi autorile auhinna publitsistikakonkursil.¹⁷

Nagu J. Kahk on märkinud, sai ta eeskätt tänu NSVL Ajaloolaste Komitee esimehe akadeemik A. Guberi toetusele NSV Liidu ajaloolaste delegatsioonina osa võtta rahvusvahelistest ajalooteaduste ja majandusajaloo kongressidest, mida korraldati iga 4–5 aasta tagant. J. Kahki kõrval jõudsid sinna ka mitmed teised kolleegid (H. Ligi, E. Tarvel), kes just agraarajaloo sümposiumide kaudu olid suutnud läbi lüüa üleliidulisel areenil ning tänu nii aine kui ka võõrkeele suhteliselt heale valdamisele olid võimelised kaasa rääkima nendel maailmafoorumitel. Nagu J. Kahk on märkinud, tuli tal korduvalt abistada umbekeelseid nõukogude tippajaloolasi suhtlemisel väliskolleegidega. J. Kahkil läks korda osaleda 1970–94 pea kõigil majandusajaloo kongressidel ja kohtuda seal selliste silmapaistvate ajaloolastega nagu M. Postan, E. J. Hobsbawm, F. Bergier, G. E. Mingay, P. Laslett, G. Rude, W. Kula ja J. Topolsky. E. Le Roy Ladurie kutsel õnnestus tal 1970. aasta lõpul kuu aega töötada kuulsas prantsuse Annaalide-koolkonna keskuses Pariisis, kus ta kohtus ka sotsiaal- ja majandusajaloo suurimate korüfeedega nagu F. Braudel, F. Furet ja J. le Goff.¹⁸

1965. aastast oli J. Kahk kirjavahetuses ühe Euroopa nimekaima agraarajaloolase B. H. Slicher van Bathiga Hollandist. 1969. aasta detsembris pidi J. Kahk sõitma kaheks nädalaks Hollandisse, tutvumaks lähemalt viimase juhitud põllumajandusajaloo osakonna tööga Wageningeni Põllumajandusülikoolis ning mõnede teiste Hollandi uurimisasutustega, eriti arvutite kasutamisel. Ehkki see sõit pidanuks taotleja sõnutsi kaasa aitama nõukogude ajaloolaste ettevalmistumisele rahvusvaheliseks IV majandusajaloo ja XIII ajalooteaduste kongressiks, jäi J. Kahkil miskipärast Hollandis käimata.¹⁹

Kui vaadata J. Kahki sidemeid ja selle kõrvale tema töid, siis võib kahtlemata nentida, et alates 1960. aastate lõpust on talle (ja mitmetele teistele juhtivatele eesti agraarajaloolastele) väga tugevat mõju avaldanud eeskätt prantsuse *Annaalide* koolkonna ja inglise sotsiaalajaloolaste tööd, millega oldi üsna hästi kursis.

Väga oluline nii J. Kahki kui ka kolleegide jaoks oli sidemete sõlmimi-

ne Välis-Eesti ja naabermaade ajaloolastega. Esimesi tunti ning õpiti neilt esijoones nende raamatute kaudu, mis mitmel moel juba 1950. aastate lõpust siia jõudsid. Nii on J. Kahk esile tõstnud, et õppis väga palju A. Soomi tööd, kes teda hiljem ka positiivsete retsensioonidega toetas.²⁰

Üks võimalusi isiklike sidemete loomiseks tekkis 1960. aastate keskpaiku Väliseestlastega Sidemete Arendamise Komitee kaudu, millest kasvas 1968. aastal välja nn VEKSA komitee (1976 ühing). J. Kahkist sai 1968. aastal selle asesimees ja 1981. aastal moodustatud teadussektsiooni esimees. Üks esimesi välis-estlaste, kellel selle ametlikult soodustatud ja kontrollitud suhtlemise raames õnnestus 1965. aastal Eestit kü-

Joonis 1. Juhan Kahk (Foto Lauri Maurus, Postimehe arhiiv).

lastada, oli Uppsala ülikooli õppejõud Aleksander Loit. J. Kahki vahendusel lubati tal koguni töötada *suletud linnas* Tartus ajalooarhiivis. J. Kahk sai 1967. aasta kevadel omakorda A. Loidi kutsel ära käia Rootsis. Seal sõlmusidki tihedamad koostööplaanid. 1970. aastal õnnestus J. Kahki juhitud Ajaloo Instituudil tänu peatselt Stockholmi ülikooli professoriks saanud A. Loidi eestvedamisele sõlmida Rootsi Balti Instituudi ja Balti Uuringute Keskusega koostööleping teadlaste vahetamiseks. Esialgul oli see küll väga piiratud ja kontrollitud. Murrang suhtlemises saabus alles 1970.–80. aastate vahetusel.²¹ Vaatamata üle teadlaste pea käinud poliitilistele mängudele, millesse neid paratamatult kaasa kisti, pidasid asjaosalised ajaloolased esijoones silmas oma eriala ja kolleegide elulisi huve. Seda ei saa eitada ka kõige erapoolikumad kriitikud.

Tänu Turu ülikooli professorile Vilho Niitemaale, kes 1970. aastal, kui eesti ajaloolaste esindusele Moskvast jälle luba ei antud Nõukogude-Soome ajaloolaste sümposiumile sõita,²² ründas ametliku kaebusega NSV Liidu Helsingi saatkonda, õnnestus läbimurre ka Soome. 1971. aastal saavutati lõpuks esimene eesti ajaloolaste delegatsiooni sõit Soome.²³

Välissuhtluse ja ideede vahetuse eest tuli J. Kahkil hoolt kanda hiljemgi – 1973–89 juba TA Ühiskonnateaduste Osakonna akadeemiksekretärina. See ei olnud kerge ja muidugi ei pääsenud isegi üliettevaatlik ja -paindlik J. Kahk pahandustest nii ülemuste kui ka kolleegidega, kes mitmesugustel põhjustel välisdelegatsioonidest välja pidid jääma. Nagu eespool viidatud, ei pääsenud ka KGB variorganisatsiooni kurikuulsat mainet omava VEKSA abi kasutamisest, mis kahtlemata jättis J. Kahki renomeele oma märgi. Näib siiski, et välissuhtlus oli eesti ajaloolaste jaoks sedavõrd tähtis, et väärilis J. Kahki ja teiste korraldajate hind. Nagu J. Kahk veidi enne surma avaldatud autobiograafias on tunnistanud, tuli kõige selle saavutamiseks palju teeselda

ning ettekannetes ja töödes lõivu maksta valitsevale sundideoloogiale, mis koormas tema südametunnistust.²⁴

TEADUSLIKUD OTSINGUD

Eesti ajaloolastest tunnetas J. Kahk vast teravamalt kui keegi teine senise traditsioonilise ajaloo uurimise metoodilist piiratust ja püüdis seda mitmeti laiendada. Selle juurde kuulus ka nende probleemide laiem teadvustamine. Välismaa kolleegide otsinguid selles vallas tutvustades tuli seda sageli teha nn doseeritud kriitika vormis, eriti üleliidulistes väljaannetes, kus J. Kahki analüütilised ülevaated informatiivsemate ja sisukamate hulka kuulusid.²⁵

Omaette peatükki vääricks J. Kahk kui meie esimene arvutiajaloolane. Küllaltki vara, 1960. aastate algul, mil elektrooniline arvutustehnika ise oli Eestis alles lapsekingades, alustas J. Kahk ajaloolises uurimistöös arvutite kasutamist. Samuti püüdis ta agraararengu probleemide seletamiseks rakendada majandusteaduslikke mudeleid. Tuginedes Küberneetika Instituudi arvutipargile ning täppis- ja majandusteadlaste (L. Vöhandu, M. Karolin, U. Mereste jt) abile, püüdis J. Kahk kahasse H. Ligiga, kellega nad 1960.–70. aastatel kõige üksmeelsema ja teokama *tandemi* moodustasid, anda talumajapidamise tüpologiseerimise teel ülevaadet talurahva majanduslikust olukorrast ja feodaalsetest koormistest. Rakendati töenäosusteooriat, korrelatsiooni- (1962) ja faktoranalüüsi (1968) ning otsuste teooriat (1971).²⁶ Viimatine töö pälvis tunnustust ka lääne ajaloolaste hulgas ning 1973. aastal jõudis J. Kahk vist senini ainsa eesti ajaloolasena artikliga Baltimaade 1840. aastate agraarpoliitika matemaatilisest analüüsist ühe prestiižikaima ajalooajakirja *Annales. Economics. Sociétés. Civilisations* veergudele.²⁷

1970. aastate keskpaigaks olid J. Kahk ja mitmed teised usinamad eesti *kvantifikaatorid* (H. Ligi, H. Palli) üleliiduliselt tunnustatuid autoriteete matemaatiliste meetodite rakendamisel. Märkimata ei saa jätta nende rolli ka koostöö arendamisel ameerika arvutiajaloolastega. Pärast seda, kui 1979. aastal oli Baltimores korraldatud esimene NSVL-USA arvutiajaloolaste sümposium, korraldati järgmised kaks 1981. ja 1987. aastal Tallinnas, kus mõlemal esines ettekandega ka J. Kahk. Kliimeetrilisest aspektist pakub neist esmajoones huvi koostöös Mart Rimmeliga kujundite äratundmise meetodit kasutades tehtud uurimus agraararengu tsüklite kohta.²⁸

Muidugi vajaksid J. Kahki nagu ka teiste ajaloolaste aastakümnete tagused kliimeetrilised uurimused uue põlvkonna arvutite ja programmide abil metoodilist *ümberrangimist*, samuti nende aluseks oleva algmaterjali allikakriitilist järelkatsumist. Kindlasti aga ei saa neid uurimusi niisama lihtsalt kõrvale jätta, viidates tollaste tööde ülepaisutatud matemaatilisele küljele ja raskepärasusele.

Teine J. Kahki uudisala 1960. aastate keskpaigast oli sotsioloogia, mis nagu rakendusmatemaatika oli ajaloolaste jaoks maailmas sel ajal metodoloogiliselt suurt huvi ja tuge pakkuv naaberteadus. NSV Liidus oli see neil aastail veel üsnagi taunitud kui *kodanlik ebateadus* (umbes nagu küberneetika ja geneetika). Kuigi sotsioloogilistesse uurimustesse suhtuti algul üsna kahtlustavalt, eriti venekeelses ajakirjanduses ning see oli kindlalt partei valv-

sa pilgu all, hakkas see järk-järgult jalgu alla saama. J. Kahk oli üks neist, kellele sotsioloogia kui teaduse sünn Eestis, nii piiratud kui see ka oli ja jäi, siiski tänu võlgu on. Üks esimesi sotsioloogilisi uurimusi viidi 1965. aasta märtsis läbi J. Kahki ja Ajaloo Instituudi aspirandi V. Govoruštšenko poolt *kuumal ja kõrvetusohhtlikul* rahvustevaheliste suhete temal.

1966. aastal loodi Ajaloo Instituudis sotsioloogiasektor, mille eesotsas seisis algul teadusdirektor J. Kahk ise. Ta osales ka hiljem mitmete uuringute kavandamisel ja läbiviimisel. Nende tulemusi üldistada püüdes, avaldas ta 1974. aastal sotsioloogilise teose rahvuste integratsiooni ja rahvuskultuuriliste erinevuste-sarnasuste kohta Eesti NSVs.²⁹

MAJANDUSAJALOOLISED UURINGUD

Peamiseks uurimisvaldkonnaks jäi J. Kahkile kuni loometege lõpuni siiski majandusajalugu ja põhiteemaks üleminek feodaalselt majandamis- ja eluviisilt kapitalistlikule turumajanduslikule ühiskonnakorraldusele.

1969. aastal ilmus saksa keeles J. Kahki üks tuumakamaid uurimusi, mis käsitles feodaalse põllumajanduse kriisi Eestis 19. sajandi teisel veerandil.³⁰

Erilist tähelepanu pööras ta kahe pooluse – mõisnikliku suurmajapidamise ja talupoegliku väikemajapidamise vastastikusele seotusele ja arengule. Antud teoses revideeriti oluliselt varem valitsenud seisukohti talumajanduse massilisest laostumisest ja talupoegade peaaegu et massilisest väljasuremisest üle jõu käiva teoorjusliku sunni tõttu 19. sajandi algupoole, mida oli käsitletud feodalismi kriisi peamise ilminguna. J. Kahki käsitluses tähendas kriisi aga ennekõike kaubamajanduse arengut ning edasiminekut ka teistes

Joonis 2. ENSV TA Ajaloo Instituudi nõukogu 1970. aastal (vasakult, taga sulgudes TÜ lõpetamise aasta): I rida: M. Schmiedehelm, E. Jansen (1949), J. Kahk (1951), H. Kruus (1923), J. Saar, I. Solomõkova (1948) II rida: O. Saadre, J. Selirand (1955), V. Parol, H. Arumäe (1953), A. Vassar (1939), A. Viires (1948), K. Kirme, E. Rannik, L. Jaanits (1948) (TÜR KHO Fo 3958:11D).

eluvaldkondades, mis lõppkokkuvõttes viiski 19. sajandi keskpaigast peale feodaalsuhete väljavahetumisele uue majanduskorra poolt, ehkki seda veel pikka aega moonutasid *sünnimärkidena* nn feodaalsed igandid.

Nagu on märkinud 19. sajandi balti ajaloo üks paremaid asjatundjaid, Göttingeni ajaloolane Gert von Pistohlkors, avaldas J. Kahki nimetatud raamat talle tutvumisel 1970. aastate algul sügavat muljet, sest seni polnud 19. sajandi alguse kohta midagi niisugust kirjutatud, mistõttu ei siis ega hiljemgi häirinud teda kuigi oluliselt J. Kahki marksistlik lähenemisviis (jättes lugedes teadlikult kõrvale selle nõukoguliku sundfraseoloogia ja ülepingutatult terava tooni poleemikas nn reaktsiooniliste kodanlike (baltisaksa) ajaloolastega, esijoones R. Wittramiga). Küll aga võlnud J. Kahki töodes alati täpse majandusliku mehhanismi esiletoomine.³¹ Taolise töö lugemine mõjus loominguiliselt ergutavalt, kutsudes diskuteerima mitmetes vaieldavates küsimustes, eriti agraarpoliitika vallas. G. von Pistohlkors on olnud ilmselt põhjalikumaid J. Kahki agraarajalooliste vaadete analüüsijaid,³² mõjutades omakorda J. Kahki seisukohavõtte.³³ See on andnud J. Kahkile alust tunnistada, et kolleegidest on vist G. v. Pistohlkors teda ja tema taotlusi kõige paremini mõistnud.³⁴

Feodalismilt kapitalismile ülemineku keerulise protsessi üksikutele tahkudele, peale majandusliku külje ka talurahva demograafilisele arengule³⁵ ja sotsiaalsetele vaadetele ja tavadele³⁶ pühendas J. Kahk järgneval kahel aastakümnel hulk uurimusi, millest paljud on avaldatud väikeste muudatusetega paralleelselt mitmetes võõrkeelsetes ja välismaistes väljaannetes.

Kokkuvõttena selle suure tsükli töödest avaldas J. Kahk 1988. aastal oma 60. sünnipäeva puhul raamatu feodalismilt kapitalismile ülemineku nn *balti tee* kohta.³⁷ Selles on vaatluse alla võetud Eestimaa ja Liivimaa kubermangu talupojad ja mõisnikud alates 18. sajandist kuni 19. sajandi keskpaigani, nende majapidamiste olukord ja areng vastastikustes suhetes ning konfliktides. Selle *ajaloolise draama* (J. Kahki väljend) kahe peategelase kõrval on J. Kahk püüdnud välja selgitada, millist rolli etendasid läbi agraarreformide kulgenud arengus teised osalised (keskvalitsus ja balti valgustajad), milline oli majanduslike, sotsiaalsete ja poliitiliste faktorite vahekord ja osatähtsus arengus, milline iseloom ja tähendus oli kõiges selles talurahva klassivõitlusel ja selle ideoloogial. Varasemast laiem oli J. Kahki vaatenurk – käsitledes siinset arengut regionaalselt ja püüdes välja tuua balti spetsiifikat, pööras ta enam tähelepanu kui see seni nõukogulikule käsitlusviisile tavaline oli olnud, teiste Ida- ja Kesk-Euroopa maade agraarajaloolisele arengule. Siin kulus muide marjaks ära see kogemus, mille J. Kahk oli omandanud kollektiivse kolmeköitelise koguteose *Euroopa talurahva ajalugu. Feodalismi periood* kaasautorina.³⁸ Vaatamata laiemale võrdlusmomendile jäi J. Kahk siiski vanade, marksismi klassikute ütlustel baseeruvate seisukohtade kammitsaisse, väites, et balti regioonis kujunes välja kõige *klassikalisem* teoorjuslik (19. sajandi teisel veerandil teorendi-) süsteem teravaimate feodaalsete vastuoludega ja talupoegade jaoks kõige kurnavamas vormis, mistõttu talumajanduse iseseisva arengu võimalused olid äärmiselt piiratud. Ka 19. sajandi keskpaiga agraarreformid viidi siin ellu talupoegade jaoks kõige suuremate kaotuste hinnaga ja vaid ülevenemaaline revolutsiooniline situatsioon takistas reakt-

sioonilistel balti parunitel-fanaatikutel ellu viimast vastureforme eesti talurahva veelgi julmemaks eksploateerimiseks ja rahvuslikuks assimileerimiseks (germaniseerimiseks).³⁹

Vaid mõni aasta hiljem, pärast *üleliidulisest haardest* pääsemist asus J. Kahk neid seisukohti revideerima. Tõlgendades 19. sajandi keskpaiga agraarreformi Baltikumis uues ajaloolises perspektiivis, leidis ta nüüd, et erinevus Venemaal ja Preisil ning Baltikumis teostatud reformide vahel polnudki nii suur kui varem arvati ning agraarreformid Balti kubermangudes ei viinudki talumaade drastilisele vähenemisele, vaid tekkisid soodsad arenguvõimalused nii mõisa kui ka talumajandusele.⁴⁰

Allakirjutanule näib aga, et see polnud J. Kahki puhul siiski lihtlabane konjunktuurne ümberrivistumine, vaid ümberhinnangute taga olid siirad pingutused seniste metodoloogiliste lähtekohtade kriitiliseks järelekatsumiseks ja uute leidmiseks ning omaksvõtmiseks, mida võib välja lugeda tema mitmeid 1980. aastate teise poole – 1990. aastate alguse üldteoreetilisi artikleid kõrvutades.⁴¹

Üks J. Kahki huviküsimustest, mille vastu ta juba 1970. aastate lõpul mentaliteediajaloo moodi minnes oli huvi hakanud tundma, oli usundipsühholoogia ja 17. sajandi nõiaprotsesside teema, mis uurimustena realiseerusid peamiselt 1980. aastatel.⁴²

VIIMANE AASTAKÜMME

1980. aastate lõpul, olles põhiliselt lõpule viinud aastakümnetepikkuse töö feodaalajastu uurimisel, asus J. Kahk põhjalikumalt tegelema 19. sajandi teise poolega.⁴³

Seda tingis ka vajadus viia lõpule mitmekõitelise *Eesti talurahva ajaloo* koostamine, mida ta TA Ajaloo Instituudis oli alustanud juba 1970. aastal. Selle esimese köite käsikiri oli valminud 1982. aastaks, kuid ilmus alles 1993. aasta algul. Nagu märkisid sel puhul peatoimetaja J. Kahk ja tegevtoimetaja E. Tarvel, sai selles teoses kokku võetud terve agraarajaloolaste põlvkonna töö⁴⁴ ning vaatamata *ajastu plekkidele* (selle all mõeldi asjaolu, et ei suudetud teksti enam ilmutamisaja muutunud oludele vastavalt kaasajastada), on selle väljaande puhul tegemist eesti rahva ajaloo vanema perioodi kõige faktirikama, põhjalikuma ja kujukama käsitlusega.⁴⁵ Allakirjutanu arvates võib selle tegijate enesehinnanguga tänagi nõustuda.

Viimane aastakümme J. Kahki elus oli mitmete läbielatud traumade ja haiguste tõttu raske ja töövõimet pärssiv. Ametitest tuli järk-järgult tagasi tõmbuda, et noorematele kolleegidele teed anda ja veel säilinud energia uurimis- ja kirjatööle pühendada.

1973–89 oli J. Kahk olnud Teaduste Akadeemia presiidiumi liige ja Ühiskonnateaduste (alates 1989 Humanitaar- ja Ühiskonnateaduste) osakonna akadeemik-sekretär. 1990–94 oli ta veel sama osakonna akadeemik-sekretäri (sellele kohale asus A. Park) asetäitja ning alates 1990. aastast kuni surmani Filosoofia, Sotsioloogia ja Õiguse Instituudi (alates maist 1994 Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituudi) pea (vanem)teadur.

J. Kahki looming sel perioodil jäi varasemaga võrreldes tasemelt

tagasihoidlikumaks, ehkki tööde arvult ning väljaannete prestiiplikuse poolest, milles neid avaldati, võiks ka vastupidist väita. Uute teemade kõrval esines rohkesti kordusi ja nn ümberpakkimist. Samas kasutas J. Kahk ära võimaluse mitmete varasemate ajastust ja oludest tingitud väärkäsitluste ning vigade parandamiseks, eriti II maailmasõja järgse ajaloo osas.

Nii valmis rida uurimusi, milles on püütud kirjeldada ja analüüsida nn moderniseeruva majanduse ja ühiskonna arengujooni. Ilmusid artiklid põllumajanduse mehhaniseerimise kohta 1860.–1880. aastail,⁴⁶ teravilja- ja kartulitoodangust ning mõisa ja talumajanduse paralleelarengust 19. sajandil kuberneride aastaaruannete andmel,⁴⁷ uue põllumajanduse algusest (1860–80) ja uuelaadse elu sünnist Eesti külas.⁴⁸ Uue põllumajanduse sünnist püüdis J. Kahk ülevaadet anda ka laiemas Balto-Skandia regiooni raamistikus.⁴⁹

Ilmusid lühimonograafiad põllumajandusnovaatorist krahv Fr. Bergist⁵⁰ ja maomandi ümber käinud võitlustest talude pärisestostmise aegu (1820–90).⁵¹ J. Kahki viimased ja kahasse kirjutatud raamatud ilmusid Rootsisis ja olid üldistavat laadi.

1994. aastal ilmus Göteborgis interdistsiplinaarse ajaloolis-kultuurantropoloogilise uurimisprojekti raames koos Cambridge ülikooli professori Ray Abrahamsiga valminud töö Eesti külas toimunud sotsiaal-poliitilistest ümberkorraldustest viimasel kahel sajandil. J. Kahki poolt on selles kirjutatud ajalooline osa, sh ülevaade nõukogude okupatsiooni aegsest terrorist talunike vastu ning sotsialistliku põllumajanduse juurutamisest kuni 1980. aastateni.⁵² Siin tulid ümberhindamisele J. Kahki varasemad, ENSV aegset ametlikku joont järgivad käsitlused,⁵³ millest ta veel 1987. aastal oli kinni pidanud, teenides ära ajalooüliõpilaste terava ja õiglase kriitika.⁵⁴ Siin aga tuleb õigluse huvides ära märkida J. Kahki aktiivset panust ajaloolise tõe jaluleseadmisel, kui jõudis kätte taasiseseisvumise aeg. J. Kahk oli oma tollasele positsioonile tuginedes Eestis esimesi ajaloolasi, kellele õnnestus avaldada tõe sundkollektiviseerimise ja küüditamise kohta, seejärel (koos E.-J. Truuväljaga) ka 1940. aasta *revolutsiooni* lavastuse kohta.⁵⁵ J. Kahk juhatas ka ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi juures loodud töögruppi, mis hindas tagajärgi ja kahjusid, mida põhjustas Eestile nõukogude okupatsioon.⁵⁶

Nendele töödele sai J. Kahk tugineda ka viimaseks jäänud raamatus – koos Enn Tarveliga kirjutatud ja viimase poolt Stockholmi ülikooli väljaannete sarjas välja antud seni pretsedenditus Baltimaade majandusajaloos, mis on kokkusurutud ja asjalik ülevaade kogu tänapäevase Balti regiooni – Eesti, Läti ja Leedu sotsiaal-majanduslikust arengust esiajast kuni tänapäevani.⁵⁷

J. Kahki kui agraarajaloolase viimaseks esinemiseks jäi juba raskelt haigena mõni nädal enne surma Juurus Mahtra Talurahvamuseumi poolt Mahtra sõja 140. aastapäeva puhul korraldatud konverentsil peetud ettekanne Mahtra sõjast. *Akadeemias* ilmudes jäi see ka akadeemik J. Kahki viimaseks teaduslikuks artiklikuks.⁵⁸

Juhan Kahk suri oma 70. sünnipäeva künnisel 28. juunil 1998 ja sängitati Metsakalmistule.

VIITED JA KOMMENTAARID

- ¹ Eesti Teaduste Akadeemia liikmeskond 1938–1998. Tln, 1998. Lk 48; **Juhan Kahk**. Alpide taga on moonpunane Itaalia. Tln, 1967. Tagakaanel.
- ² Nõmme Gümnaasiumi (X keskkooli) ajalugu. 2. osa: 1944–1990. Toimet. J. Kahk, M. Mühle, P. Salamonov. Tln: Signalet, 1994.
- ³ ERA PA. F 136. S 1420. L 2–5.
- ⁴ **Juhan Kahk**. Joss Fritz – Bundschuh'de organisaator ja juht. Diplomitöö. Trt, 1951. Käsikiri Tartu Ülikooli üldajaloo õppetoolis.
- ⁵ Meie intervjuu: Vestlus Ea Janseniga. // Vikerkaar. 1995. 5–6. Lk 157.
- ⁶ **Juhan Kahk**. 1858. aasta talurahva rahutused Eestis: Mahtra sõda. Tln, 1958. Lk 3.
- ⁷ Eesti NSV ajalugu. I kd. Kõige vanemast ajast kuni XIX sajandi 50-ndate aastateni. Tln, 1955. Lk 426–444 (koos J. Konksuga), 483–491 (koos K. Laignaga), 492–504, 532–627 (sh 536–542 koos J. Konksuga), 632–638, 667–671.
- ⁸ Vt: viide 6; 1858. aasta talurahvarahutused Eestis. Dokumente ja materjale. Toimet. J. Kahk. Tln, 1958; Mahtra sõda. [Album]. Koost. J. Kahk ja E. Treier. Tln, 1958; Eestlane ja tema isand. Sissejuhatus ja kommentaarid J. Kahk. Tln, 1959.
- ⁹ Vt nt: Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы (ЕАИВЕ) 1958 г., Таллин, 1959; ЕАИВЕ 1966, Таллин, 1971.
- ¹⁰ **Juhan Kahk**. Rahutused ja reformid. Talupoegade klassivõitlus ja mõisnike agraarpoliitika Eestis XVIII ja XIX sajandi vahetusel (1790–1810). Tln, 1961; **Juhan Kahk**. Eesti talurahva võitlus vabaduse eest. Talurahva vastuhakud ja rahutused aastail 1816–1828. Tln, 1962.
- ¹¹ **Юхан Кэхк**. Крестьянское движение и крестьянский вопрос в Эстонии в конце XVIII и первой четверти XIX века. Таллин, 1964; vt ka põhjalikumat retsensiooni selle kohta: **Arnold Soom**. Die Lage der estländischen Bauern um die Wende des 18. zum 19. Jahrhundert. // Zeitschrift für Ostseeforschung. 12. Jhg. 1963. H. 4. S. 719–723.
- ¹² **Herbert Ligi**, **Ants Ruusmann**, **Enn Tarvel**. Talurahva ja agraarajaloo uurimine. // Leninlik etapp Eesti ajaloo teaduses. Historiograafilisi artikleid. Koost. E. Laul. Tln, 1970. Lk 190–191.
- ¹³ **Juhan Kahk**. Das Dreieck-System “Bauer-Gutsherr-Monarch” im 17.–19. Jh. Im Baltikum im Lichte der Konfliktsituationen. // Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Humanitaar- ja sotsiaalteadused. 1966. 45. Lk 75–97.
- ¹⁴ Meie intervjuu: Vestlus Ea Janseniga. // Vikerkaar. 1995. 5–6. Lk 158.
- ¹⁵ **Ea Jansen**. Humanitaaruuringutest Eesti Teaduste Akadeemias Nõukogude ajal. // Eesti Teaduste Akadeemia. Ülevaateid ja meenutusi. Kronoloogia 1938–1998. Tln, 1998. Lk 110.
- ¹⁶ **Rein Rautsoo**. Ühiskonnateadustest Nõukogude Eestis. Lk 110, 119–124.
- ¹⁷ **Juhan Kahk**. Alpide taga.
- ¹⁸ Eesti Teaduste Akadeemia liikmeskond. Lk 49.
- ¹⁹ ERA PA. F 136. S 1420. L 42, 51; Huvipakkuv J. Kahki tollaste kontaktide mõttes on KGB operatiivkontrolli õiend 1969. aastast, milles on registreeritud kõik tema väliskorrespondendid alates 1958. aastast – 27 isikut Rootsist, Hollandist, Prantsusmaalt, Inglismaalt, Austriast, Itaaliast, USA-st ja Soomest, kellest nimekaimad olid B. H. Slicher van Bath, D. E. C. Eversley (1965), A. Soom (1958) ja A. Loit (1965).
- ²⁰ Eriti oluline koht eesti agraarajaloolaste jaoks oli A. Soomi monograafial *Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert*, Lund 1954. Vanemate kolleegide käest sai seda juba III kursuse üliõpilasena 1971. aastal lugeda ka käesolevate ridade autor.
- ²¹ Vt lähemalt: **Indrek Jürjo**. Pagulus ja Nõukogude Eesti. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal. Tln, 1996. Lk 222, jj. 254–256, 259–275. Vt ka: **Juhan Kahk** ja **VEKSA**. // Kultuurimaa. 1996. 23. oktoober. Lk 14.
- ²² Tol korral pidid 15.–21. aprillil 1970 Turu Ajalooseltsi ja Turu ülikooli juubelikomisjoni korraldatud sümposiumile *Ühiskondlik-ajaloolised uuringud Eestis ja Soomes* sõitma J. Kahk, H. Kruus, A. Vassar, H. Ligi ja R. Pullat. ERA PA. F 136. S 1420. L 62.
- ²³ Värvikaid muljeid esimestest kokkupuudetest Eestist tulnud ajaloolastega on

- dokumenteerinud Turu ajaloolane K. Hovi. Vt lähemalt: **Kalervo Hovi**. Suomalais-virolaisten historiatapaamisten juurilla. // Suomi ja Viro. Yhdessä ja erikseen. Toim. K. Immonen, T. Onnela. Turun yliopisto, historian laitos, julkaisu 44. 1998.
- ²⁴ Eesti Teaduste Akadeemia liikmeskond. Lk 49.
- ²⁵ Нужна ли новая историческая наука? // Вопросы истории. 1969. 3. С. 41–54; **Ю. Кахк, И. Ковальченко**. Методические проблемы применения количественных методов в исторических исследованиях. // История СССР. 1974. 5. 89–103; **Ю. Кахк**. Взаимодействие и значение социально-экономических и демографических факторов в общественном развитии. // Вопросы истории. 1985. 12. 147–153 и тр.
- ²⁶ **Юхан Кахк, Херберт Лиги**. К вопросу об экономическом положении и феодальных повинностях крестьян в Эстляндской губернии в XVIII в. (Опыт применения электронно-счетных машин в историческом исследовании). // ЕАИВЕ 1962. Минск, 1964, С. 43–60; **Juhan Kahk**. Zu den Hauptproblemen der Krise des Feudalsystems in Estland im zweiten Viertel des 19. Jahrhunderts. // Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte. 1968. Theil 3. S. 215–275. **Ю. Кахк**. Применения методов статистической выборки при анализе ревизских сказок первой половины XIX века. // Источниковедческие проблемы истории народов Прибалтики. Рига, 1970. С. 361–378; **Juhan Kahk**. On the Agrarian Policy in the Baltic Provinces in the 1840's (An Attempt at an Analytic Approach to Political Development). // Studia Historica in Honorem Hans Kruus. Tln, 1971. P. 315–343 (ilmunud ka saksa keeles: **Juhan Kahk, Herbert Ligi, Enn Tarvel**. Beiträge zur marxistischen Agrargeschichte Estlands der Feudalzeit: Neue Ergebnisse. Neue Probleme. Neue Methoden. Tln, 1974. S. 121–133).
- ²⁷ **Juhan Kahk**. A propos de la politique agraire dans les régions baltes au cours des années 1840. Essai d'analyse du développement politique. // Annales. Economies. Sociétés. Civilisations. 1973. 3. P. 817–837.
- ²⁸ **Juhan Kahk, Mart Remmel**. On Investigation of Agrarian Development Cycles by Means of Pattern Recognition Methods. Tln, 1981; **Юхан Кахк, Март Реммел**. Опыт изучения циклов аграрного развития методами распознавания образов. // Количественные методы в советской и американской историографии. Материалы советско-американских симпозиумов в г. Балтиморе, 1979 г. и г. Таллине, 1981 г. Москва, 1983. С. 162–176. **Юхан Кахк**. Математические методы в исторических исследованиях (Опыт советских и американских учёных) // Вопросы Истории. 1989. 2. С. 32–41.
- ²⁹ **Юхан Кахк**. Черты сходства. Социологические очерки. Таллин, 1974; vt ka: *Sõna on sotsioloogidel: Juhan Kahk*. // Horisont. 1988. 2. Lk 11.
- ³⁰ **Juhan Kahk**. Die Krise der feudalen Landwirtschaft in Estland (Das zweite Viertel des 19. Jahrhunderts). Tln, 1969.
- ³¹ Autori vestlusest Gert von Pistohlkorsiga Riias 26.02.1999.
- ³² G. von Pistohlkors pühendas J. Kahki töödele ettekande 1978. aasta mais Torontos peetud AABSi konverentsil, mis avaldati ka selle ajakirjas: **Gert von Pistohlkors**. Juhan Kahk's interpretation of feudal agrarian Economy in Estonia and northern Livonia, 1825–1850: A Review Article. // JBS 9 (1978). P. 367–374; vt ka: **Gert von Pistohlkors**. Ritterschaftliche Reformpolitik zwischen Russifizierung und Revolution. Göttingen, Frankfurt am Main, Zürich, 1978. S. 11, 45–55, 85–88, 240; Regionalism as a concept of Baltic historiography. Some introductory remarks. // JBS 18 (1978). P. 125–132.
- ³³ **Juhan Kahk**. Peasant and Lord in the Process of Transition from Feudalism to Capitalism in the Baltics (An Attempt of Interdisciplinary History). Tln, 1982. P. 88 jj.
- ³⁴ Eesti Teaduste Akadeemia liikmeskond. Lk 49.
- ³⁵ **Юхан Кахк**. Средняя продолжительность жизни крестьян Эстонии в первой половине XIX в. // ЕАИВЕ 1965 г. Москва, 1970. С. 333–339; **Юхан Кахк, Халлики Уйбу**. О социальной структуре и мобильности эстонского крестьянства в первой половине XIX века. Таллин, 1980; Ju-

- han Kakh, Halliki Uibu. Familiengeschichtliche Aspekte der Entwicklung des Bauernhofes und der Dorfgemeinde in Estland in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. // Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesellschaften. Hrsg. V. Josef Ehmer und Michael Mitterauer. Wien, Köln, Graz, 1986. S. 31–101.
- ³⁶ **Juhan Kakh.** Moraalipildikesi Eesti külast. // Looming. 1972. 6. Lk 1000–1017; **Juhan Kakh.** Eesti talurahva maailmavaatest XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi esimesel poolel. // Eesti talurahva sotsiaalseid vaateid XIX sajandil. Tallinn, 1977. Lk 5–24. **Juhan Kakh.** Eesti talupoegade religioosetest töekspidamistest ja kultuuritasemest kahe sajandi eest. // Keel ja Kirjandus. 1979. 1. Lk 11–19; **Juhan Kakh.** Inimesest ja elust eesti talutares XIX sajandi esimesel poolel. // Keel ja Kirjandus. 1980. 3. Lk 141–147.
- ³⁷ **Юхан Какх.** “Остзейский путь” перехода от феодализма к капитализму. Крестьяне и помещики Эстляндии и Лифляндии в XVIII – первой половине XIX века. Таллин, 1988. С. 438–446. Vt samas ka J. Kahki agraarajaloo alaste tööde (mittetäielikku) bibliograafiat aastaist 1953–86.
- ³⁸ История крестьянства в Европе эпохи феодализма. В трёх томах. Москва, 1985–1986. J. Kakh kuulus selle toimetuskolleegiumi ja oli kolmanda köite (16.–19. saj) vastutavaks toimetajaks ning üheks põhiautoriks, kelle sulest pärinevad ülevaated perioodi Rootsi, Norra (koos A. Gurevitšiga) Ida-Saksa alade ja Baltikumi talurahva ajaloost ning üldistavad peatükid talurahva klassivõitlusest (koos V. Maloviga) ja talurahva ajaloo uurimisest (koos J. Bessmertnoi ja V. Maoloviga).
- ³⁹ **Юхан Какх.** “Остзейский путь”. С. 8, 303–304. 324–325.
- ⁴⁰ **Juhan Kakh.** Die baltischen Agrarreformen Mitte des 19. Jahrhunderts in neuer historischer Perspektive. // Eesti TA Toimetised. Ühiskonnateadused. 1991. 40. 4. Lk 329–343. Sama artikli mõnevõrra kokkusurutud variant: Zeitschrift für Ostmitteleuropaforschung. NF. 45. Jg. 1996. H. 4. S. 544–555.
- ⁴¹ **Juhan Kakh.** Ajalooteaduse olemusest ja ajaloo mõistmisest. // Looming. 1986. 4. Lk 516–527; **Юхан Какх.** О некоторых проблемах методологии исторических исследований и о поисках “основного двигателя” исторического процесса. (Размышления в связи с прочтением монографии акад. И. Д. Ковальченко). // Eesti TA Toimetised. Ühiskonnateadused. 1990. 39. 3. Lk 307–321; **Юхан Какх.** Обсуждение места и роли революции во всемирно-историческом процессе на международной встрече учёных в Мадриде. // Eesti TA Toimetised. Ühiskonnateadused. 1991. 40. 3. Lk 255–261; **Juhan Kakh.** Ääremärkusi Eesti vanema ajaloo periodiseerimisest. // Looming. 1993. 10. Lk 1409–1414.
- ⁴² **Juhan Kakh.** Nõidumisest ja nõiasõnadest Eestis XVIII sajandil. // Keel ja Kirjandus. 1980. 11. Lk 673–681; **Juhan Kakh.** Inimesed ja olud “vanal heal” Rootsi ajal. // Looming. 1983. 8. Lk 1098–1126; **Juhan Kakh.** Ristiusk, teadus ja nõia-protsessid XVIII sajandil. // Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. Artiklite kogumik. 3. Koost. J. Kivimäe. Tallinn, 1987. Lk 146–171. **Juhan Kakh, Malle Salupere.** Nõiamoorid, pisuhännad ja maatargad. Tartu 1619. aasta nõia-protsessidist ja selle taustast. // Akadeemia 1991. 3. Lk 588–614.
- ⁴³ Antud ajastu üldküsimusi on J. Kakh, küll teise paradigma vaatenurgast, käsitlenud ka varem. Vt: **Juhan Kakh, Artur Vassar.** Lenini õpetus kapitalismi arenemise kahest teest põllumajanduses ja mõningaid eesti agraarajaloo probleeme. // Eesti NSV TA Toimetised. Ühiskonnateadused. 1970. 2. Lk 150–166.
- ⁴⁴ Vt siinkohal ka J. Kahki ja E. Tärveli historiograafilisi kokkuvõtteid Eesti agraarajaloo uurimise kohta: **Юхан Какх, Энн Тарвел.** Аграрная история Эстонии – итоги и задачи исследования. // История СССР. 1971. 1. С. 58–74; **Юхан Какх.** Аграрное развитие Эстонии в феодальный и капиталистический периоды – итоги изучения. // История СССР. 1986. 2. С. 56–77.
- ⁴⁵ Eesti talurahva ajalugu I köide. Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn, 1992. 656 lk. Vt ka **Juhan Kakh, Enn Tarvel.** Avalik tänu “Olioni” perele. // Sirp. 1993. 5. veebruar.
- ⁴⁶ **Juhan Kakh.** The spread of agricultural machines in Estonia from 1860 to 1880. //

- Agricultural history. 1988. 62. 3. P. 33–44; The mechanization of Agriculture in Estonia from 1860 to 1880. // *Journal of Baltic Studies*. 1990. 21. 4. P. 335–346.
- ⁴⁷ Juhan Kahk. Die Getreide- und Kartoffelproduktion in Estland im 19. Jahrhundert im Spiegel der Gouverneursberichte: Gedanken über die Parallelentwicklung von Guts- und Bauernwirtschaften im Baltikum. // *Eesti TA Toimetised. Humanitaar- ja Sotsiaalteadused*. 1993. 42. 1. Lk 9–30.
- ⁴⁸ Juhan Kahk. Uue põllumajanduse algus Eestis 1860–1880. // *Eesti TA Toimetised. Humanitaar- ja Sotsiaalteadused*. 1994. 43. 2. Lk 105–123; About the Birth of Modern Life in Estonian Village (an Attempt of methodological Study of Problems of Periodization). // *Samas*. 1994. 43. 3. Lk 336–345.
- ⁴⁹ Juhan Kahk. The birth of modern agriculture in the Baltic Region and Scandinavia in the 16th–19th centuries. // *Balto-Scandia: Some Reports of Balto-Scandinavian Studies in Japan*. Tokyo, 1994. P. 127–168.
- ⁵⁰ Juhan Kahk. Sangaste “rukkikrahv” Berg. Fr. v. Bergi Fond. Tln, 1992. 76 lk.
- ⁵¹ Juhan Kahk. Talude pärisekostmise aegu. Tln, 1993. 153 lk.
- ⁵² Ray Abrahams, Juhan Kahk. Barons and Farmers. Continuity and Transformation in Rural Estonia (1816–1994). University of Göteborg. Faculty of Arts. Inter-European Research 1994. VII+167 p. J. Kahki kirjutatud on 1.–2. ptk. Lk 9–85.
- ⁵³ Juhan Kahk. Mõningaid põllumajanduses sotsialistlike tootmissuhete võidulepääsemise võrdleva analüüsi küsimusi (Uurimisülesandeid ja probleeme). // J. Kahk, E. Laasi, A. Ruusmann. *Eesti talurahvas teel sotsialismile*. Tln, 1965. Lk 7–57; Juhan Kahk, Karl Siilivask. *Eesti NSV ajalugu*. Tln: Perioodika, 1984. Lk 99–145.
- ⁵⁴ Toomas Anepaio, Kalev Vilgats, J. Kahk, K. Siilivask. *Eesti NSV ajalugu*. (Populaarne ülevaade). 2. trükk. Tln: Perioodika, 1987. // *Kleio. Teaduslik-populaarne ajaloo almanahh*. 1. 1988. Tln, 1989. Lk 106–114.
- ⁵⁵ *Rahva Hääl*. 1987. 26. november; 1989. 19.–22. september.
- ⁵⁶ World War II and Soviet Occupation in Estonia: A Damages Report. Perioodika Publishers. Tallinn 1991. Compiled and edited by Juhan Kahk. 91 p.
- ⁵⁷ Juhan Kahk, Enn Tarvel. *An Economic History of the Baltic Countries*. // *Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia*. 20. Stockholm, 1997. 141 p.
- ⁵⁸ Juhan Kahk. Mahtra sõda. // *Akadeemia*. 1998. 6. Lk 1154–1168.

ADO REINVALDI GENEALOOGIAST. TÄIENDOSI JA TÄPSOSTUSI

Olaf-Mihkel Klaassen

PROBLEEMIST ENDAST

Perekonnanimi Reinvald (Reinwald, Reinwaldt, Reinwalt) on eestlaste seas üsna levinud. Seniste uurimuste andmeil said eesti talupojad selle perekonnanime kokku 18 kihelkonnas.¹

Ado Reinvaldi suguvõsa algne perekonnanimi oli Juurik. Pole teada, mis põhjusel nimi vahetati ja ka vahetamise aja saab kindlaks määrata vaid ligikaudselt. See pidi toimuma ajavahemikus 7. aprillist 1868. a (mil Ado noorim õde Ann ristiti veel Juurika nime all)² 8. oktoobrini 1869. a (kui mõisnik sõlmis talu ostulepingu juba Ado Reinvaldiga).³

Ado Reinvaldi suguvõsalugu on seni uuritud napilt. Õieti tuleb arvesse ainult kirjandusteadlase Endel Priideli poolt sarjas *Eesti kirjamehi* 1965. aastal avaldatud ülevaade Ado Reinvaldi elust ja loomingust, mille ühel leheküljel⁴ on mõned, kahjuks ekslikud andmed Ado Reinvaldi isapoolsete esivanemate kohta. Eksiteele sattumine oli nähtavasti tingitud säilinud allikate (hingeloendid) puudulikkusest ning mitteküllaldase tähelepanu osutamisest kiriku meetrikaraamatute andmete analüüsile. Nii pole meie kirjandusteadusel siiani adekvaatset pilti Ado Reinvaldi genealoogiast.

Endel Priideli põhilised eksiarmumused on järgmised:

- 1) Ta väidab, et Juurika talus, mis asub Uue-Tänassilma mõisa äärealal vastu Tارvastu mõisat, on elanud Ado Reinvaldi *isapoolse liini esindajad juba vähemalt Põhjasõja ajal*.⁵ Ent kuidas seletada fakti, et Viljandi kihelkonna meetrikad,⁶ mis saavad alguse 1749. aastast, ei maini kogu 18. sajandi jooksul Juurika talu – ei ühtegi sündi, abiellumist ega surma? Tundub, et Juurika talu näol on tegemist 1780. aastate algul rajatud popsi- või saunikukohaga. 1782. aastal Juurikal elanud Jaani on surmameetrikas tituleeritud saanikuks (*Badstüber*),⁷ tema poega Tõnist aga sulaseks (*Knecht*).⁸ Kuigi, jah, 1782. aasta hingeloendis on Juurika välja toodud omaette taluperena.⁹
- 2) Endel Priidel peab Ado Reinvaldi arvatavaks esivanemaks Juurika Jaani (ca 1728–12. juuli 1786).¹⁰ See oletus ei leia kahjuks kinnitust kirikuraamatutes, ehkki teatud kaugemat sugulust ei saa välistada. Pärast Jaani surma kolis Tõnis oma perega arvatavasti Saare Tõnise tallu saanikuks ning seal sündis temal ja ta naisel Annil poeg Johan.¹¹
- 3) Endel Priidel kinnitab, et Tammelaane Matsil oli kaks poega: Ado ja Jüri. Viimane on sündinud 30. märtsil 1822. a. See on Ado Reinvaldi isa.¹² Antud väide tekitab hämmeldust. Muidugi oli 30. märtsil 1822. a sündi-

nud Jüri Ado Reinvaldi isa, kuid kirikuraamatus on sünni registreerimisel selge sõnaga fikseeritud, et Jüri vanemateks olid Tammelaane Ado ja Kadri,¹³ mitte aga Tammelaane Mats ja Epp.

Need põhipuudused on takistanud lugupeetud kirjandusteadlasel välja selgitamast Ado Reinvaldi sugukonna tegelikke juuri.

SUGUVÕSA TEADAOLEVAST ALGUSEST

Ado Reinvaldi isapoolne suguvõsa on pärit Viljandimaalt, Uue-Tänasilmale kuulunud Saare külast. See küla oli paari-kolme taluperena olemas juba vähemalt 16. sajandi lõpul.¹⁴ Nime kirjepilt muutus aegade jooksul: *Sara* (1587), *Sare* (1591), *Sarakyl* (1638), *Sahre Küll* (1731), ent pikka aega püsis see väikese metsakülana, eemal suurtest teedest ja asulatest. Saare küla tõus algas pärast Põhjasõda. 1731. aasta adramaarevisjon on registreerinud Saare külas peale kolme põhipere juba seitse hajaperet (*Streu Gesinde*). Külas elas kokku 81 inimest.¹⁵ Ühes nendest kolmest põhiperest oli tulevaste Reinvaldide suguvõsa häll.

Andmed esimeste teadaolevate sugupõlvade kohta on puudulikud ning kätkevad endas mõne eksituse võimalikkust. Sünniaastad on arvutatud surmameetrikas fikseeritud vanuse järgi, kuid need vanused võivad olla üsna ligikaudsed. Siiski, üldpilt on järgmine:

I	Saare Hannus Maret (1666–1760)		
II	Jaan Ado I (1700–65) Ann (1705–67)	Jaak (1712–73) Reet (1686–1766)	Jüri (1714–80) Ell (1738–88)
III	Mihkel (?–1770) Anu (1729–74)	Märt (1721–85) Ell (1730–99)	Hannus (1730–1801) Anu (1729–59)

Nii teises kui ka kolmandas põlvkonnas oli kahtlemata rohkem lapsi, kuid olemasolevate allikate järgi pole neid võimalik kindlaks teha. Oli neid, kes surid juba varases nooruses; oli tütarlapsi, kes abiellumisel kadusid silmapiirilt. Meetrikate puudumine kuni 1749. aastani ei võimalda täpset ülevaadet saada.

Neljanda generatsiooni kohta on juba rohkem andmeid. Mihklil ja Anul oli kokku kuus poega ja kuus tüdart, Hannusel ja Anul kokku viis poega ja kaks tüdart. Kõige kasinamalt oli järglasi Märtil ja Ellil: pojad Mats ja Ado II. Kuid just sellest perest arenes edasi tulevaste Reinvaldide dünastia.

IV Ado II (1752–6.04.1800)¹⁶
Maret (1747–18.04.1816)¹⁷

V Mari *23.11.1776
Tõnis *2.01.1779
Jüri *25.02.1781
Kadri *10.03.1783

Märt *8.05.1786
 Juhan *26.10.1788
 Ado III *10.03.1791
 Peeter *15.03.1794
 Maret *6.05.1798

Ado II, nagu ta isa Märcki, ei olnud iseseisev peremees, vaid teenis sulasena oma vanaonu Saare Jaagu talus. 28. detsembril 1774. a abiellus ta endast viis aastat vanema Maretiga, kes oli Näraska Hansu Peetri tütar Viiratsist.¹⁸ Maret oli hiljuti lesestunud ja tal oli poeg Hans. Ado II ja Maret'i abielu oli viljakas. Suure pere toitmine sulasena oli raske. Ado II ihkas saada omaette peremeheks. See õnnestus tal alles pärast viimase lapse sündi. Arvatavasti 1799. aasta jüripäeva paiku kolis ta perega Uue-Tänassilma kaugsopis asuvasse Tammelaane tallu. Peremehe seisust jätkus talle, paraku, mitte kauaks. Matnud 1799. aasta lõpul oma ema Elli,¹⁹ järgnes ta temale teise ilma 6. aprillil 1800. aastal, olles vaid 48-aastane. Ilmselt oli ränk töö murdnud ta tervise. Tammelaane valitsemine jäi ta 53-aastase lese Maret'i õlgadele.

TAMMELAANE NIME KEERDSÕLMEST

Tammelaane nimi ilmus Uue-Tänassilma mõisaga seotud dokumentidesse umbes samal ajal kui Juurika. Esmakordselt mainitakse seda kirikuraamatus 1779. aasta lõpul.²⁰ Näib, et Tammelaane ja Juurika moodustasid ühe talukoha kaks osa. Kirikuraamatud kasutasid eranditult Tammelaane nime, kuni ilmus perekonnanimi *Juurik* (1834).²¹ Hingeloendites esineb 1782. aastal Juurika talu, aastail 1811–50 Tammelaane talu, 1873. aastal taas Juurika talu.²²

Teine pisut segadust tekitav küsimus on Tammelaane peremehe küsimus. 1780. aastate keskel hakkab peremehena figureerima keegi Andres, kelle päritolu pole olnud võimalik kindlaks teha. Võimalik, et ta tuli kuskilt kaugemalt kui Saare küla. 1790. aastate lõpuks ta pere hajus: kes suri, kes lahkus Tammelaanelt seoses abiellumisega. Andres ise ei suutnud enam talu pidada ja see andiski võimaluse Ado II-le.

Kui nüüd Ado II suri, hakkas lesk otsima endale uut elukaaslast. Ta leidis selle Saare Ado sulase Andrese näol, kellega peeti pulmad 30. juunil 1801. aastal.²³ Nüüd said Ado II lapsed endale võõrasisa (*Stiefvater*). Ja varsti ka võõrasema: kui Maret suri (18. aprillil 1816)²⁴ abiellus Tammelaane Andres veel enne tavalise leinaaasta möödumist (9. juulil 1816)²⁵ lesknaise Evaga.

Ado III oli juba enne ema surma nainud Vana-Tänassilmast Suitsu Tõnise teenijanna (*Magd*) Kadri. Nende järglased andsid hilisemate Reinvaldide kuuenda põlvkonna, alates Saare Hannusest ja Maretist. Abielumine oli toimunud 27. oktoobril 1812. aastal.²⁶ Niisiis:

- V Tammelaane Ado III (10.03.1791–17.10.1845)²⁷
Suitsu Tõnise Kadri (andmed sünni ja surma kohta puuduvad)
- VI Maret *13.11.1813
Kadri *1.09.1817
nimetu tütar *4.02.1821
Jüri *30.03.1822
Mari *20.03.1824
nimetu tütar *9.12.1827

Tammelaanega seotud segadusi suurendab asjaolu, et Tammelaane Andresel (Mareti mehel) oli peale Mareti veel võõraspoeg (*Stiefsohn*) Mats, kelle kaks naist (Mari, hiljem Epp) andsid palju järeltulijaid. Viimaste seas oli ka Ado-nimeline (*25. veebruar 1814). Mõnes kirikukirjas on Matsi nimetatud Ado III vennaks, kuid see on ilmselt nende ühise kasuisa tõttu.

SEITSMES PÕLVKOND

1834. aastast alates on Tammelaane elanikke – nii Ado III tema perega kui ka Matsi oma perega – nimetatud perekonnanimega *Juurik*. Ado III järeltulijate seas oli vaid üks poeg – Jüri Juurik. Ta abiellus 2. veebruaril 1847. aastal Tarvastust pärit Ann Paulmeistriga.²⁸ Sellest abielust sündisid:

- VII Tammelaanes: Ado IV 21.11.1847
Juhan 1.03.1850
- Tarvastus Väluste külas Kiisal:²⁹
Jüri 18.11.1853
Hans 15.09. 1856 (suri 12.11.1856)
Jaan 1.12.1857
Jaak 18.01.1861
Mari 16.06.1863
Ann 31.03.1868

Kolimine Tammelaanest Kiisale, mis toimus 1850. aastal,³⁰ ei olnud kerge südamega astunud samm.³¹ Ent ka Tarvastu ei toonud loodetud kerge mat elu. Ado IV Reinvald võitles raskustega, kuni suutis. Seitsemenda põlvkonna teised liikmed pudenesid aga peagi laiali, mõned üsna kaugele. Ado Reinvaldist ja tema käekäigust on kirjutatud üsna palju. Peale Endel Priideli juba korduvalt mainitud monograafia on Ado Reinvaldi elu ja loomingut käsitlenud mitmed kirjandusloo käsiraamatute autorid,³² Ado Reinvaldi väimees Adolf Perandi³³ jt. Hoopis vähe teatakse aga tema vendadest-õdedest ja nende järeltulijatest.

REINVALDIDE TEADAOLEVA SEITSMENDA SUGUPÕLVE TEISED LIIKMED

Ado Reinvaldi noorem vend Juhan (1. märts 1850–13. oktoober 1913) ei avaldanud erilist õpihimu, kuid oli tubli töömees. Ta lahkus isakodust juba 21-aastasena, töötab neli aastat Saaremõisas põllutööl³⁴ ja siirdus seejärel teispoole Võrtsjärve, Rannu mõisa, kus abiellus (8. veebruaril 1876) Miina Sonniga.³⁵ Neil oli neli poega ja kolm tütart.³⁶

Jaak Reinvald (1. detsember 1857–28. mai 1900) oli perekonna üldine lemmik. Juba lapsena luuletas ta naljalaulukesi, oli hiljem kaheksa aastat koolmeister ja siirdus 1887. aastal Peterburi, kus hakkas välja andma ajalehte *Virmaline*.³⁷ Viinud

1889. aastal ajalehe väljaandmise Narva, sai temast seal populaarne seltskonnategelane ja äriees.³⁸ Ta uppus paadisõidul Narva jõkke.³⁹ Talle pühendasid südamlikud järelehüüded nii Ado kui ka Jüri Reinvald.⁴⁰

Jaak Reinvaldi (18. jaanuar 1861–12. mai 1917), kes abiellus (7. jaanuar 1887) Els Uriga Saaremõisast,⁴¹ viisid teadmata asjaolud 1907. aastal koos abikaasa ja lastega (neli tütart) Viru-Jaagupisse, kus on nende kohta säilinud napilt andmeid.⁴²

Ann Reinvald (31. märts 1868–?) abiellus (3. juuni 1897) Väluste külast pärit Juhan Mirkaga.⁴³ Nende elutee viis peagi rändama, algul Udernasse, siis Kirumpäele Võrumaal.⁴⁴

Mari Reinvald (6. juuni 1863–?) jäi vallaliseks ja lahkus 1901. aastal Eestist, sihtkohaks Omsk Siberis.⁴⁵

Ei Ado Reinvald ega tema vennad, õdedest rääkimata, pole jättnud järeltulijaid, kes kandnuks suguvõsa nime tänapäevani. Ainsaks erandiks on

Joonis 1. Jüri Reinvaldi (1853–1919) ja Miina (Minna) Reinvaldi (netup. Lilienthal) (1870–1956) pulmapilt 1895. aastast. (Foto Ilmar Reinvaldi kogust).

JÜRI REINVALD

(18. november 1853–22. november 1913), esimene Reinvaldide teadaolevast seitsmendast põlvkonnast, kes sündis juba Tarvastus.⁴⁶ Ta lapsepõlvest ja noorusaastaist on vähe teada. Ta oli usin õppija; kohalikule vallakoolile järgnes Tarvastu kihelkonnakool ja siis vallakooli õpetaja eksamid. Töötanud ühe talve Sangaste abikoolmeistrina, õnnestus tal 1875. aastal saada kooliõpetajaks Puhja kihelkonnas.⁴⁷ Ta töötas Rõõmu koolis kümme õppeaastat (1875–85) ning revideerijad andsid talle hea hinnangu: võimekas, tubli (*tüchtig*), aktiivne (*rege*), koolijuhina laitmatu (*tadellos*).⁴⁸ Pole teada, miks ta koolitööst loobus. Võibolla oli see seotud ta venna Jaani ajalehe

asutamise plaanidega. Kui *Virmaline* sai teoks, pühendus Jüri Reinvald selle toimetamisele. Ta sõitis Peterburi, hiljem Narva ja sai faktiliselt lehe sisulise külje hingeks, kuna vend Jaani hooleks jäid majanduslikud ja organisatoorsed probleemid.

Virmalisele tegid kaastööd Ado Reinvald ja ta tütar Liisa. Jaan Reinvald avaldas lehe ilmumise aastail (1887–98)⁴⁹ 18 luuletust ja rida lühemaid proosakirjutisi. *Virmalise* peamiseks autoriks oli aga Jüri Reinvald, kellele kuulub (erinevate pseudonüümide all, millest armastatuim oli talle nähtavasti *Ilmar*) 41 belletristilist tõlget, 10 teadusartikli tõlget ning üle paarikümne artikli, luuletuse jm kirjutise.

Jüri Reinvald oli pikka aega poissmehe seisuses. Murrang tuli 41-aastasena. Narvas kohtus ta Miina (Minna) Lilienthaliga, kes oli sündinud Toris 27. märtsil 1870. a.⁵⁰ Nad abiellusid 2. septembril 1895. a. Neile sündis neli last:⁵¹

Rjurik Paul	*16. juuni 1896
Aleksander	*31. jaanuar 1899
Elmar	*30. oktoober 1901
Helmi	*16. jaanuar 1904

Kaks esimest poega jäid teadmata kadunuks Esimese maailmasõja ja Venemaa kodusõja keeristes. Reinvaldi nime edasikandjaks jäi Elmar, kes teutses ärialal, emigreerus 1944. a Saksamaale ja sealt 1949. a USAsse.⁵² Elmar Reinvaldi poeg Ilmar (*20. märts 1937), kes töötab käesoleval ajal arhitektina Washingtoni osariigis Tacomas, on viimane meessoost Reinvaldi nime kandja oma suguvõsas. Tal on kaks last – mõlemad tütred.

Jüri Reinvald lahkus oma perega Narvast, kui selgus, et majanduslike raskuste tõttu pole enam võimalik päästa *Virmalist*. Uueks elupaigaks valis ta Uue-Nõo mõisa Meeri vallas Tartumaal, kuhu ta asus elama 1898. aastal.⁵³ Temast sai poepidaja. Ühtlasi tegi ta kaastööd mitmele ajalehele. 1910. aasta paiku hakkas ta tervis halvenema. Ta suri 22. novembril 1913. a Udernas. *Postimehes* ilmus järgmisel päeval südamlük nekroloog.⁵⁴

Jüri Reinvald on maetud Rõngu kalmistule, kuid tema hauaplatsi pole õnnestunud leida.

VIITED JA KOMMENTAARID

¹ Aadu Must. Eesti ajalooline onomastika: perekonnanimed 19. sajandil. Elektrooniline publikatsioon. Tartu, 1995. EAA. Otsinguaruanne. 21. august 1996.

² EAA. 1288-1-61. L 7p.

³ Vt Endel Priidel. Ado Reinvald. Luuletaja ja Talupoeg. Tln, 1965. Lk 21.

⁴ Samas. Lk 5.

⁵ Samas.

⁶ EAA. 3149-2-1, 2, 3.

⁷ EAA. 3149-2-2. L 372p.

⁸ Samas. L 72.

⁹ EAA. 1865-3-282:2. L 10.

¹⁰ Hingeloendites esinevad vanused, mida Endel Priidel on üsna ebakriitiliselt ümber arvutanud sünniaastateks, on äärmiselt ligikaudsed. Kindlam on orienteeruda kirikuraamatutele.

- ¹¹ EAA. 3149-2-2. L 181.
- ¹² E. Priidel. Lk 5.
- ¹³ EAA. 3149-2-4. L 292p.
- ¹⁴ Hefte zur Landeskunde Estlands. Heft 5. Polnische Akten I. 1582–1591. München, 1970. Lk 230.
- ¹⁵ EAA. MF 37-1-35. L 771p–773.
- ¹⁶ EAA. 3149-2-3. L 391.
- ¹⁷ EAA. 3149-2-4. L 570p.
- ¹⁸ EAA. 3149-2-1. L. 356.
- ¹⁹ EAA. 3149-2-3. L. 388.
- ²⁰ EAA. 3149-2-2. L 47.
- ²¹ EAA. 1290-1-48. L 42p.
- ²² EAA. 1865-3-282:2. L 10; 282:14. L 10; 286:3. L 25p. 1072-1-17. L 13p.
- ²³ EAA. 1865-3-271:1. L 233p–234, 247p–248.
- ²⁴ EAA. 3149-2-4. L 570p.
- ²⁵ Samas. L 21.
- ²⁶ Samas. L 6.
- ²⁷ EAA. 1290-1-59. L 62 p. Ado III suri ametlikult düsenteeriasse (*Nervenfieber*). Ta oli siis 55-aastane.
- ²⁸ EAA. 1288-1-40. L 25.
- ²⁹ Eristamaks teistest Tarvastu mõisa Kiisa taludest (1850. aastal oli neid üheksa), kutsuti seda Kiisa-Ilglise, mis 1870. aastail lühenes Ilissaks.
- ³⁰ EAA. 1865-3-286:3. L 25p–26.
- ³¹ Lähemalt E. Priidel. Lk 7–11.
- ³² Näit Mihkel Kampmann. Eesti kirjanduse peajooned. Tln, 1921. Lk 156–162; Eesti kirjanduse ajalugu. II. Tln, 1966. Lk 319–332.
- ³³ Adolf Perandi. Ado Reinvald. // Eesti Kirjandus. 1922. 3. Lk 65–72.
- ³⁴ EAA. 1865-3-271:1. L 233p–234, 247p–248.
- ³⁵ EAA. 1263-1-338. L 20.
- ³⁶ EAA. 1263-1-323. L 11p.
- ³⁷ Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKLA). 105-49:24. L 1p.
- ³⁸ EKLA. 137-1:5. L 1-6.
- ³⁹ Uus Aeg. 1900. 5.juuni; Sakala. 1900. 18. juuli.
- ⁴⁰ EKLA. 224-192:25. L 1–5; 137-1:5. L 1–6.
- ⁴¹ Abielu sõlmiti Suislepa õigeusu kirikus, sest Jaak Reinvald kuulus aastatel 1881–1907 vene-õigeusu kogudusse.
- ⁴² EAA. 3975-1-39. L 29–29p. Andmeid on ka meetrikates.
- ⁴³ EAA. 1288-1-228. L 31p.
- ⁴⁴ EAA. 3691-1-26. L 211p; 3691-1-28. L 167p.
- ⁴⁵ EAA. 3691-1-26. L 312p.
- ⁴⁶ EAA. 1288-1-46. L 20.
- ⁴⁷ EKLA. 69-6:4. L 1–2.
- ⁴⁸ EAA. 1262-1-261. L 3–6.
- ⁴⁹ 18.12.1898–10.12.1905 ilmus *Virmalise järglasena Uus Aeg*.
- ⁵⁰ EAA. 3756-1-24. L 188. Sünnimeetrikas on teadmata põhjusel tema eesnimi asendunud ta isa nimega Mihkel – EAA. 1282-1-52. L 20.
- ⁵¹ EAA. 1051-1-118. L 284p.
- ⁵² United States of America. State of New Jersey. County of Cumberland. Declaration of intention. No. 3110. 23.02.1950. M. Reinvald.
- ⁵³ EAA. 1051-1-113. L 176p.
- ⁵⁴ Postimees. 1913. 23. november.

EESTLANE INDONEESIAS PÄRAST ANDRES SAALI

*Martin Hallik,
Olaf-Mihkel Klaassen*

Tuntud kirjanik, žurnalist ja fototeadlane Andres Saal (1861–1931)¹ ei olnud ainus eestlane, keda tõmbas Indoneesia troopiline eksootika.

1921. aastal tekkis põgenikena Siberist Šanghaisse saabunud eestlaste hulgas idee luua Kagu-Aasias eestlaste püsiv põllumajanduslik koloonia. Võimaliku asukohana kaaluti Jaava ja Borneo (Kalimantani) saari, Malakka poolsaart. Lõpuks jääd peatuma Uus-Guinea (Iriani) lääneosal. Ühiste rahadega saadeti teele neljaliikmeline maakuulajate delegatsioon, mis jõudiski Bataviani (Jakartani), kuid hajus seal *nelja tuule poole*.²

Vahetevahel sattusid Indoneesiasse võõrriikide alustel seilavad eesti meremehed. 1920. aasta lõpul on Saaremaalt pärit Martin Peller taotlenud tollal Indoneesias Eesti Vabariigi huve esindanud³ Inglismaa peakonsulilt Batavias Vene reisipassi asendamist Eesti Vabariigi omaga, kuid kirjavahetuse aegluse tõttu sõitis ta enne edasi, kui asjad lahenesid.⁴

Kagu-Aasia, tavaliselt Singapuri⁵ kaudu, sõitsid Austraaliasse paljud eesti emigrandid. Mõni neist jäi ka Kagu-Aasiasse. Üheks selliseks meheks oli 1884. aastal Läänemaal, Sooniste vallas sündinud Mart Kleis.⁶ 1909. aastast kuni 1915. aasta aprillini on ta elanud Tallinnas,⁷ edasi kulges tema tee Lõuna-Venemaale, sealt Põhja-Aasiasse, Vaikse ookeani kallastele ja Põhja-Jäämere äärde. 1919–20 on Kleisi juures Vladivostokis elanud Johan Laidoneri vend Priidik, kes oli kodumaal juba I maailmasõja aegadest kadunuks arvatud.⁸ Eesti Vabariigi esindaja Vladivostokis dr Hans Lohki poolt 1920.–21. aastal dokumentidega varustatud eestlaste nimekirjas (kokku 1198 nime) figureerib isikutunnistuse saajana ka Mart Kleis, kuid Priidik Laidoneri selles nimekirjas ei ole.⁹

Nähtavasti Venemaal alanud kodusõja tõttu on Kleis reisinud Singapuri. Pikemalt on ta peatunud Siiamis, teenides teise insenerina ühes Saigoni, Siiami ja Singapuri vahel kurseerinud mootorlaevas.¹⁰ Ilmselt 1923. aastal¹¹ siirdus ta Borneo saare lõunaosas, Barito jõe soisel deltasaarel asuvasse Banjarmasini linna. Järgmiseks peatuspaigaks on olnud Surabaya linn Jaava saarel – sama paik, kus 1898–1902 elas ja töötas Andres Saal. Ent siingi polnud rahutul ränduril pikemat peatust. Järgnevalt on ta suundunud Sumatra (Sumatera) saarel¹² asuvasse Padangi¹³ – 150 tuhande elanikuga ja sh vaid ca

1000 eurooplasega linna,¹⁴ kus ta sai elektriijaama tehniliseks juhatajaks.

M. Kleis oli väga seiklushimuline ja nutikas inimene, kelle meeletu rännuhimu oli viinud Sumatral, kus ta lõpuks endale igati sobiva kodu leidis. Sumatral paelusid teda kullakaevamise võimalused. Kuigi kuld ei kuulu Indoneesias peamiste maavarade hulka, oli Lääne-Sumatral (*Bukit Barisani – küngaste aheliku* – rajoonis) rohkesti kullaleiukohti.¹⁵ Mõnda aega oligi Kleis ühes kullakaevanduses tehniliste tööde juhatajaks, õppides tundma nii kullaleidmise võimalusi kui ka sellega seotud ohte. Ta oli ka kirklik jahimees: eesti lugejad võisid nautida tema eredat kirjeldust 8,5 meetri pikkuse mao küttimisest.¹⁶ Teda paelusid teisedki omapärased nähtused, näiteks *inimebarded* ehk *loodusimed*, keda ta edutult üritas fotoobjektiiviga tabada.¹⁷

Kleisi elujärg oli Sumatral kaunis hea. Elektriijaamas töötamise perioodil oli talle riigi poolt kasutada antud auto ja kuuetoaline korter. Ka palka pidas ta rahuldavaks.¹⁸ Hinnad olid seal eurooplaste jaoks odavad. Pole ka ime – 1939. a andmetel oli indoneeslase keskmine aastane sissetulek 1,3 kuldnat, samas elaval eurooplastel aga keskmiselt 100 000 kuldnat.¹⁹ Hiljemalt 1939. aastal oli Kleisil juba oma isiklik mehaanikatöökoda, mis monteris ja parandas erinevaid tööstusseadmeid.²⁰

Vaatamata kauasele kodumaast eemalviibimisele oli Kleis väga rahvuslikult meeletatud. Ta kritiseeris oma reisidel kohatud rahvuskaslati, kes võõrsil emakeele olid unustanud või ennast sootuks teise rahvuse esindajaks kuulutanud. Seevastu neisse, kes pidasid edukalt oma ametit ega salanud oma rahvust, suhtus ta suure sümpaatiaga. Ta oli veendunud, et eestlane lööb välismaal ikka läbi.²¹ Kleis on teadvustanud ja populariseerinud Eesti Vabariigi olemasolu õige omapärasel viisil, lastes endale Eestist ajalehti saata ning nende abil Sumatras tegutsevatele postiasutustele selgeks teinud, et Eesti on selline paik, kuhu julgelt võib posti- ja rahasaadetisi saata.²²

Sumatral elades kujunes Kleisist Andrese Saali töö jätkaja kohaliku kultuuri uurimise ja eestlastele tutvustamise osas. Ta tundis suurepäraselt kohalike rahvaste keeli ja kombeid. Eriti huvitas teda Niasi rahvas, tema erilise imetluse objektiks olid niasi ja eurooplase segaahielust sündinud tütarlapsed.²³ Malailaste iseloomustamisel tõstis ta esile nende usukommetest kinnipidamist, ausust, räpakust, laiskust ja perekonnaeluvormi – mitmenaisepidamist.²⁴ Ta hindas kõrgelt malailaste kui tõsiusklike moslemite karskust ning imetles kaineid malai autojuhte, kes kihutasid kindlakäeliselt kurvilistel mägitel.²⁵

Mart Kleis on üks eredaid näiteid eestlastest maailmaränduritest, kes jäi ka võõrsil kodu leidnuna oma tunnetes eestlaseks. Teistele eestlastele ta aga Sumatral tulla ei soovitanud, sest enamiku eurooplaste jaoks peeti sealset kliimat liiga kuumaks ja niiskeks.

VIITED JA KOMMENTAARID

- ¹ Vt lähemalt: Olaf-Mihkel Klaassen. Huvasti, Insulinde! Andres Saali elu Indoneesias. Trt, 1996.
- ² A. Nortots. Kuidas eestlased kauges idas omale uut asumaad otsisid. // Välis-Eesti Almanak. 1935. 5. Lk 8–10.
- ³ Inglise välisministeerium A. Piibule. 21. okt. 1920 (ERA. 31-1-645. L 6).
- ⁴ Inglise välisministeerium J. Kopvillemile. 8. det. 1920 ja 30. jaan. 1922 (ERA. 1583-1-313. L 1; 1583-1-667. L 29).
- ⁵ Singapur, ingl. *Singapore* – Suurbritannia tähtsaim tugipunkt Kagu-Aasias 1819–1971. Inglise Ida-India Kompanii ostis ta Johore'i sultanilt, siia rajatud faktooriast kasvas peagi välja tähtis kaubalinn, hiljem sõjasadam. Vt: B. H. M. Vlekke. Nusantara. A history of Indonesia. The Hague-Bandung, 1959. P. 281.
- ⁶ Siseministeeriumi Perekonnaseisuosakonna Arhiiv (SPA). Kullamaa-Piirsalu S. 1325. Lk 95. Sooniste vald jaotati 1. aprillil 1939 Kullamaa ja Piirsalu valla vahel.
- ⁷ Mart Kleis. Sumatra eestlane jutustab. // Välis-Eesti. 1939. 11/12. Lk 301.
- ⁸ Mart Kleis. Sumatra päikeses. // Välis-Eesti. 1939. 7. Lk 196.
- ⁹ ERA. 1-2-412. L 8.
- ¹⁰ Mart Kleis. Eestlased Sumatra saarel. // Esmaspäev. 1931. 23. november.
- ¹¹ M. Kleis. Sumatra päikeses. Lk 192.
- ¹² M. Kleisi Sumatralle jõudmine pidi, vastavalt tema teekonnakirjeldusele toimuma orienteeruvalt aastal 1926 (M. Kleis. Eestlased Sumatra saarel), kuid 1939. a väidab asjaosaline ise, et jõudis Sumatralle juba 1915 (M. Kleis. Sumatra eestlane jutustab. Lk 301). Viimane aastaarv on ilmselt ekslik.
- ¹³ Andres Saal, kes nägi Padangi esmakordselt 30. jaanuaril 1898, kirjeldas oma muljeid nii: *Meie ees seisab Sumatra saare rand – üks pilvekõrguste lillerüngaste räga, sadades astmetes ja kujudes veepinnast kuni siniste pilvedeni ühesuguses haljenduses ülesse tõustes.* (Emajoelt ekvatori alla. A. Saali reisikirjad. Olewik. 1898. 20. Lk 463).
- ¹⁴ M. Kleis. Sumatra päikeses. Lk 192–193.
- ¹⁵ Statistical pocket book of Indonesia. 1959. Djakarta, 1959. P. 88; В. Антипов. Индонезия. Москва, 1961. С. 53.
- ¹⁶ M. Kleis. Sumatra eestlane jutustab. Lk 300. Tõenäoliselt oli tegemist püütoniga (*ular sawa*), mille üks liik – võrkpüüton (*Python reticulatus*) – võib kasvada enam kui 9 meetri pikkuseks.
- ¹⁷ M. Kleis. Sumatra päikeses. Lk 195.
- ¹⁸ M. Kleis. Eestlased Sumatra saarel.
- ¹⁹ S. Mohammed. Indonesia's war of independence. Bombay, 1945. P. 7.
- ²⁰ M. Kleis. Sumatra päikeses. Lk 192.
- ²¹ M. Kleis. Eestlased Sumatra saarel.
- ²² M. Kleis. Sumatra päikeses. Lk 191.
- ²³ M. Kleis. Sumatra eestlane jutustab. Lk 302. Niasi keelt kõnelevad rahvad elasid Sumatra lääneranniku lähedal Mentawai saartel (kepulauan Mentawai). Mentawai saare ja kultuuri kohta vt nt: <http://www.greatbreaks.com.au/location3.html>. 1.04.1999.
- ²⁴ M. Kleis. Sumatra päikeses. Lk 193–194.
- ²⁵ M. Kleis. Sumatra eestlane jutustab. Lk 301.

PAX EUROPEA

350 AASTAT VESTFAALI RAHUDEST

— KAS AJALOOLINE TÄHTPÄEV

VÕI KUMMARDUS TÄNAPÄEVALE?

Margus Laidre

LAUPÄEV 24. OKTOOBER 1998, OSNABRÜCK

Õine tugev vihmasadu oli hommikuks asendunud õrna tibutamisega. Puhus võrdlemisi vali tuul, ent taevas oli endiselt maadlgi ja hilissügiselset tinahall. Kuna kogunemiskohta, Bierstraßeel asuvasse hotelli *Walhalla*, oli vaid viie minuti teekond, siis otsustasime pakutud autost loobuda ja minna jala. Mõeldes Valhallale kui langenud sangarite ja kuningate asupaigale ning sellenimelisse külalistemajja peatselt saabuvatele kõrgetele külalistele 20 Euroopa riigist, kerkis vaimusilma ette omapärane allegooria, mis korraldajate poolt vaadatuna oli vaevalt taotluseks omaette.

Esialgul oli rohe-valges vormiriietuses politseinikke tänava ääres isegi rohkem kui pealtvaatajaid. Tõelised entusiastid olid aga juba õige varakult hõivanud *strateegilised* kohad, kust külalised kõige paremini kätte ära paistid. Peoperemeeste väitel polnud niipalju riigipäid ühekorraga Saksamaal veel kunagi viibinud, mistõttu kehtisid ka kõrgeima astme julgeolekumeetmed ehk *Sicherheitsstufe Eins*. Antikvariaadi vaateaknal, täpselt kohas, kus hiljem astusid ühiseks sõiduks Münsterisse bussi kroonitud ja kroonimata riigipead, köitis pilku Eesti sinimustvalge rahvuslipp ühes plakatiga, millele oli suurte trükitähtedega kirjutatud: *Tere tulemast president Meri*. Algamas olid Vestfaali rahulepingute 350. aastapäeva pidustused.

MILLAL ALGAS KOLMEKÜMNEAASTANE SÕDA?

1555. a sõlmitud Augsburgi usurahuga oli pikki aastaid õnnestunud Saksamaal suuremaid konflikte vältida. Ometi oli paljudele selge, et tegemist on üksnes ajutise lahendusega. Keiser Rudolf II valitsemisajal (1576–1612) laguneski habras kokkuleppe atmosfäär koost. Protestantismi levik saavutas neil aastail suurima ulatuse, kuid samaaegselt tugevnes ka peamiselt jesuiitide poolt kantud vastureformatsioon. Esimesteks märkideks tõusvast tormist olid Kölni segadused 1583–85, mis puhkesid ühenduses peapiiskopi valimisega ning nn nelja kloostri tüli 1598–1601.

Väga tõsiseks vahejuhtumiks, mis oli paljuski ettemäärava tähendusega teel suure sõja poole, oli intsident Švaabimaal asuvas Donauwörthis 1606. a, kus kerjasmunga ümberpiiranud rahvahulk hüüdis mõnitavalt: *Kaputsiinid, kaputsiinid, pekk, pekk!* ja takistas viimasel edasi liikumast. Vaimulikuks ei olnud aga keegi muu kui Kaputsiinide kerjasmungaordu (*Ordo Fratrum Minorum Capuccinorum*) juhtiv liige Laurentius Brindisist, kes oli teel

keiserlikku õukonda Viinis.

Donauwörth kuulus kaheksa vaba riigilinna hulka, kus vastavalt Augsburgi usurahule olid nii katoliiklastel kui protestantidel võrdsed õigused enda usutunnistust harrastada. Kohapeal arvulises ülekaalus olevad protestandid ei jätnud siiski kasutamata iga vähematki võimalust, et katoliiklastele koht kätte näidata. Jõudude ebavõrdsust tunnetades olid viimased pikka aega kas avalikest protsessioonidest üldse loobunud ehk siis käinud ilma oma insiigniateta mööda väikesi kõrvaltänavaid. 1606. a markusepäeval¹ trotsisid nad aga esmakordselt iseendi poolt kehtestatud piiranguid ilmudes oma lip-pude ja reliikviatega avalikkuse ette. Protestantide vastureaktsioon oli karme tulema – katoliiklastele anti ilma pikemata naha peale. Kaks kuud hiljem sai aga samas eespoolkirjeldatud mõnituse osaks paater Laurentius.

Vahejuhtumist tõsiselt häiritud keiser määras järgmise aasta markuseprotsessiooniks spetsiaalse vahetalitaja, kes pidi jälgima, et kõik leiaks aset reeglitekohaselt. Asjast ei tulnud aga midagi välja, sest rahvahulk piiras keisri esindaja ühes katoliiklastega kloostri ümber ega lubanud seal kellelgi protsessiooniks väljuda. Eranditult protestantidest koosnev linna raad lasi vaikides pealt vaadates kõigel sündida.

Karistuseks pandi Donauwörth riigivande alla. Täideviijaks määras keiser Baieri hertsogi Maximiliani, kes 1607. a detsembris marssis oma vägede eesotsas linna sisse ja taastas katoliiklaste õigused. Toimunu oli esimeseks sõjaliseks sekkumiseks hooguvõrvasse konflikti ning natuke teistsuguste asjaolude korral oleks sõjaleek võinud lõkkele lüüa juba nüüd. Osapooled polnud aga relvade ristamiseks lihtsalt veel valmis. 1608. a kevadel sõlmiti seitsme protestantliku vürsti poolt kümneks aastaks kaitseunioon, millega hiljem liitus veel teisiigi vürste ja linnu. Katoliiklaste vastuseks oli järgmisel suvel Liiga loomine. Münchenis sõlmitud kokkuleppe eesmärgiks kuulutati maa-rahua ja katoliikliku usu kaitsmine. Nüüd olid ka tulevase sõja osapooled end määratlenud.

Järgnenud kümnendil leidis aset üle kaheksa religioosse mässu ja rahu-tuse, millest Kleio tahtel tõsis teiste hulgas esile nn Praha aknastpillutamine ehk *Prager Fenstersturz* 1618. a mais. Tagantjärgi tuntuks saanud *defenestratsioon* polnud seejuures sugugi sedavõrd spontaanne käitumisviis nagu ehk arvata võiks, vaid omas Böömimaal juba paarisaja-aastast traditsiooni. Esimene dokumenteeritud aknastheitmine leidis aset Praha uuslinna raekojast 1419. a juulis hussiitide mässu käigus ja sellest kujunes omanäoline *rahvaõiguse* vorm. Sellest eeskujuga võttes otsustas opositsiooniline aadel krahv Heinrich Mathias Thurni² eestvedamisel keiserlike asehalduritega, kes neile kogunemiskeelu peale olid pannud, sama moodi talitada. 23. mail siirdus sadakond Böömi protestantlike seisuste delegaati tohutust rahvahulgast saadetu-na Hradčany kuningalossi. Pärast raekambri toimunud lühikest ja ägedat sõnavahetust heideti keiserlikud nõunikud Slawata ja Martinitz ühes sekretär Fabritiusega aknast alla. Martinitz, keda julm saatus tabas esimesena, hüüdnud seejuures: *Jeesus, Maria!* Selle peale pilgati aadlike leerist: *Saame näha, kas Maria teda ka aidata suvatseb.* Täpselt nii aga sündiski. Vaatamata sellele, et õhulend algas 17 m kõrguselt, ei murdnudki mees kaela. Ülejäänud kahele sai osaks sama õnn ja kõik kolm pääsesid üksnes kerge te vigastus-

tega. Lossiakendest neile kiiruga järgitulistatud lasud ei tabanud aga märki. Pealtnägijate ütluste kohaselt oli lisaks neitsi Maarjale kukkumist pehmen-danud juhuslikult õiges kohas asunud sõnnikuhunnik.

Protestantlike vägede rünnakuga Krumau linna vastu sama aasta juulis algas sõjategevus. Augustis ületas Böömimaa piiri esimene keiserlik sõjavägi. Esimene suurem kokkupõrge, Valge Mäe (*Bila Hora, der Weiße Berg*)³ lahing toimus aga alles 8. novembril 1620. aastal.

Kuidas aga ikkagi vallandas olemuselt lokaalne konflikt Euroopa suur-sõja? Aknastheitmise fakt oli iseenesest juba oma spektakulaarsusega sobi-vaks algtõukeks. Selle kõrval eksisteeris aga veel teisigi ja palju tõsisemaid as-jaolusid.

Nelja miljoni elanikuga Böömimaa kriis 17. saj alguses peegeldas pal-juski terves Püha Rooma Keisririigis, mille koosseisu ta kuulus, valitsenud poliitilisi ja religioosseid probleeme. Kuigi formaalselt oli tegemist nn vali-miskuningriigiga, kuulus böömi kroon traditsioonilisel Habsburgidele. 1617. a oli otsustatud, et Böömi ja Ungari kuningatroonile tõuseb Steier-marki ertshertsog Ferdinand (1619. a alates keiser Ferdinand II), kes paljude jaoks oli katoliikliku vastureformatsiooni uue dogmaatilise stiili luust ja li-hast kehastuseks. Pole ka ime, sest uue valitseja hariduslik taust ja ilmavaade pärinesid jesuiitide kolleegiumist Ingolstadtis. Habsburgide pärusaladel oli selleks ajaks arvukalt protestante (eelkõige luterlasi ja kalviniste) ning seda iseäranis aadelkonna hulgas. Ehkki Ferdinand andis hakatuseks lubaduse ga-ranteerida usuvabadus, süvenes protestantide leeris üha enam veendumus, et käimas pole üksnes kampaania riigi rekatoliseerimiseks, vaid ka poliitiliste vabaduste piiramiseks. 1619. a augustis tagandasid Böömimaa seisused Ferdinandi troonilt ja valisid tema asemele Pfalzi kuurvürsti Friedrichi, kes läks ajalukku traagilise *talvekuningana* ja keda riigijuhimise asemel kõitsid jahilkäimine, tennisemäng, ujumine ning pidutsemine. Böömi trooni an-nekteerimine Pfalzi kuurvürsti poolt oli kõigele lisaks veel avalikuks välja-kutseks Habsburgide autoriteedile ja ülemvõimule.

Järsku löid häirekellad helisema terves Euroopas, sest mitte ainult pro-testandid, vaid ka katoliiklased olid äkitsi ühtmoodi veendunud, et nende saatus sõltub sündmuste edasisest arengust Böömimaal. Üksteise järel valisid Saksa vürstid poole, liitudes kas protestantliku Uniooni või katoliikliku Liigaga. Kuna vastsel keisril oli mässu mahasurumiseks esialgu puudus nii ra-hast kui vägedest, pöördus ta ainsa allika poole, kes oli suuteline teda mõle-maga rikkalikult varustama. Selleks oli Hispaania kuningas Felipe III. Kuigi jah-sõna ei tulnud kergelt, aitas just Hispaania õukonna otsus Habsburgide Austria harule appi minna oluliselt kaasa sellele, et nn böömi küsimus kasvas üleeuroopaliseks kodusõjaks, mis kätkes endas lõpuks paljusid erinevaid konflikte.

Et ajalugu jutustatakse alati tagurpidi ehk tagantpoolt ettepoole, siis hakkas ka Kolmekümneaastane sõda realselt eksisteerima alles 1648. a. Erinevalt aga Saja-aastasest sõjast (1337–1453),⁴ mille nimetus tuli esmakord-selt käbele alles mitusada aastat peale aktuaalseid sündmuseid 1823. a, tek-kis Kolmekümneaastase sõja termin isegi veel enne kui tint Vestfaali rahule-pingutel korralikult ära kuivada jõudis. Seega on tegemist ajastu enda poolt

suurele Saksa sõjale pandud nimega, mis aga siinkirjutaja meelest ei vähenda sugugi selle kokkuleppelist-tinglikku iseloomu.

Soovimata otseselt revideerida nimetatud sõja daatumeid, ei saa kokkuvõtvalt jätta mainimata, et niihästi konflikti algus- kui lõppaega sobiks id markeerima ka teised sündmused. Nii nagu eellooda kvalifitseeritava Praha aknastpillutamise kõrval võiks algusmomendiks olla hoopis vahejuhtumid Donauwörthis 1606/1607, tähistasid 1648. a sõlmitud lepingud küll otsese sõjategevuse lõppemist ja olid Euroopa juriidilis-poliitilise ajaloo olulisteks verstapostideks, kuid teised sõjaga seonduvad ning mitteväheolulised probleemid leidsid oma lõpplahenduse alles 1650. aastal.

PIKK TEE RAHUNI

Kulus 17 pikka sõja-aastat enne kui tehti esimene tõsiseltvõetav katse saavutada üldine rahu. 1635. a mais sõlmisid keiser, katoliiklik Liiga ja Saksimaa kuurvürst Johann Georg Prahast omavahel rahu, millega õige pea liitus enamik Saksa vürste. Üleüldine rõõm jäi aga saabumata, sest osapooled lähetsid fiktsioonist, nagu oleks jätkuvalt tegemist Saksa kodusõjaga, unustades hoopistükkis ära, et selleks ajaks olid konflikti sekkunud mitmed välisriigid, kellel igapähele olid mängus omaenda huvid. Rootsi polnud näiteks valmis ilma väärilise rahulduseta enda vägesid Saksamaalt välja viima ning Prantsusmaa oli täis otsustavust Habsburgid Rheini jõe kallastelt minema tõrjuda.

Olles juba pikemat aega finantseerinud Habsburgide vastaseid jõude, otsustas Prantsusmaa nüüd ise konflikti sekkuda. 1635. a mais kuulutati sõda Hispaaniale. Prantsusmaa välispoliitika juhi kardinal Richelieu eesmärgiks oli Itaalias ja Madalmaades asuvate Hispaania valdusi ühendavast *militaarkoridorist* läbimurdmine ning Lothringi ja Elsassi hõivamine. Keiser asus ettearvatult Hispaania poolele ning sõjaleek lõi Saksamaal uuesti lõõmama.

Siinkohal on oluline toonitada, et Böömi mässu alguses domineerinud religioossed alusmotiivid olid selleks ajaks asendunud puhtpoliitilistega. Katoliiklik Prantsusmaa võitles liidus kahe protestantliku riigi, Rootsi ja Ühendatud Provintside Vabariigiga (Hollandiga), katoliiklastest Habsburgide vastu, keda omakorda toetas protestantlik Saksimaa.

Juba alates 1634. a oli paavst Urbanus VIII (Maffeo Barberini, valitses 1623–44) ajanud aktiivset kampaaniat rahukongressi kokkukutsumiseks. 1639. a oktoobris esines ta ettepanekuga, et kokkusaamise paigaks võiks olla Köln, kuid sõdivad pooled lükkasid selle tagasi, sest keegi ei uskunud Püha Isa erapooletusse.

1641. a detsembris said taanlaste vahendusel Hamburgis kokku Rootsi kuningriigi ja keisri saadikud. Alles see kohtumine kujunes edukaks, täheandades olulist sammu lõpliku rahu suunas. Saavutati lepe rahukongressi kokkukutsumiseks kahe kuu pärast. Kõiki pooli haaranud suurest sõjaväsimusest hoolimata tekkis ikkagi aga tõrge, sest eeskätt keiser Ferdinand III (1636–57) lootis enda sõjalist seisut parandada, mis aidanuks kaasa tugevamale läbi-rääkimiste lähtepositsioonile.

KONGRESSI PAIK

Kongressi toimumise kohtadeks valiti kaks Põhja-Saksamaal Vestfaalis üksteise lähedal asuvat linna, Münster ja Osnabrück. 1643. a mais toimunud pidulikul tseremoonial kuulutati nii mõlemad linnad kui ka nendevaheline maantee neutraalseks territooriumiks. Vaenupooled jagati nimetatud kahe paiga vahel ära järgmiselt: Osnabrückist sai peakorter Rootsile ja Saksa protestantidele, Münsteris paiknesid aga Madalmaad, Prantsusmaa, Hispaania ning saksa katoliiklased. Keiser oli esindatud mõlemas linnas.

Kahe kongressipaiga määramine lähtus konfliktis osalejate väga erinevatest tagapõhjadest ning taotles protokolliliste erimeelsuste ning tol ajal nii tavaliste eesõiguslike tüliküsimuste miinimumini viimist. Idee, et läbirääkimiste kohaks oleks just linnadepaar, pärines algselt Rootsist. Enne lõpliku valiku langetamist olid kõne all veel Köln-Hamburg, Mainz-Frankfurt või Worms-Speyer.

Katoliiklik Münster oli sõjas suhteliselt vähe kannatada saanud, mistõttu kortereid leidis siin külluses. Siiski polnud just harvaks juhtumid, kus normiks oli kaks inimest ühes voodis. Läbirääkimised toimusidki harilikult vaheldumisi diplomaatide elukohtades.

1633. a rootslaste poolt vallutatud Osnabrück oli seevastu sõjast kõvasti laastatud ning kaotanud poole oma endisest elanikkonnast. Seepärast olid korteriolud siin kasinamad ning delegatsioonid said omavahel kokku peamiselt raekojas.

Üldlevinud seisukoha järgi osales rahukongressil 176 täievolilist saadikut⁵ (peaaegu pooled neist olid elukutselt juristid), kes esindasid ühtekokku 194 suuremat ja väiksemat Euroopa valitsejat. Ainult 109 kongressil esindatud riigi delegatsioonid olid varustatud oma saatkonnaga. Erinevate saatkondade suurused kõikusid ligemale 350 liikmest (teistel andmetel 200) Prantsusmaalt ja 165 persoonist Rootsist üheainsa saadikuni väiksematest Saksa vürstiriikidest. Kaugeltki kõik nendest ei olnud diplomaadid. Lugeses üles ka sekretärid, teenrid, lakeid, tallipoisid, kokad ja paljudel juhtudel koguni perekonnaliikmed tähendas see, et Osnabrücki ja Münsteri elanikele lisanud veel 10 000–12 000 inimest.

Mingit täiskogu ega kongressi formaalset avamist ei toimunud. Esimesed saatkonnad saabusid Vestfaali juba 1643. a augustis, kuid päris läbirääkimised algasid alles 1645. a juunis pärast prantsuse ja rootsi rahuplaanide esitamist. Ajastust johtuvalt oli sisulise külje kõrval sama tähtis ka väline hiilgus, sest igaühe sotsiaalne ja poliitiline staatus oli määratletud etiketireeglite läbi. Esialgu kuluski palju aega tütlite ja protseduuriliste küsimuste reguleerimisele. Oma võimu ja suursugusust tuli demonstreerida ulatuslike esinduskulude ning toretseva käitumisega. Endast lugupidaval persoonil ei sobinud ka saabuda kongressile esimeste hulgas, vaid tuli ära oodata, kui võimalikult paljud juba kohal olid, et seejärel kõikide tähelepanu köitev imposantne sisesõit korraldada. Just kirjeldatud moel talitas üks Rootsi delegatsiooni juhtidest Johan Oxenstierna, kel õnnestus üle trumbata isegi prantslased. Mõlemate maade delegatsioonid tegid mitmete peatustega n.ö aega parajaks, kuid lõpuks osutusid Oxenstierna närvid kõvemaks. Prantslastele jäi see-eest teadmine, et Rootsi delegatsiooni kulud kaeti Pariisist tulevate subsiidiumitega.

Kõige viimasena saabus 1645. a lõpus enda tähtsust eriliselt rõhutades kohale keiserlik saadik Maximilian von Trautmannsdorff, kes oli tuntud väga osava diplomaadina.

Tseremoniaalse külje pealt olgu veel lisatud, et ajavahemikul 1643. a kevadest kuni 1649. a kevadeni leidis aset kokku umbes sada pidulikku sündmust. Juba enne oma sissesõitu Münsterisse oli Prantsuse pealäbirääkija Longueville'i hertsog sinna ette saatnud 50 vankritäit kodumaise veiniga, mis janu peletamise kõrval pidi kaasa aitama edu saavutamisele kongressil. Kõigi saatkondade üldkulutused kokku moodustasid 3 205 219 riigitaalrit. Eelpoolviidatud Johan Oxenstierna hõbeserviis moodustas 51% tema varustuskuludest. Delegatsioonide serviise omavahel võrreldes (kaal ja taldrikute arv) läkski esikoht jagamisele Oxenstierna ning Münsteris resideerinud keiserliku saatkonna juhi Isaak Volmari vahel, kellel mõlemal oli 72 taldrikut. Kaalult raskeim serviis kuulus aga Volmarile (153,4 kg) Oxenstierna (115,8 kg) ees.

VAHENDAJAD

Suureks probleemiks oli kõigi sõdivate poolte poolt heakskiidetud vahendaja leidmine. Gustav II Adolphi langemise järel oli keisri ja Rootsi vahelist vahendust pakkunud Taani kuningas Christian IV. Ettepanek lükati Brandenburgi kuurvürsti toetusel rootslaste poolt tagasi. 1643. a puhkenud sõda Rootsi ja Taani vahel välistas selle aga lõplikult. Viimaks said nimetatud raske ülesande endale kaks itaallast: paavsti nuntsius Kölnis Fabio Chigi, kes pidi vahendama katoliiklike jõude Münsteris ja Veneetsia saadik Alvise Lodovico Luigi Contarini sama funktsiooniga evangeelsetele osapooltele Osnabrückis. Hakatuseks keeldus Rootsi ka viimast aktsepteerimast, mistõttu Contarini viibis pikka aega hoopis Münsteris.

Paavstiriik oli esimeseks Euroopa võimuks, kes kasutas süstemaatilisel diplomaatial. Kui 15. saj oli ainult Veneetsia maaks, kus kasutati alalist välisaatkondade võrku, siis 16. saj lõpus olid ka Pühal Toolil kaksteist permanentset legatsiooni Itaalias ning ülejäänud Euroopas: Viinis (peasaatkond), Prantsusmaal, Hispaanias (Madrid), Portugalis, Poolas, Napolis, Savoias, Kölnis, Šveitsis, Flandrias, Veneetsias ja Firenzes. Kirikuriik rakendas oma diplomaatiliste esindajate puhul erilist terminoloogiat. Kõige kõrgema staatusega oli kardinal-legaat, kellele järgnes nuntsius (ladina *nuncius*, sõnumitooja). 1515. a oli paavst sätestanud, et nuntsiusest sai diplomaatilise korpuuse vanem (valdavalt katoliikliku usutunnistusega riikides on see tänapäevani nii), et keiserlikul saadikul oli oma kolleegidega võrreldes eesõigus ning et ülejäänud saadikud tuli reastada selle järgi, millal nende maa võttis vastu riski.

Paavst ise polnud 17. saj keskpaigas enam lihtsalt kirikupea, vaid samuti *Padre Comune*, kelle kohustuseks oli rahu sobitamine kristlike vürstide vahel. Ühenduses Saksa sõja lõpetamisega oli Püha Toolil kolm suuremat eesmärki: 1) katsuda takistada reformatsiooni jätkuvat levikut, 2) säilitada võimutasakaal Prantsusmaa ja Hispaania vahel ning 3) ühendada Euroopa riigid kaitseks Türgi üha kasvava surve vastu.

Fabio Chigi oli pärit kuulsast Siena pankurisuguvõsast. Enne määramist nuntsiaatuuri Kölnis 1639. a oli ta ligemale viis aastat ametis inkvisiitori-na Maltal. Esialgu kavatses Vatikan nimetada vahendajaks kardinal Carlo Rosetti. Prantsusmaa keeldus teda aga tunnustamast, pidades Rosetti liialt Hispaania-sõbralikuks. Väljendamaks enda rahulolematust prantslaste surve üle, ei andnud paavst Chigile tiitlit *legatus a latere*, vaid nimetas ta *erakorraliseks nuntsiuseks*, mis oli astmelt madalam. Kogu läbirääkimiste ajaks jäi Chigi formaalselt edasi nuntsiuse kohale Kölnis.

Chigi peakorteriks Münsteris, kus ta viibis 1644. a märtsist kuni 1649. a detsembrini jäi tagasihoidlik minoriitide klooster. Tema kaaskond koosnes vaid umbes 15 isikust. Ehkki Chigi oli nõrga tervisega ja Kölnis läbi teinud neerukivide operatsiooni, paastus ta Münsteris reeglipäraselt, et seeläbi rahu saabumist kiirendada. Erinevalt enamusest teistest diplomaatilistest esindajatest, kes viibisid Vestfaalis mitu aastat, õppis Chigi ära saksa keele. Enda missiooni algusest peale kuni tagasikutsumiseni Rooma, saatis Chigi igal nädalal kohusetundlikult raporti Riigisekretariaati. Johtuvalt neerukividest põhjustatud valudest kirjutas ta enda aruandeid kirjutuspuldi taga püsti seistes. Viidates kuni juuksekarva lõhkiajamiseni viivatele dispuutidele etiketi, tiitlite ja muude formaalsuste osas, mis takistasid sisuliste asjadega tegelemast, nimetas Chigi Münsteris toimuvat mustaks komöödiaks. Enda sõnul oli ta rõõmuga valmis nimetama *Tema Majesteediks* igauhte, kes seda soovis, kui see vaid aitaks kaasa rahu saavutamisele.

Chigi oli viimaste seas, kes rahukongressilt lahkusid. Tema tähetund seisis aga veel alles ees. Järgnes kiire tõus ametiredelil algul riigisekretäriks ja siis kardinaliks, mis kulmineerus 1655. a paavstiks valimisega Aleksander VII nime all. Tema suureks triumfiks kujunes samuti katoliku usutunnistuse vastuvõtnud endise Rootsi kuninganna Kristiinale pompöösse vastuvõtu korraldamine Roomas. Nüüdseks juba paavst Aleksander VII omaaegne Múnsterist pärinev stereotüüpne pilt põhja-euroopalikust vagadusest mõjus aga negatiivselt tema kohtumisele Kristiinaga. Paavsti poolt endisele kuningannale pandud ootused ei täitunud, mis omakorda viis koguni nendevaheliste konfliktideni.

ERINEVAD HUVID

Peale ülalmainitu muutis läbirääkimised keeruliseks see, et ka ühel ja samal riigil (kõige ilmekamalt Prantsusmaal) võis olla kaks erinevat poliitikat – üks Saksamaa ja teine Madalmaade suhtes. Lisaks said sama osapoolt esindavad delegaadid mõnikord erinevaid ja isegi vastuolulisi instruksioone ehk siis tegetsesid peaaegu avalikult üksteise vastu selle asemel, et ühishuvisid esindada. Väga ilmekad olid selles mõttes vastuolud kahe Rootsi pealäbirääkija, kõrgaristokraatiasse kuuluva Johan Oxenstierna (riigikantsler Axel Oxenstierna poeg) ja lihtsa päritoluga Johan Adler Salviuse vahel. Viimane oli end mitmes ülikoolis, sh väljaspool Rootsit õppides juristidiplomi saavutanud ja end ise üles töötanud. Sõjakäigu ajal Liivi- ja Preisimaale aastail 1626–28 saatis Salvius Gustav II Adolfit viimase välikantselei ülemana ning osales aktiivselt läbirääkimistes poolakatega. Tuleviku kindlustamise eesmärgil oli Salvius abiellunud endast 30

aastat vanema kullasepalese Margareta Persdotteriga. Saatuse irooniana elas naine mehest viis aastat kauem ja suri alles 1657. a, olles ise sel ajal 97 aastat vana. Delegatsiooni liikmete näol oli tegemist väga erinevate inimestega, kelle koostööraskused ilmnesisid õige peatselt. Kui kuninganna Kristiina 1647. a teravalt kritiseeris oma saadikuid, et need ei tegutse piisava innukusega kiire rahu nimel, siis pani ta kogu süü tegelikult Oxenstiernalle. Kuninganna soosingut Salviuse osas näitab seegi, et 1648. a saavutas Kristiina vaatamata tugevale vastuseisule tema nimetamise riiginõunikuks, millele kolm aastat hiljem järgnes tõstmine vabahärra seisusesse. Ka rahulepingu ratifikatsioonikirjade kojutoomise au langes Salviusele.

Omavaheline näaklemine ja konkurents polnud ainuomane rootslastele vaid iseloomustas ka prantsuse delegatsiooni, kus krahvide D'Avaux ja Servien'i koostöövalmidus oli nullilähedane. Nende tasakaalustamiseks määrati seetõttu nominaalselt saatkonda juhtima Longueville'i hertsog.

Üldiselt oli Osnabrückis paiknevatel osapooltel mõnevõrra kergem, sest seal toimusid läbirääkimised ilma vahendajateta. Seevastu Münsteris oli käimasoleva sõja tõttu otsene omavaheline läbikäimine keelatud. Seal kohtusid vahendajad üksikute delegaatidega ning kuulasid ära nende soovid ja nõudmised, et need vahendajate poolt vastaspoolele seisukoha võtmiseks esitada. Viimased esitasid omakorda vastuettepanekud ja -argumendid. See oli pikaldane ja vaevarikas asjaajamine.

Kogu protseduuri raskendas veelgi asjaolu, et läbirääkimised ei toimunud suveräänide eneste, vaid nende esindajate vahel. Saavutatud tulemused tuli heakskiidu saamiseks edastada koju. Seal ei olnud sageli kas saavutatuga rahul või siis lisati omapoolseid muudatusettepanekuid. Kuigi asjaajamise kiirendamiseks oli loodud lausa omaette postivõrk, kulus saadetise jõudmiseks Münsterist Viini või Pariisi ikkagi 12, Stockholmi 20 ja Madridi 23–30 päeva.

Kõige tulemusrikkamad olid läbirääkimised talviti, kui sõjategevuses valitses paus. Suvel seevastu tuli korduvalt ette, et lahinguväljal saavutatud eelised taheti koheselt läbirääkimiste laual kinnistada. Tulemuseks oli niigi haprate diplomaatiliste konstruktsioonide kokkuvarisemine ning läbirääkimiste otsast peale algamine.

Esimesena jõudsid omavahel kokkuleppele Hispaania ja Madalmaad, kellevaheline heitlus oli alguse saanud juba 1566. a.⁶ Vastastikused lähene-miskatsed olid kestnud mõnda aega, kuid suureks takistuseks oli senini olnud üksmeele puudumine Madalmaade kohaloleku üle Brasiilias. Ühenduses Portugali taasiseseisvumisega 1640. a oli see probleem kõrvaldatud. Madrid tunnistas Ühendatud Provintside suveräänsust ning 30. jaanuaril 1648. a kirjutati 79 artiklist koosnev leping Münsteri raekojas alla. 15. mail anti seal-samas pidulik rahuvanne, mis on tagantjärele tuntuks saanud Gerard ter Borch'i (Terborch) maali kaudu. Hollandi sünnitunnistus oli vormistatud.

PRAHA RÜNNAK

Samaaegselt taotletud rahulepe Prantsusmaa ja Hispaania vahel jäi aga jätkuvate erimeelsuste tõttu saavutamata. Sõda nende riikide vahel kestis veel üksteist aastat ja lõppes alles 1659. a sõlmitud Pürenees rahuga.

1648. a juulis jõudsid Rootsi väed taas Prahani hõivates äkkrünnakuga selle nn Väikese poole (*Mala Strana*), mis tervelt kaks ööpäeva oli sõdurite rüüstada. Ühes esimeses palees, mis vallutati, haavasid rootslased puusast neile poolpaljalt vastu tõtanud eakat krahv Martinitzi. Tegemist oli sama mehega, kes 30 aastat tagasi oli Hradčini lossiaknast alla heidetud. Kujundlikult leidsid seega sõja algus ja finaali aset Prahast ühes Martinitziga kahekordse sümbolise märtri rollis.

Rüüste ohvriks langes ka keisri enda loss. Sealsele varakambri ülemale ei tahtnud pikka aega meenuda võtmete asukoht, kuid piinamise ähvardusel leidis ta need kiiresti üles. Stockholmi viidi tohutul hulgal hindamatuid kunstiaardeid, sh Michelangelo, da Vinci, Rafaeli, Tiziani, Düreri, Boschi, Bruegheli jt maale ning tuhandeid raamatuid. Viimastest kuulsamad olid *Gigas librorum* ehk nn Kuradipiibel 13. saj ja gootide hõbepiibel *Codex argenteus* 6. saj algusest, mida praegu säilitatakse vastavalt Stockholmi Kuninglikus raamatukogus ja Uppsala ülikooli raamatukogus. Sõdurid mürdsid samuti sisse keiserlikku loomaaeda ning leidsid sealt enda rõõmuks eest ühe vana hatuse karvaga lõvi, kes transporditi samuti Stockholmi.

Äkkrünnak Prahale vapustas kogu katoliiklikku Saksamaad. Pärast seda oli lõplikult selge, et Ferdinand III oli sõja kaotanud. Veelgi halvema vältimiseks sõlmis keiser rootslastega pärast seda, kui viimased olid aktsepteerinud 5 miljoni taalri suuruse kahjutasu, 6. augustil Osnabrückis kokkuleppe, mis esialgu oli kõigest preliminäärne.⁷ Ferdinand III kirjaliku heakskiidu saabudes ei õnnestunud keiserlikul saadikul Isaak Volmaril koheselt teksti dešifreerida, mistõttu asi jäi venima.

4. septembril 1648 sõlmiti Münsteris veel teinegi eelrahu – seekord Prantsusmaa ja Ferdinand III vahel, mille kohaselt keiser loovutas 1,2 miljoni taalri sularaha eest prantslastele Elsassi. Nimetatud piirkond oli pikka aega olnud läbirääkimiste üheks suurimaks tüliõunaks, kuna tegemist oli Habsburgide ühe vanima patrimoniaalse provintsiaga. Prantsusmaa sai Elsassi üle küll täieliku võimu, kuid sellele lisandusid teatud reservatsioonid. Need nn ita-tamen klauslid arvatakse olevat aluseks paljudele järgnenud sõdadele mainitud kahe maa vahel.

24. oktoobri lõunaks jõuti lõpuks niikaugemale, et rahulepingud olid allakirjutamiseks valmis. Ehkki läbirääkimised olid aset leidnud eri paikades, toimus allakirjutamise akt Münsteris. Osnabrücki lepingu (*Instrumentum Pacis Osnabrugense*) osapoolteks olid vastavalt preambulale ja esimesele artiklile keiser Ferdinand III ja Saksa Rahva Püha Rooma Riik ning kuninganna Kristiina ja Rootsi kuningriik. Münsteri lepingu (*Instrumentum Pacis Monasteriense*) partneriteks olid ühelt poolt jällegi keiser ja teiselt poolt Prantsuse kuningas Louis XIV. Mõlema lepingu puhul lisandusid neile veel osapoolte liitlased.

RAHULEPINGU TEKST

Tegemist oli ladinakeelsete tekstidega, mis koosnesid kokku 128 paragrahvist. Lisaks kristliku, universaalse rahu kinnitamisele poolte vahel olid spetsiifilised territoriaalsed ja majanduslikud tingimused järgmised. Peale ülalmainitud Elsassi sai Prantsusmaa veel Metz, Touli ja Verduni piiskopkonnad ning Lothringi.⁸ Rootsi sai kompensatsiooniks Ees-Pommeri, Wis-mari linna ning Bremeni ja Verduni sekulariseeritud piiskopkonnad. Sellele lisandus veel eespoolnimetatud suur rahaline kahjutasu tingimusel, et Rootsi väed lahkuvad Saksamaa pinnalt. Nii Rootsi kui Prantsusmaa nimetati ka rahulepingu garantideks.

Keiser säilitas endale päriliku Böömi krooni. Vahepeal Baierile panditud Ülem-Austria anti ilma kahjutasunõudeta Ferdinandile tagasi. Oma pärusmaadel ei pidanud keiser tunnistama usulist sallivust.

Üksikküsimustest väärrib kindlasti äramärkimist deklaratsioon Šveitsi täielikust iseseisvumisest.

Rahu määratles ära samuti religioossed kontuurid keisririigis. Lepingutekstides enestes ususalливuse mõistet ei leidu, kuid praktiline elu viis paratamatult selleni. Katoliiklike resp protestantlike kirikuvalduste, territooriumite ja linnade piiritlemisel võeti aluseks 1. jaanuaril 1624. a valitsenud olukord. See tähendas, et Põhja-Saksamaa omandas ülekaalukalt protestantliku ja Lõuna-Saksamaa katoliikliku iseloomu. Kalvinism tunnistati ametlikuks õpetuseks samadel tingimustel nagu luterlus ja katoliiklus, st vastavalt printsiibile *cuius regio, eius religio* (kelle võim, selle usk), mis oli kinnitatud juba Augsburgi usurahuga 1555. a. Osnabrücki suhtes kehtestati erikord, kus kordamööda pidi ülemaks olema katoliiklik ja evangeelne piiskop. Sealjuures pidi protestantlik piiskop alati pärinema Braunschweig-Lüneburgi dünastiast, mis oli kompensatsiooniks selle eest, et nimetatud suguvõsa oli kaotanud mõjuvõimu teiste piiskopkondade üle. Taolisest õiglusjärglusest peeti kinni kuni 1802. aastani.

Rahulepingud valmistati ette kumbki kahes eksemplaris. Hiljem valmistati veel seitse eksemplari nendele rahu osapooltele, kes olid selleks soovi avaldanud. Ühtekokku 11 eksemplari, kuus Osnabrücki ja viis Münsteri lepingust, on tänaseni säilinud kuus asukohaga Dünastilises-, Ōue- ja Riigiarhiivis (*Haus-, Hof- und Staatsarchiv*) Viinis, Riigiarhiivis (*Staatsarchiv*) Dresdenis, Riigiarhiivis (*Riksarkivet*) Stockholmis ja Välissuhete arhiivis (*Archive des Affaires Etrangères*) Pariisis. Neljast originaalürikut on alles ainult kaks (üks kummastki lepingust) ja need mõlemad asuvad Viinis.

RAHUPIDUSTUSED

24. oktoobri õhtul kell üheksa teatas Münsteri kirikukellade helin ja kolmekordne suurtükisaluut linnavallidelt, et rahu oli saabunud.⁹ Nürnbergi poeet Johann Vogel kirjutas: *Midagi, mida sa iialgi ei uskunud, on tõeks saanud. Mis? Kas kaamel läheb läbi nõelasilma nüüd, mil rahu on naasnud Saksamaale?* Tasapisi lahkuma hakkavad diplomaadid tegid vastastikku kingitusi, kusjuures reliikviad näisid olevat kõige eelistatumad katoliiklastest saadikute seas.

Paljud Vestfaali delegaadid kogunesid aga peatselt Nürnbergi, kus 1649. a algas *rahu eksekutiivkongress*. Selle peateemaks oli Saksamaa pinnal viibivate arvukate armeede demobiliseerimine. Kõige lihtsamalt lahenes probleem Prantsusmaaga, kelle sõdurid jätkasid sõda Hispaaniaga. Rootsil oli seevastu *ca* 100 000 meest (neist enamus värvatud sakslased) ja keisril *ca* 70 000 meest vägesid, kes tuli demilitariseerida. Ülesanne polnud kergete killast, sest tegu oli professionaalsete palgasõduritega, kes peale sõjapidamise midagi muud teha ei osanudki. Nii leidis Rootsi ja Baieri üksustes korduvalt aset mässe, mis aga halastamatult maha suruti.

Läbirääkimisi juhtinud keiserliku feldmarssali Octavio Piccolomini ja Rootsit esindanud Pfalz-Zweibrückeni pärusvürsti Karl Gustavi (tõusis 1654. a Rootsi troonile Karl X Gustavi nime all) ning kindral Karl Gustav Wrangeli otsustav tegutsemine tagas ootamatult kiire edu. Juba septembris olid peamised vaidlusküsimused kõrvaldatud, mispuhul Karl Gustav andis Nürnbergi raekojas suure rahubanketi. Söömaaeg koosnes kuuest serveerimisest, mille käigus kanti laudadele 600 erinevat rooga ning desserdiks veel puuvilju ja maiustusi. Igas saali neljas nurgas paiknes orkester, kes kõik mängisid üheaegselt, demonstreerides sel moel Veneetsiast pärinevat ajastu kvadrofoonilist muusikakunsti.

Oma osast ei jäänud samuti ilma lihtrahvas, kelle meeleheaks keerlesid raekoja ees praevarrastes härjad. Raesaali aknale oli asetatud paremas käpas ülestõstetud palmilehte ja vasemas käpas langetatud mõõka hoidev puust lõviskulptuur, mille suust voolas all olevale rahvahulgale tervelt kuue tunni vältel vaheldumisi punast ja valget veini.

Pärast lõpliku kokkuleppe allkirjutamist 26. juunil 1650. a vastas Piccolomini endapoolse hiiglasliku söömaajaga, mida tähistati linna lähisteles püstitatud pidutelgis. Kongress jäi järelejäänud üksikküsimuste lahendamiseks kokku siiski veel 1651. a juulini. Sealjuures lahkus Hispaania garnison Frankenthali kindlusest alles 1653. a ning viimased Rootsi väed jätsid Saksamaa seljataha alles 1654. a mais.

Vaatnurka veidi muutes ja teisi aspekte rõhutades kestis konflikt Saksamaal seega 1607–50 ehk teisisõnu kolmekümne asemel nelikümmend kolm aastat.

VESTFAALI RAHUD KAASAEGSETE JA JÄRELTULIJATE HINNANGUIS

Saavutatud rahu lõpetas küll vaenutegevuse ja lahendas otsesed tüliküsimused, kuid kaugeltki kõik probleemid ja konfliktid Euroopas polnud sellega veel otsa saanud. Seega polnud mitte mingil juhul tegemist üleüldise õigusliku rahukorraldusega, nagu seda sageli väidetakse. Hoolimata ebaselgustest ja vasturääkivustest, mis sageli olid ettekatsetutud sellistena sisse kirjutatud, peetakse mõlemaid sõlmitud lepinguid siiski määravaks Euroopa ühiskondliku korralduse seisukohalt järgnenud pooleteise sajandi jooksul ning modernse rahvusvahelise õiguse oluliseks versta-postiks, mille mõju ulatub tänapäevani.

Kaasaegsete vahetuks reaktsiooniks oli rõõm ja tänutunne, et pikk sõda oli viimaks ometi otsas. Seejuures jäetakse sageli tähele panemata, et

juubeldav reageering tähistas pelgalt vaenutegevuse lõppemist, üksnes rahu kui sellist, aga mitte selle sisu. Kriitilisi häáli oli algul siiski vähe. Viimaste hulka kuulus keiserlik läbirääkija Volmar, kes väitis, et sõjajärgne Saksamaa kujutas endast vaid *surnud keha*.

Hoolimata paavstiriigi intensiivsest osalemisest rahuprotsessis kaotas Püha Tool oma senise poliitilise mõjuvõimu ja kaasarääkimisõiguse Euroopa rahvusvahelistes suhetes. Vatikani ei loetud kummagi rahulepingu õiguslikuks subjektiks. See põhjustas järjepanu neli aastat vahendajana tegutsenud Fabio Chigi protesti rahu vastu. Paavst Innocentius X kuulutas aga oma bul-laga *Zelo Domus Dei* 26. novembril 1648. a rahulepingud kehtetuks. Ajaloo kulg oli siiski peatamatu ning tänapäevaste hinnangute kohaselt lõpetasid just Vestfaali rahud pika protsessi, mille käigus Euroopa ühiskonda organi-seerivate jõududena kerkisid keisririigi ja paavstluse asemel esiplaanile suve-räänsed rahvusriigid.

Märkimisväärne on seegi, et kuigi prantsuse diplomaatia pühitset Münsteris üht enda suurimat triumfi, leidis rahu Pariisis suhteliselt tagasi-hoidlikku tähelepanu. Põhjuseks oli jätkuv sõda Hispaaniaga ning esmajoo-nes siserahutused ehk *Fronde*, mis sundisid rahu ühe looja, Mazarini, koguni maapakku.

Rootsis tervitati rahu suure vaimustusega. Stockholmis püstitati ku-ninganna Kristiina auks triumfikaar Norrmalmstorgil (praegune Gustav Adolfi väljak) ning 1649. a detsembris, kuninganna sünnipäeval, toimus spetsiaalselt selleks puhuks loodud balleti *Rahuloomine* esiettekanne. Peate-gelast, rahuloovat jumalanna Minervat, mängis Kristiina ise. Samal aastal lei-dis ka Narvas aset ilutulestikuga raamistatud rahupidu.

Peaaegu ühehäälselt positiivne nägemus Vestfaali rahudest kestis kuni 18. saj lõpuni. See-eest 19. sajandil muutusid hinnangud pea sama radikaal-selt negatiivseteks ja seda eelkõige Saksamaal. Suundaandvaks kujunes Gus-tav Droyseni *Preisi poliitika ajalugu*, milles autor väitis, et Vestfaali rahudega tekkinud Euroopa riikide kooslus rajanes Saksamaa lõhestatusele. Just Vestfaali rahud olnud peasüüdlaseks, et rahvusriigi loomine, *die Reichs-gründung*, viibis kuni 1871. aastani. Pärast I maailmasõda hakati aga Versailles' rahust rääkima kui *teisest Vestfaali rahust*.

Eitav suhtumine jäi valdavaks Teise maailmasõja puhkemiseni. Adolf Hitler nimetas tema enda poolt vallapäastetud sõja üheks eesmärgiks *1648. a pärineva prantsuse süsteemi hävitamist*. Samuti kuulus Hitlerile 1940. a välja-käidud algne mõte võidurahu tähistamisest Münsteris enne kui ta lõplikult Berliini kasuks otsustas. Selle asemel hakati nüüd Münsteris Goebbelsi käsul ette valmistama suurt riiginäitust (*Reichsausstellung*) illustreerimaks prants-laste Saksamaa vastaseid agressioone 17. sajandist alates. Näituse pealkirjaks oli *1648 – Prantsusmaa suurim triumf, Saksamaa suurim teotus*. Näituse üles-panemise käigus oli Prantsusmaa aga juba kapituleerunud, mistõttu kogu üritus kaotas oma propagandistliku mõtte. Avamine jäi ära ja eksponaadid pakiti taas kokku, ilma et keegi neid oleks näinud.

Alles 1948. a ilmunud Vestfaali rahude 300. aastapäeva juubeliväljaan-des võib Saksamaal jätkuva kriitika kõrval märgata esimesi ettevaatlikke kii-dusõnu rahu aadressil. Viiskümmend aastat hiljem, 1998. a oktoobris, näis

ajalookella pendel olevat hinnangute andmisel jõudnud tagasi sinna, kust 1648. a alustati.

VESTFAALI RAHU JA TÄNANE POLIITIKA

Kas Vestfaali rahude suurejooneline tähistamine osundab 350 aastat tagasi sõlmitud lepingute tähtsusele või oli see hoopis mõeldud markeerima tänapäevaseid rõhuasetusi? Saksa president Roman Herzog rääkis 24. oktoobril Münsteris peetud kõnes, et tegemist oli *millegi täiesti uue algusega*. [...] *See polnud üksnes kaasaegse diplomaatia sünnitund, vaid ka esimene näide koostööst pea kõikide Euroopa riikide vahel. Vestfaali rahu oli uue epohhi alguseks Euroopas. Siin pandi alus tänapäevani kehtivale riigi- ja õiguskontseptsioonile*. Berliini ajaloolane Hagen Schulze aga kõneleb poliitilisest imest ning märgib, et tänapäevane Euroopa integratsioonipoliitika peegeldab endas Osnabrücki ja Münsteri rahulepingute traditsioone. Sarnaseid näiteid võib tuua teisigi.

Siinkirjutajal pole midagi ajalooliste tähtpäevade tähistamise ehk meenutamise vastu. Pigem vastupidi, ehkki inimkonna senine areng on kahjuks demonstreerinud, et ajaloo pole õpitud suurt midagi ja et *igavesed rahud* on kahetsusväärse perioodilisusega üksteist välja vahetanud. Samuti on tähtpäeva- ja pidukõned kaunis tänamatuteks allikateks objektiivse ajalookäsitluse seisukohalt. Neis sisalduva (paratamatu) poliitilise allteksti tõttu on sõnumi kontekst teadlikult või tahtmatult moonutatud. Meid igakülgselt ja -päevaseelt mõjutavast tänapäevast johtuvalt püütakse kaasaegsetele protsessidele leida ilmtingimata õigustust või siis vähemalt seletust minevikust. Teatud piirini ja kujundlikkuse mõttes on see ka võimalik ja lubatud. Rääkida Vestfaali rahudest aga kui super Daytonist, kus Böömimaa etendas 17. sajandi kontekstis tänapäeva Kosovo albaanlaste tänamatut rolli, kes kokkuleppe sõlmimisel üldse ära unustati, on aga lubamatu ja kunstlik paralleel. Eitamata 1648. a sõlmitud rahulepingute tähendust ja uudsust omaaegsete rahvusvaheliste suhete kontekstis tuleb olla äärmiselt ettevaatlik nende projitseerimisel tänapäeva tingimustesse.

1998. a oktoobris Osnabrückis ja Münsteris asetleidnud pidustused, mille käigus mõlemas linnas avati ka vastavateemalised näitused, polnud samuti kantud ainult endiste aegade meenutamise meeleoludest, vaid kätkesid endas varjatud poliitilist allteksti. Kui 350 aastat tagasi seadsid tingimusi teised riigid, siis nüüd oli kokkusaamise initsiaatoriks taasühinenud ja tugev Saksamaa, kes võõrustas paarikümmend riigipead üle terve Euroopa. Maailma pidi minema sõnum, mis veelkord demonstreeriks kõigile, et just Saksamaa on Euroopa taasleidmise ja ühinemise mootoriks.

Külaliste kutsumisel oli lähtunud põhimõttest, et osalevad kõik Kolmekümneaastases sõjas kaasa teinud maad ja nende omaaegsetest territooriumitest väljakasvanud riigid. Osalejate nimekiri kujunes seetõttu järgmiseks: Belgia, Prantsusmaa, Vatikan, Eesti, Soome, Läti, Liechtenstein, Leedu, Itaalia, Holland, Norra, Austria, Taani, Luksemburg, Poola, Rootsi, Šveits, Hispaania ja Tšehhi. Kuuluvuse tõttu omaaegsesse Rootsi suurriiki olid seega kutsu saanud Soome, Eesti ja Läti. Taani tõttu osales ka Norra. Sama seos

valitses Poola ja Leedu vahel.

Tegelikult oli Poola kaasamises parasjagu subjektiivsust, sest formaalselt Rzeczpospolita Kolmekümneaastases sõjas kaasa ei löönud. Ainsaks kägagakatsutavaks seoseks on seepärast 4000 poola kasaka (*Lisowczyk*) osalemine Valge Mäe lahingus ning sõjategevuse toimumine Sileesias, mis lisaks Tšehhile on samuti Poola ajalooliseks territooriumiks. Tõsi, Sileesia (*Slask*) ammused sidemed Poolaga lõigati läbi juba 1339. a. Algul oli mainitud piirkond inkorporeeritud Böömimaa, 1526. a peale Austria ja 1740. a alates Preisimaa poolt. Side Poolaga taastus lõplikult alles 1945. a. Kui aga viidatakse Poola kaudsele seosele Kolmekümneaastase sõjaga, siis oleks nii laialt püstitatud kriteeriumite alla mahtunud veel Venemaa, kes osutas majanduslikku abi sõdivale Rootsile. Siin tulebki mängu reaalspoliitika, sest ilma Varsavita ei liigu Bonni välispoliitika idatiival praktiliselt mitte midagi.

Hoopis suuremaks eksimuseks oli aga Portugali mittekutsumine, sest selle maa delegatsioon viibis läbirääkimistel Münsteris 1648. a. Kui Austria presidendi Klestili (keda esindas saadik Bonnis), mitteosalemist võib seletada mitmete kohustustega Euroopa Liidu eesistujana, siis Prantsuse presidendi Chiraci, keda esindas Senati president Poncelet, eemalejäämine lubab aimata teatud markeerikut. Seda aga kindlasti mitte ajaloo, vaid tänapäeva suhtes.

Juubeleid ja järelehüüdeid ühendab omavahel tihtipeale asjaolu, et nende tegelik objekt on sageli vaid vahendiks tähistajate *mina* esiletõstmisel ja rõhutamisel. Suure juubeldamise taustal *unustati* hoopis ära, et Vestfaali rahud ei kestnud kahtekümmend aastatki enne kui relvad taas ristati.

Tegelikult on iga suure sõja lõpp tunnetuslikult tähendanud uue ajastu algust. Erandiks polnud ka Kolmekümneaastane sõda, mis ühes Vestfaali rahudega lõpetas midagi vana ja eelnevat ning ühtlasi kätkes inimeste lootust uuele ning paremale, kuid kindlasti ei pakkunud välja universaalretsepti tulevikuks. Olnuks see nii, võiksime ehk tõepoolest kõnelda ajaloo lõpust, mis meie eelnevate põlvkondade võrdlemisi kurvale kogemusele tuginedes saab aga alles peale viimase inimese kadumist.

KIRJANDUS

- Christer Danielson. 200 hästar och lika många människor: Vad de diplomatiska räkenskaperna berättar om den svenska representationen vid westfaliska fredskongressen. // Krig och fred i källorna: Årsbok för Riksarkivet och Landsarkiven. Uppsala, 1998. S. 132–148.
- Fritz Dickmann. Westfaliska freden inför eftervärlden. // Historia kring trettioåriga kriget. Falun, 1994. S. 146–157.
- John Elliott. Krieg und Frieden in Europa, 1618–1648. // 1648: Krieg und Frieden in Europa. Textband I: Politik, Religion, Recht und Gesellschaft. München, 1998. S. 23–40.
- Peter Englund. Ofredsår: Om den svenska stormaktstiden och en man i dess mitt. Stockholm, 1993.
- Volker Gerhardt. Zur historischen Bedeutung des Westfälischen Friedens – Zwölf Thesen. // 1648: Krieg und Frieden in Europa. Textband I: Politik, Religion, Recht und Gesellschaft. München, 1998. S. 485–489.
- Bengt M Holmquist. Årans väg: en studie i stolthet och feghet. // Meddelande 55 Armémuseum: Årsbok 1995. Västervik, 1995. S. 53–64.
- Helmut Lahrkamp. Dreißigjähriger Krieg, Westfälischer Frieden: Eine Darstellung der Jahre 1618–1648 mit 326 Bildern und Dokumenten. Münster, 1997.

- Geoffrey Parker. *The Thirty Years War*. New York, 1987.
- Geoffrey Parker. *Why Did the Dutch Revolt Last So Long? // Spain and the Netherlands, 1559–1659: Ten Studies*. Glasgow, 1990. P. 45–63.
- Rede von Bundespräsident Roman Herzog anlässlich des 350 jährigen Jubiläums des Westfälischen Friedens in Münster am 24. Oktober 1998.
- Konrad Reppen. *Die Westfälischen Friedensverhandlungen: Überblick und Hauptprobleme. // 1648: Krieg und Frieden in Europa. Textband I: Politik, Religion, Recht und Gesellschaft*. München, 1998. S. 23–40.
- Marie-Louise Rodén. *Den westfaliska freden: Texter-tolkningar-perspektiv. // Vägen till westfaliska freden: Sverige och trettioåriga kriget*. Lund, 1998. S. 113–134.
- Marie-Louise Rodén. *Fabio Chigi vid westfaliska fredskongressen: Ett möte mellan påvedömet och stormaktstidens Sverige. // Krig och fred i källorna: Årsbok för Riksarkivet och Landsarkiven*. Uppsala, 1998. S. 149–175.
- Lars-Olof Skoglund. *TVå bönder och en springare: De svenska sändebuden till westfaliska fredskongressen. // Krig och fred i källorna: Årsbok för Riksarkivet och Landsarkiven*. Uppsala, 1998. S. 117–131.
- Anja Stiglic. *Zeremoniell und Rangordnung auf der europäischen diplomatischen Bühne am Beispiel der Gesandteneinzüge in die Kongreßstadt Münster. // 1648: Krieg und Frieden in Europa. Textband I: Politik, Religion, Recht und Gesellschaft*. München, 1998. S. 391–396.

VIITED JA KOMMENTAARID

- ¹ 25. aprill.
- ² Krahv Heinrich Mathias Thurn oli Böömi protestantide juht. Sündinud 1567. aastal. 1611. aastast Karlsteini linnusekrahv. Pärast ülalkirjeldatud juhtumit elas ta algul Ungaris, hiljem teenis Rootsi sõjaväes. Suri 1640. a Pärnus, maetud Tallinna Toomkirikusse.
- ³ Bila Hora on 380 m kõrgendik Prahast läänes.
- ⁴ Mõnikord nimetatakse seda ajalooteaduses Teiseks Saja-aastaseks sõjaks kuna esimene sama pikk Inglise-Prantsuse konflikt leidis aset ajavahemikul 1152–1259.
- ⁵ Sündmuste kaasaegsed andmed viitavad 148–160 delegaadile, kellest ligi 40 olid välismaalased ja ülejäänud sakslased.
- ⁶ Madalmaade ülestõus ehk Kaheksakümneaastane sõda kestis kauem kui ükski teine ülestõus uusaegse Euroopa ajaloos (1566. a august kuni 1648. a jaanuar) ning sisaldas ka teiste sõdadega võrreldes kõige kauem kestnud pidevat võitlemist (1572. a aprillist kuni 1607. a aprillini ja 1621. a aprillist kuni 1647. a juunini).
- ⁷ Saksa ajaloolises kirjanduses räägitakse selle kinnitamisest käepigistusega (*Handschlag*), rootsi ajaloolased mainivad aga allakirjutamist.
- ⁸ Lothring oli prantslaste käes tegelikult juba 1552. a alates, kuid formaalselt leidis see tunnustamist ja legaliseeriti alles Vestfaali rahuga.
- ⁹ vt ka esikaane illustratsiooni.

RETSENSIOONID JA TUTVUSTUSED

MONOGRAAFIA LÄTI TRANSPORDI AJALOOST

Tiit Rosenberg

Lidija Malahovska. *Latvijas Transporta vēsture XIX gs. otrā – puse XX gs. sākums. Rīga, 1998, 266 lk.*

Lāti ülikooli filosoofia-keeleteaduskonna dotsendi, ajaloodoktor Lidija Malahovska raamat põhineb 1971. aastal valminud kandidaadi väitekirjal ja on pühendatud balti majandusajaloo jaoks väga olulise teema – raudteede ja sadamate rajamise ja toimimise vaatlusele Lätis 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi algul. Autor on jälginud transpordi arengut laiemal taustal, analüüsid neid majandusfaktoreid, millest tulenes transpordi kui Vene impeeriumi rahvamajandusliku infrastruktuuri lahutamatu osa areng. Autor näitab, kuidas Venemaa majanduspoliitika ja strateegilised huvid, aga ka Euroopas toimunud majandusliku integratsiooni protsessid mõjutasid Läti sadamate rekonstrueerimist ja uute raudteeliinide ehitamist, mis omakorda soodustas kohaliku põllumajanduse ja tööstuse arengut.

Sel perioodil Lätis rajatud raudteed kujutasid endast Venemaa tähtsaimate raudteemagistraalide lõppülüsid. Sellepärast on püütud ülevaadet anda ka neist majanduspiirkondadest tervikuna, mis toitsid Riia-Tsaritsõni (Volograd), Liepāja-Romnõ ja Ventspils-Rõbinski magistraale.

Ülevenemaalise raudteevõrgu laienemine oli olulisimaks teguriks, mis suurendas Balti mere sadamate osatähtsust riigi majanduselus. L. Malahovska toetub suurele hulgale algallikatele Riia, Sankt-Peterburgi, Minski ja Vitebski ajalooarhiividest ja rohkele kirjandusele ning publitseeritud allikatele – statistikakogumike, inseneride projektide ja kalkulatsioonide, riigitegelaste mälestuste ja ajakirjanduses avaldatud materjalide näol. Teos sisaldab arvukalt tabeleid ja graafikuid majandusprotsesside iseloomustamiseks. Väga kõnekad on teoses avaldatud fotod (23), mis näitavad kuivõrd laiaulatusliku ja tehniliselt plahvatusliku arengu elas läbi siinne regioon 19. sajandi lõpul – 20. sajandi algul ning kui vähe on tegelikult lisandunud siinsetele transpordirajatistele järgnenud pool- või kolmveerandsajandi jooksul.

Monograafia koosneb kuuest peatükist ja kokkuvõttest, mis on ka vene ja inglise keeles. Esimeses peatükis antakse retrospektiivne ülevaade balti provintsidest kui Vene ja Lääne-Euroopa kaubavahetuse transiitterritooriumist, mille osatähtsust tõstis otsustavalt Venemaa majanduse moderniseerimine. Venemaa mustmullarajoonide ühendamine balti sadamatega teravilja väljaveo laiendamiseks ja odavamaks muutmiseks aktualiseerus eriti 1870. aastatel, mil kiiresti suurenes konkureeriva Põhja-Ameerika nisu eksport. Majanduslik kasu oli see, mis juhtis transiidi vahendamisest teenivate balti provintside kaubanduslik-tööstuslike ringkondade ja vene valitsuse ning selle taga seisvate huvigruppide tegevust transpordisüsteemi kavandamisel.

Teises peatükis jälgitakse raudtee-ehitust. Ehkki esimene raudtee, mis Läti ala läbis, oli Vene riigi jaoks strateegilise tähtsusega Peterburi-Pihkva-

Daugavpils-Vilnius-Varssavi (1860–63) raudteeliin, keskendub L. Malahovska kolme Läti sadamalinna viiva majandusliku tuiksoone rajamisele, millega Riia, Liepāja ja Ventspils ühendati Ukraina ja Lõuna-Venemaa ning Volgamaade viljaaitadega. Tänu väga aktiivsetele Riia kaupmeestele ühendati Riia 1861. aastal Daugavpilsiga ja 1866. aastal läbi viimase ka Vitebsk-Orjol-Tsaritsõni raudteeliiniga. Daugavpilsis harule, mis viis raudtee Riia sadamasse, järgnes 1871. aastal läbi Leedu-Valgevene ja Ukraina kulgenud Liepāja haru, mis liitus Mažeikiais Vilniuse-Minski-Romnõ raudteeliiniga. 1873 liideti sellega ka nn Miitavi raudtee (Jelgava-Mažeikiai). Alles 1901. a sai raudteeühenduse Ventspils, mis Tukumsi-Riia-Rēzekne kaudu liitus Moskva-Rõbinski raudteeliiniga, saades Läti majanduse jaoks L. Malahovska järgi tähtsuset kolmandaks raudteemagistraaliks.

Kolmas peatükk on pühendatud Venemaa raudteepoliitikale. Selles püütakse hinnata raudtee-ehitusse tehtud kapitalimahutusi ja nende tasuvust ning raudteede riigistamist, mis puudutas ka suurt osa läbi Läti kulgenud raudteid. Vaadeldes tormiliselt kulgenud raudtee-ehituse mõju hoogustuvale vene eksportkaubandusele, leiab autor, et Läti sadamate rekonstrueerimine jäi sellele jalgu.

Järgmised peatükid (4.–6.) ongi pühendatud Riia, Liepāja ja Ventspils sadamate rekonstrueerimisele ja laiendamisele, kusjuures püütakse hinnata ka ettevõtmise majanduslikku tasuvust. Tohutuid kapitalimahutusi nõudnud Riia sadama kaasajastamise ja heakorrastamise puhul ilmnis siiski, et 19. sajandi lõpul ei suutnud Venemaa täielikult ja õigeaegselt tagada raudteid mööda Riiga jõudva kauba meritsi välismaale toimetamist. Seetõttu tekkis pakiline vajadus jäävaba eelsadama järele, milleks sai 20. sajandi algul Ventspils – üks tolle aja moodsamaid sadamaid Vene riigis.

Liepāja sadama rekonstrueerimine omakorda tähendas Vene väliskaubanduse Preisimaast sõltumatuks saamist, sest nüüd suundus varem Königsbergi kaudu veetud kaup läbi Liepāja, mis hõivas vene sadamate hulgas Odessa, Peterburi ja Riia järel neljanda koha.

Võrreldes ekspordi dünaamikat Balti sadamate kaudu analoogilise ekspordiga Musta mere sadamate ja üle Vene-Preisi maismaapiiri, nendib L. Malahovska selle suurenemist, seejuures eriti põllumajandustoodangu väljaveomahu kasvu ning nomenklatuuri mitmekesisustumist.

Tervikuna teaberohke ja uudse käsitluse puhul tuleb aga märkida, et selle pealkiri on märksa laiem kui pakutav sisu – vaatluse all on mitte kogu transport, vaid peamiselt transiit. Ka on käsitus liialt isikuvaene – nimeliselt on mainitud vaid juhtivaid raudtee- ja sadamaehitusinsenere, peaaegu kõrvale on jäänud börsikomiteede ja linnavalitsuste tegelaskond, ehkki eeldatavasti polnud nende osa Läti transpordi arengus sugugi tähtsusetu. Teiseltpoolt on muidugi selge, et sinne areng olenes muidugi otseselt Venemaa rahvamajanduse edenemisest tervikuna. Sellele viitab autor ka tänapäevast situatsiooni silmas pidades.

Raamatu eessõna on kirjutanud tollane Läti transpordiminister Vilis Krištopāns ning selle ilmumist toetasid Läti valitsus ja RAS Läti Raudtee, raamatu andis välja Läti Ajaloo Fond.

Tutvumine teosega Läti transpordi ajaloost ajendab küsima, milline on

vastava valdkonna uuritus meil. Eesti raudteede ajalugu oleks nagu uuritud – ülevaateosed selle kohta on olemas – V. Gussarova, O. Karma ja G. Lukini *Sada aastat Eesti raudteed* (1970) ja M. Helme *Eesti kitsarööpmelised raudteed 1896–1996* (1996). 1976. aastal ilmusid E. Selli *Postijaamad riigi ja reisijate teenistuses* ja V. Vende *Esimesest autost viimase voorimeheni*, mis andsid ülevaate vastavalt posti- ja reisijateveost 18. sajandist kuni 1930. aastateni ning kommunaaltranspordist 19. sajandi lõpust kuni 1950. aastateni. Neist viimane teos on seejuures väga Tallinna keskne ning populaarteaduslik. Kõigi nimetatud väljaannete puhul tuleb nentida pea täielikku majandusliku analüüsi puudumist. Täielikult valgeks laiguks on aga Eesti sadamate kui transpordisõlmede areng. Ka puudub põhjalikum veetranspordi ning side kui majandusharu ajalooline käsitlus. Ometi ei tohiks nimetatud küsimuste puhul karta ühiskondliku huvi ning võimalike toetajate puudumist, mistõttu jääb vaid oodata ajaloolasi, kes on põhjalikumalt ja kaasaegsel tasemel valmis pühenduma Eesti transpordi- ja sideajaloo uurimisele.

VAPSIDE AJALUGU JA VAPSLIK AJALUGU

Andres Kasekamp

Rein Marandi. *Must-valge lipu all. Vabadussõjalaste liikumine Eestis 1929–1937. II. Illegaalne vabadussõjalus (1934–1937)*. *Studia Baltica Stockholmiensia* 18. Uppsala: Acta Universitas Stockholmiensis, 1997. 237 lk.

Eino Saaremaa. *Eestlaste ajalugu 1920–1945. Ülevaade generatsiooni-likes käsitluses. Lähiajaloo nägemuslik ümberjutustus*. Elva, 1997. 287 lk.

Vabadussõjalaste liikumise mahasurumine ja vaikiva ajastu sisseseadmine on Eesti Vabariigi sisepoliitikas kõige ägedamat poleemikat tekitanud teema. Senini pole see aga leidnud erilist vastukaja professionaalsete ajaloolaste uurimistöodes, kuna välispoliitikal on tugevam külgetõmbejõud. Sise- ja välispoliitika ajalooetemade käsitlejate puhul on ühine vähemalt järgnev: need, kelle siht on kas ainult õigustada või hukka mõista, eksivad, sest ajalugu pole kunagi nii ühepalgeline. Professionaalsed ajaloolased püüavad mõista kõikide osapoolte tegutsemismotiive.

Kahe Soomepoiste põlvkonda kuuluva väliseestlase, dr Rein Marandi ja insener Eino Saaremaa teosed erinevad nii oma metodoloogialt, hoiakutel kui järeldustelt. Siiski on nad omavahel seotud. Vabadussõjalase poeg Saaremaa kirjutab oma eessõnas, et ajend sulle kättevõtmiseks oli Marandi esimese kõite läbilugemine, mille *eesmärk olevat vabadussõjalaste nime lõplik porri tallamine ja nende ajaloolavalt nimetusse hauda pühkimine. Edasi, ilmselt tahata edutada Konstantin Pätsu nime igaveseks Eesti suurmeeste panteoni* (lk 12).

See on hämmastav väide! Marandi tugevaim omadus ajaloolasena on tema, kompromissitult range suhtumine allikatesse. Tasakaalukamat, ettevaatlikumat (heas mõttes pedantlikumat) ja õiglasemat teadlast allakirjutanu ei tunnegi. Marandi monumentaalteose esimene köide on viimaste aastate kõige tõsisem uurimus Eesti Vabariigi sisepoliitikast. Teise kõite ilmumisega

on kõrvaldatud tudengite vajadus kirjutada referaate selle perioodi ajaloost peamiselt W. Tomingase raamatu põhjal.

Kuigi Saaremaa teosel on paljulubav pealkiri, moodustavad selles lõvi-osa hinnangud K. Pätsi elu ja poliitilise tegevuse kohta. Tema põhitees on, et Päts oli algusest peale vaenulik eestlaste ja nende püüdluste suhtes, püüdes takistada nende progressi kuidas oskas (lk 159). Kahtlemata oli Päts diktaator ja tema tegutsemine 1939–40 aastal oli häbiväärne, aga Saaremaa pime raev Pätsi vastu on lausa patoloogiline. Asi muutub täitsa absurdseks, kui ta püüab tõestada, et lisaks vabadussõjalaste noore, karismaatilise juhi Artur Sirgu tapmisele, oli Päts ka Jüri Vilmsi ja Ilmar Tõnissoni mõrvamiste *initsiaator* (lk 134, 181). See on kirjutatud hoopis teistsuguses vaimus kui Marandi monograafia, mille lõppsõnas tsiteeritakse Eino Leino luulerida *Ei mõista hukka see, kes saab aru* (lk 207).

Võrreldes ülimahuka, tihedatrükilise esimese köitega, on Marandi kuus aastat hiljem ilmunud teine köide palju loetavam. Eesti taasiseseisvumisega on välis-estli uurijale avanenud võimalus kasutada Eesti Riigiarhiivi fonde. Esimese köite kirjutamise ajal, 1980. aastatel tal see võimalus puudus. Vabadussõjalaste seadusliku tegevusaja uurimiseks oluksid need materjalid isegi vajalikumad kui põrandaaluse perioodi puhul, mis on meile paremini tuntud. Hilisema perioodi jaoks, kui Sirk juhtis põrandaalust tegevust oma varjupaigast Soomes, on peaaegu sama suure tähtsusega Soome arhiivide materjalid, peamiselt kaitsepolitsei (*valpo*) toimikud, mida Marandi on ka ulatuslikult kasutanud.

Nagu vabadussõjalaste lipu värvidki, nii on ka nende liikumist nähtud kas musta või valgena. Marandi teene on näidata, et *tõde* pole sugugi nii lihtne ja asub kusagil hallis tsoonis. Ta purustab nii Pätsi aegsed, vapsimeelsed kui ka nõukogude teaduse müüdid ja pooltõed. Viimane ei andnud küll juurde midagi originaalset, kasutades ära põhiliselt oma eelkäijate kõige kahtlasemad ja mürgisemad väited ning väljamõeldised. Erandina sisaldasid tõsisemaid uurimistulemusi Olaf Kuuli tööd, kuigi needki kandsid tugevat ideoloogilist pitserit.

Üldsusele on käsitleva ajastu kohta pakkunud rohket spekulatsioonimaterjali kaks küsimust: milline oli poliitilise politsei roll 1) 8. detsembril 1935. a ehk *Estonia* mässukatsetes ning 2) Sirgu surmas. Mässukavasse oli poliitiline politsei kahtlemata sisse mässitud, aga väide, et tegemist oli provokatsiooniga, on selge liialdus. Nagu Marandi raamatus selgub, oli asi pigem selles, et vapsid olid kergeusklikud ja lohakad konspiraatorid. Vandenõulaste seas oli ka äraandjaid. Marandi identifitseerib ühe neist, Anton Burmeisteri, keda rakendati valvurina Kadaka tänava konspiratiivkorteris ees.

Väga intrigeerivaks küsimuseks on Sirgu traagiline surm. Sirk leiti 1937 a. 31. juuli õhtul Echternachi linnas Luxembourgis näoli maas oma kolmandal korrusel asuva hotellitoa akna alt. Senini on pakutud ainult kaks võimalust: enesetapp või poliitiline mõrv. Nende seletuste nõrkus on väidetud teostamisviis: on ebausutav, et mõrvarid oleksid visanud mehe kaheksa meetri kõrguselt aknast välja, või et keegi sooritaks enesetapu nii madalalt kõrguselt. Marandi on ära teinud tubli detektiivtöö ja pakub küsimusele originaalse lahenduse: *õnnetu kukkumine paanilisel põgenemiskatsel* (lk 191).

Sellise seletuse poolt räägivad nii füüsilised kui ka psühholoogilised tõendid: Sirk maandus kõigepealt jalgadele ja alles siis pööras lauba vastu maad, ning tema sellise käitumismustri olemasolu – varasemad põgenemiskatsed aknast alla hüpates. Marandi lahendus on veenev, kuigi see kindlasti ei rahulda neid, kes ootavad selget vastust. Küsimus jääb ju ikka lahtiseks: kas Sirk põgenes reaalse või ettekujutatud ohu eest?

Marandi armastab määratleda asjade olemust täpselt ja selles vaimus pakub ta meile *vaikiva ajastu* asemel oma termini *kaitseisukorra-režiim*. Kahtlemata on see täpsem, kuid ebaelegantsem olukorra iseloomustus. Jääb üle oodata, kas ajaloolased võtavad termini omaks või mitte.

Marandi võtab oma teose kokku sõnadega: *Vabadussõjalased olid osa eesti rahvast* (lk 207). See on kahtlemata õige, aga paraku jääb sellest väheks. Ta on äärmiselt skeptiline igasuguste üldistuste puhul, mida ta järjekindlalt väldib. Teadus siiski vajab neid. 1930. aastatel oli Euroopas ja mujal maailmas palju erinevaid liikumisi, millega vapsidel oli nii mõndagi ühist. Eesti juhtum ei ole niivõrd omaette nähtus, erinev kõikidest teistest, et ei oleks võimalik rakendada mingit kontseptuaalset raamistikku.

Must-valge lipu all kaks köidet on mitmekümne-aastase töö vili. Seda on kõige ilmekamalt näha Marandi kirjavahetusest paljude ammu kadunud asjaosalistega, nagu näiteks Hjalmar Mäega.

Seitsmekümne seitsme aastase politoloogiadoktori ja endise Rootsi Riigipäeva raamatukoguhoidja suurteose teise köite valmimist võib pidada ühe mehe elutöö väärikaks krooniks. Loodame, et dr Marandil jätkub jõudu ja soovi käsile võtta oma võrratu põhjalikkusega veel mõni tendentslikult või vähe uuritud küsimus Eesti poliitika ajaloost.

AVASTUS SAJANDITAGUSEST BALTISAKSA HISTORIOGRAAFIAST

Allan Liim

Johann Heinrich Guleke. *Geschichte des livländischen Volksschulwesens herausgegeben von Detlef Kühn und Vija Daukšte*. Institut Nordostdeutsches Kulturwerk. Lüneburg 1997. 226 S. Beiträge zur Schulgeschichte Band 6.

Kooliajaloo uurijatel ning huvilistel on nüüd võimalus tutvuda enam kui 100 aastat tagasi kirjutatud käsitlusega Liivimaa talurahvakoolide ajaloost. Selle autoriks on kauaaegne Liivimaa koolinõunik Johann Heinrich Guleke.¹ Käsitluse valmis 1889. aastal, kuid jäi autori surma ning venestuse pealetungi tõttu trükkis avaldamata. Läti ajaloolane Vija Daukšte avastas sajandivanuse käsikirja Läti Riiklikus Ajalooarhiivis ning tema Saksamaa kolleeg Detlef Kühn aitas selle raamatuna välja anda. Avastus on seda hinnatavam, et Liivimaa talurahvakoolide ajaloost 19. sajandil kuni venestusreformideni puudus seniajani põhjalikum ülevaade.

Guleke kirjutas oma käsitluse vastukaaluks õpperingkonna kuraatori Kapustini süüdistustele baltisakslaste aadressil ning venestustegevusele koolides. Allikatena kasutas ta eelkõige Liivimaa Ülemaakoolivalitsuse dokumentaalset

materjali, samuti Liivimaa Rüütelkonna Maapäeva istungite protokolle ning ametlikku ja eraviisilist kirjavahetust. Mitte kõik need allikad pole tänaseni säilinud. Dokumentidest ja kirjavahetusest saadud teavet täiendasid ja täpsustasid autori isiklikud tähelepanekud kauaaegsest töötamisest pastorina, vaimuliku koolirevidendina ning koolinõuniku-Ülemaakoolivalitsuse liikmena.

Detlef Kühn on raamatule kirjutanud sissejuhatuse ning Vija Daukšte pikema artikli Guleke monograafia kohast Läti kooliajaloo üldpildis. Kõnealusel raamatul on märkimisväärne koht aga ka Eesti kooliajaloo historiograafias. Liivimaa rüütelkonna ning luteri usu kiriku hariduspoliitika puudutas ühtviisi nii läti kui ka eesti talurahvakoole.

Guleke on oma raamatus üksikasjalikuma vaatluse alla võtnud ajavahemiku 1834–87. See algab Liivimaa Sinodi esimese kokkutulekuga ning lõpeb venestusreformidega. Viiekümne nelja aasta pikkune ajavahemik on jaotatud neljaks perioodiks. Neist esimene hõlmab aastaid 1834–44 ning käsitleb Liivimaa talurahvakoolide juhtimise organisatsiooni väljakujunemist. 1834. aastal esmakordselt kokku tulnud Liivimaa Sinod, kuulanud ära Krimulda pastori Ulmanni ettekande, tunnistas Liivimaa talurahvakoolide olukorra ebarahuldavaks. Sinodi poolt moodustatud komisjon töötas olukorra parandamiseks välja abinõude kompleksi, mis järgmisel kokkutulekul 1835. aastal läbi arutati ning otsusena vormistati. See esitati konsistoriumile ja rüütelkonnale. Nähti ette koolivõrgu tihendamine, koolide õppekavade täiendamine, seminaride asutamine kihelkonnakooliõpetajate ettevalmistamiseks ning Ülemaakoolivalitsuse moodustamine talurahvakoolide keskseks juhtimiseks. Guleke nimetab selle otsuse vastuvõtmist pöördepunktiks Liivimaa talurahvakoolide ajaloos. Talupoegadele hariduse andmise küsimustes polnud Liivimaa mõisnikel ühtset seisukohta. Seetõttu asjaajamine venis. 1839. aastal otsustas Liivimaa Maapäev moodustada rahvakoolide juhtimiseks kubermangus Ülemaakoolivalitsuse ja maakondades kreismaakoolivalitsused. Need otsused jõustusid kubermanguvalitsuse patendiga 1840. aasta aprillis. Ülemaakoolivalitsus tuli esimest korda kokku 1841. aasta oktoobris. Algselt kuulusid tema koosseisu Liivimaa kindralsuperintendent, neli kreismaakoolivalitsuse esimeest (ülemkirikueestseisjat mõisnikku) ning juristist sekretär. 1844. aastal lisandus koolinõunik. Sellele ametikohale valis Liivimaa Maapäev kellegi vaimulike hulgast. Resideerivast koolinõunikust kujunes Ülemaakoolivalitsuse tegelik juhtisik. Järgneva kolme perioodi piiritlemisel ongi Guleke aluseks võtnud koolinõunike ametisoleku ajad.

Aastail 1844–56 oli koolinõunikuks Karl Christian Ulmann, kelle olid ametisse astudes selja taga pastori, professori ja rektori kogemused.² Neid kasutas ta nii ülemaakoolivalitsuse kui ka talurahvakoolide töö tõhustamiseks. Ülemaakoolivalitsuse istungid hakkasid toimuma regulaarselt, täpsustati aruannete sisu ja esitamise tähtaega, paremate kreismaakoolivalitsuste töökorraldust seati eeskujuks teistele (kiidetavaks osutus sageli Tartu-Võru kreismaakoolivalitsus). 1845. aastal valmisid instruksioonid kreismaakoolivalitsustele ja kohalikele koolirevidentidele. Kindlad nõuded kehtestati koduõpetusele ja koolidele. Revisjoni käigus tuli tähelepanu pöörata mitte ainult koolikohustuse täitmisele, õppetööle ja õpilaste teadmistele,

vaid ka kooliruumide korrasolekule, kütmisele, valgustamisele ja puhtusele, õppevahenditele ning koolmeistri palgale. Palju tegeles Ulmann köstrite ja kihelkonnakooliõpetajate seminari küsimustega. Tema algatusel toodi see õppeasutus Valmierast üle Valka, rüütelkonna rahadega ehitati ajakohane koolihoone. Alates 1848. aastast toimusid koolinõuniku eesistumisel kooliõpetajate konverentsid, kus olid kõne all õppekavad, õpetamise meetoodika, õppekirjanduse väljaandmine, kihelkonnakoolide õppekeel ja koolieli muud aktuaalsed küsimused. Ulmannil tuli kokku puutuda ka õigeusu talurahvakoolidega. Õigeusklike vanemate laste lahkumist Ülemmaakoolivalitsuse ja luteri usu kiriku kontrolli alt pidas ta paratamatuseks, millega tahes-tahtmata tuleb leppida. Guleke annab Ulmanni tegevusele koolinõunikuna väga kõrge hinnangu. Eriti tõstab ta esile Ulmanni ajal lõplikult välja kujunenud Liivimaa talurahvakoolide juhtimise organisatsiooni.

Järgmise koolinõuniku Otto Robert von Kloti³ ametisoleku aega aastail 1856–72 nimetab Guleke Liivimaa rahvakooli rahuliku arengu perioodiks. Senine organisatsioon säilis. Uue koolinõuniku tegevus üksnes kindlustas seda. Alates 1857. aastast pidid kohalikud koolivalitsused oma aruanded esitama trükitud blankettidel. Koolinõunik von Kloti peamiseks teeneks loeb Guleke vallakoolide võrgu väljakujunemist kubermangu läti distriktis (Põhja-Liivimaal oldi sellega hakkama saadud juba varem), nende koolide õppeaja pikenemist kolmele talvele (igas kuus kuud), õppekava täienemist kirjutamise ja arvutamise õpetamisega ning rangema kontrolli kehtestamist koolikohustuse täitmise üle. Kihelkonnakoolides tugevnes saksa keele õpetamine. Ka von Kloti ajal tõsteti tublimatena esile Tartu-Võru kreisi talurahvakoole. Põhjaliku ülevaate annab Guleke Valga seminari tegevusest ning kooliõpetajate konverentside jätkumisest sellel perioodil. Ametisoleku aja lõpul sattus von Klot konflikti Ülemmaakoolivalitsuse eesistujaks valitud maanõunik von Wolffiga. Viimane pani 1871. aasta detsembris koolinõuniku kohustused ajutiselt Tartu Jaani koguduse pastorile Theodor Pfeilile. Formaalselt jäi von Klot ametisse kuni Liivimaa Maapäeva kokkutulekuni järgmisel aastal. Seda konflikti kirjeldades kuulub Guleke poolehoid von Wolffile.

1872. aasta oktoobris algas Guleke enda tegevus Liivimaa koolinõuniku-na. Oma raamatus seob ta seda perioodi küll rohkem aastail 1870–84 ülemmaakoolivalitsuse eesistujaks olnud maanõunik Friedrich von Wolffile nimega. Ilmselt laabus kahe mehe koostöö kenasti ning uus rõus Liivimaa rahvakoolide arengus oli nende ühine teene. Enne rahvakoolide teema juurde asumist peatub Guleke kooliõpetajate ettevalmistamisel. 1871. aastal reorganiseeriti Valga Kihelkonnakooliõpetajate Seminari tegevus, kinnitati uus õppeplan ning õpilasi hakati vastu võtma igal aastal. Samal aastal alustas Valgas tegevust ka Läti Vallakooliõpetajate Seminar ning 1873. aastal Tartus Eesti Vallakooliõpetajate Seminar. Pärast Janis Cimze surma 1881. aastal täitis Guleke mõnda aega Valga Kihelkonnakooliõpetajate Seminari direktori kohustusi. Nimetatud kolme pedagoogikaõppeasutuse tegevusele pühendab Guleke mitukümmend lehekülge. Edasi loetleb ja kommenteerib ta Ülemmaakoolivalitsuse poolt koostatud uusi seadusi, eeskirju ja rakendustrükiseid. 1872. aastal töötati välja koolmeistrieksami eeskiri, mille järgi kreismaakoolivalitsused hakkasid eksamineerima õpetajakutse taotlejaid. 1873. aastal võeti koolides kasutusele

kindla vormiga päevaraamatud, puudumislehed, hinnetesedelik, koolitunnistused ja vahekooliõpilaste lehed, millega ühtlustati rakendusdokumentide pidamine. Kõige tähtsamad Guleke ametisoleku ajal kehtestatud dokumentidest olid 1874. aastal avaldatud *Liivimaa Lutheri usu Maakoolide Säädus* ja *Liivimaa Lutheri usu Maakoolide õpetuse plaanid*.⁴ 1876. aastal lisandusid veel instruksioonid kreisi ja kihelkonna koolirevidentidele. Märkimist leiavad samuti rüütelkonna poolt astunud sammud talurahvakoolide heaks. Näiteks rahaline toetus valdadele, kellel oli raskusi koolmeistritele palgade maksmisega. Alates 1878. aastast hakkas Ülemmaakoolivalitsus litograafilisel paljundama statistilisi aastaaruandeid. Need said nüüd laiemalt tuntuks. Seetõttu polnud Gulekel oma käsitluse kirjutamisel vajadust koormata teksti statistiliste andmetega Liivimaa rahvakoolide ajaloost. Ta võis piirduda tõdemusega, et suurenes koolide, koolmeistrite ja õpilaste arv. Lühidalt on raamatus juttu ka 1870. aastatel ja 1880. aastate esimesel poolel toimunud kooliõpetajate konverentsidest.

Pärast maanõunik von Wolffi surma valiti 1884. aasta juunis Ülemmaakoolivalitsuse eesistujaks maanõunik Georg Philip von Stryk. Talle sai Guleke sõnutsi osaks juhtida valitsust väga traagilisel ajajärgul. 1885. aastal allutati Läänemerekubernangude lutheri usu talurahvakoolid ja õpetajate seminarid Venemaa Rahvahariduse Ministeeriumile. Guleke toob hulganisti näiteid, kuidas sealtpaale õpperingkonna kuraator hakkas vahele segama Ülemmaakoolivalitsuse tegevusele ning piirama selle organi võimu koolide üle. Alates 1886. aastast keelati kooliõpetajate konverentside kokkukutsumine, koolmeistriksamid võisid toimuda üksnes õpperingkonna esindaja juuresolekul, ringkonnainspektorid võisid kontrollida koole ja seminare, koolide õppekavades suurendati vene keele tundide arvu. 1887. aastal ametisse määratud rahvakoolide direktor arvati Ülemmaakoolivalitsuse ja rahvakoolide inspektorid kreismaakoolivalitsuste koosseisu. Koolides algas sundüleminek venekeelsele õppetööle. 1887. aasta sündmuste kirjeldamisega Guleke raamat lõpeb.

Guleke oli ametisse valitud rüütelkonna poolt ja oli selle palgal. Ta kaitses nii teos kui sõnas baltisaksa aadli hariduspoliitikat. Raamatu lehekülgi läbib kinnitus, et lutheri usu talurahvakoolide ning õpetajate seminaride juhtimine on kindlates kätes ning kogu kooliasjandus sammub 1840. aastast peale mööda tõusuteed. Selles hinnangus kajastub baltisaksa historiograafiale nii omane kontseptsioon. Guleke raamatu vooruseks on see, et ta avab tänapäeva lugejatele ja uurijatele talurahvakoolide ning õpetajate seminaride juhtimise köögipoole, mis teiste autorite töödes on varju jäänud. Saame teada suhetest nii institutsioonide kui ka koolitüüri seisnud isikute vahel. Üksikasjalik on venestusreformide kirjeldamine. Kõige selle tõttu tuleb Guleke enam kui sajandivanuse käsikirja trükis avaldamist igati tervitada.

VIITED JA KOMMENTAARID

⁴ Johann Heinrich Guleke sündis 23. oktoobril 1821 Valmiera maakonnas Mazsalaca kirikumõisas pastori perekonnas. Alghariduse sai kodus. Keskkhariduse omandas Tartus Girgensohni erakoolis. Aastail 1839–44 õppis Tartu ülikooli usuteaduskonnas, mille lõpetas gradueeritud üliõpilasena. Peale lühiajalist töota-

mist koduõpetajana oli pastor 1846–56 Diklis ja 1856–78 Smiltenes. Aastail 1869–72 toimis ühtlasi Valga ringkonna vaimuliku koolirevidendina. Rüütelkonna Maapäev valis ta 1872 Liivimaa koolinõunikuks, jäädes sellesse ametisse kuni surmani 2. juunil 1889.

² Karl Christian Ulmann (3.2.1793–8.10.1871) lõpetas 1814 Tartu ülikooli usuteaduskonna, oli 1817–35 pastor Krimuldask ja Peterupes, 1835–42 Tartu ülikooli praktilise teoloogia professor (ühtaegu 1837–38 dekaan ja 1839–41 rektor), 1844–56 Liivimaa koolinõunik ja 1856–66 Venemaa luteri usu kiriku ülemkonsistooriumi vaimulik asepresident (aastast 1858 piiskopina).

³ Otto Robert von Klot (12.2.1808–15.3.1876) lõpetas 1830 Tartu ülikooli usuteaduskonna, oli 1842–69 pastor Malpilsis (ühtaegu 1850–56 Riia ringkonna koolirevident) ja 1856–72 Liivimaa koolinõunik.

⁴ Vt: Eesti rahvakoolide seadused 18. ja 19. sajandil. Õppevahend. Koostanud Lembit Andresen. Tallinn, 1973. 2. trükk 1988.

PAUL JOHANSENI KÄSIKIRJALINE PÄRAND LÜÜBEKI LINNAARHIIVIS

Sulev Vahtre

Käesoleva aasta mais-juunis oli mul meeldiv võimalus Tartu Ülikooli lähetusel töötada kolm nädalat Hansa linnade liidu esotsas seisnud Lüübekis, peamise eesmärgiga läbi vaadata sealses linnaarhiivis säilitatav Paul Johanseni käsikirjaliste materjalide kogu – *Nachlass von Paul Johansen*. Kogu kasutamiseks vajaliku kirjaliku nõusoleku andis lahkesti kadunud prof Hartmut Boockmann, esialgse tutvustava ülevaate eest võlgnen tänu dr Heinz von zur Mühlenile.

Paul Johansen (1901–65), keda Hellmuth Weiss on nimetanud Eesti tähtsaimaks historiograafiks,¹ väärib tähelepanu ja tunnustust nii oma uurimistööde tulemuste kui ka uurimismetoodika poolest. Kui esimesed väljenduvad tema trükis ilmunud kapitaalsetes monograafiates ja paljudes artiklites, siis seda, kuidas uurija nii arvestatavate resultaateni jõudis, võimaldab konkreetsemalt tundma õppida ja mõista just tema käsikirjaline pärand. Oluline on ka see, et kaugeltki mitte kõik tehtu ei jõudnud veel trükis avaldamiseni. Paul Johansen lahkus täies loomingujõus ja mitmed alustatud ettevõtmised jäid kahjuks pooleli. Suurima neist, raamatu Balthasar Russowist, viis toimetajana tänuväärsetl lõpule Heinz von zur Mühlen.² Eeltõid oli produktiivne uurija mõistagi teinud ja materjali kogunud veel mõnegi teema tarbeks.

Johanseni Lüübeki arhiivis olev pärand on varustatud masinakirjalise nimistuga ja koosneb 63 nummerdatud säilikust (tegelikult on säilikuid rohkem, sest mõne numbri all on neid mitu), alates mõneleheküljelistest toimetustest kuni mahukate puu- ja pappkastideni. Süstematiseeritud on need järgmiselt:

I Avaldatud tööde materjal (1–15),

II Allikate ja kirjanduse väljakirjutiste kogud (16–33),

III Avaldamata tööde materjalikogud: A. Kohaajalugu (34–46), B. Isikuajalugu (47–52), C. Asustusajalugu (53–57), D. Üksikküsimused (58–62),

IV L. Arbusow jun. pärand (63 I–II).

Eri osad ei ole siiski oma sisu poolest nii selgelt piiritletud nagu pealkirjade järgi võiks arvata ja ühe ning sama küsimuse kohta võib leida andmeid erinevatest säilikutest. Ka esimeses osas, avaldatud tööde materjali hulgas, leidub tegelikult väga huvipakkuvaid trükki mitte jõudnud kirju ja märkmeid.

Valdavalt on tegemist käsitsi pliiatsiga tehtud väljakirjutistega paljude maade (Eesti, Läti, Saksamaa, Rootsi, Soome, Taani, Prantsusmaa jt) arhiividest ja raamatukogudest, kõige rohkem Tallinna linnaarhiivist. Ekserptid on kantud väga erineva formaadiga lehtedele, paberiga on oldud hästi kokkuhoidlik, kasutatud on näiteks lauakalendri lehtede ja mitmesuguste dokumentide tagakülgi. Sisult on väljakirjutised ülimalt täpsed ja usaldatavad, alati varustatud täielike viidetega allikaile. Sellisena oli materjal vähemasti uurija enda jaoks kindlasti kõigiti käepärane ja hõlpsasti töödeldav ning tema publitseeritud tööd said välja paista eeskujulikul vormistatud rikkaliku teatmeaparaadiga.

Opetlik on jälgida, kuidas Johansen iga uue uurimisteema puhul on visalt ja järjekindlalt läbi töötanud kõik vähegi arvesse tulevad allikad ja kaudsemaltki probleemi puudutava kirjanduse.

Uurimuste algmaterjalide, väljakirjutiste, fotokoopiade ja kaartide kõrval on kogus talletatud teadusalast kirjavahetust ametivendadega (Gunnar Mickwitz, August Westren-Doll, Otto Webermann, Heinrich Laakmann, Albert Bauer, E. O. Kuujo, Evald Blumfeldt, Armin Tuulse, Julius Bleyer, Leo Tiik jpt), ettekannete tekste, uurimuste käsikirju, ülikooli seminariõppuste märkmeid jm.

Paul Johanseni ideederohked mõttekäigud ja põnevad järeldused on mõnigi kord tekitanud poleemikat ja vastuväiteid, kuid ikka ja alati rajanevad need allikate analüüsil. Tema tööstiili näitena võib tuua andmete kogumist eesmärgiga teada saada, kuidas võttis Russowi kroonika vastu omaaegne laiem lugejaskond. Selleks on Johansen 1960. aastate algul pöördunud kirja teel paljude Euroopa ja Ameerika raamatukogude (Breemen, Kiel, Bonn, Münster, Soest, Tallinn, Tartu, Riia, Varssavi, Krakov, Stockholm, Uppsala, Rooma, London, Washington, Indianapolis jt) poole palvega teatada temale olemasolevatest Russowi kroonika esimese kolme trüki eksemplaridest ja nendele lugejate poolt tehtud kirjalikest märkmetest. Pöördumine leidis kõigiti soodsa vastukaja ja vastuste-fotokoopiade näol laekus Johansenile ulatuslik materjal (s 52 I–II), mis võimaldas väita, et kui kroonika retseptiooni üks pool oli vastuseis ja kriitika, siis teine külg oli lugejaskonna huvi ja heakskiit, millest ... *kõnelevad lugejate rohked ääremärkused, mis [...] vihjavad ärevusele, põnevusele ja ka põlastusele, millega loeti kroonikas jutustatud sündmusi.*³ Kuivõrd soliidset on tegelikult fundeeritud see trükisõnasse jõudnult mõnerealine tõdemus ja näited raamatu paaril leheküljel,⁴ selgub alles tutvumisel vastava, mõistagi rohkesti aega, vaeva kui ka kulu nõudnud korrespondentsiga.

Suurima usinusega on Johansen Tallinna linnaarhiivis välja kirjutanud ja sedeldanud eestipäraseid isikunimesid, mis on üheks kaalukaks allikmaterjaliks eestlaste osa selgitamisel kesk- ja varauusaegses Tallinnas. Neist on valikulisel trükis avaldatud umbes 600,⁵ iseenesest väga suur arv, mis aga moodustab vaid väikese osa Johanseni kogutud nimede massist (s 52 III jm).

Autor pidas võimalikuks sügavamaleminevat analüüsi nimede vormi ja sisu järgi, tema seni tehtud järeldused igatahes rajanevad jällegi kaugelt ulatuslikumal materjalil kui seda publitseeritud uurimuses otseselt on esitatud.

Hoopis rohkem andmeid kui trükki jõudis, on Johansenil fikseeritud Tartu piiskopkonna nimeka vasallisuguvõsa Savijerwe kohta.⁶ Suguvõsa, mille kuulsaim esindaja oli Tartu piiskop Bartholomäus Savijerwe (1443–59), kelle eesti- (või soome-) pärane perekonnanimi on ikka ja jälle tähelepantu äratanud ning ka Johansen on Savijerwede genealoogiat jälginud eesti päritolu perekondade kontekstis. Kogutud faktid ürikutest ja genealoogiliste tabelite visandid (s 40) osutavad nende publitseerimise kavatsusele. Märkmetes on viidatud Savijerwe nime võimalikule samasusele Savernaga (Kanepi kihelkonnas).

Mitmesuguste spetsiaalsete probleemidega seoses on Johansen kogunud andmeid üksikute kohtade, nagu Viljandi (eriti s 46), Vastseliina ja Võnnu (Cēsis) asustusest ja ajaloost. Ilmselt on käsil olnud tõsisem uurimus Lihulast, mille tarbeks on kogutud väga huvipakkuvat ja mitmekesist allikmaterjali (s 45).

Paul Johanseni 1941. aastal ilmunud programmiline artikkel Hansa osast Vana-Liivimaa ajaloos põhjustas terava konflikti tema ja Leonid Arbusow *jun* vahel.⁷ Johanseni kogus säilitatavad Arbusowi kirjad ja Johanseni enda kirjade mustandid (s 11) tunnistavad, et konflikt oli sügavam ja põhimõttelisem kui seda seni historiograafilistes käsitlustes on kujutatud.⁸

Lahkhelid kahe suure uurija vahel olid alguse saanud juba 1933. aastal Johanseni retsensioonist Arbusowi raamatule Läti esiajast, milles Johansen leidis tõsiseid vajakajäämisi, eriti asustuslooliste momentide ja kohanimede mitteametlikustamisest.⁹ Johanseni Hansa-artikkel pahandas Arbusowit väga, ta nimetas seda propagandistlikuks fraasiks ja agressiooniks Baltimaade ajaloost vastu ning 13. aprillil 1942 Posenist (Poznan) saadetud, ilmselt väga ärritatud meeleolus kirjutatud kirjas arvas, et niisugust artiklit polnuks üldse vaja kirjutada ega trükkida. Peamine oli kahtlemata see, et Arbusow nägi Johanseni käsitluses ohtu enda elutööle, oma Vana-Liivimaa kontseptsioonile, mille kohaselt peateguriteks maa ajaloos olid vaimulikkond, ordu ja ilmalik rüütelkond. Johansen leidis, et rõhutades kaubandust ja kaupmeeskonda, mis tema sõnul Arbusowi jaoks on seitsme pitseri taga, on ta vaid asjad õigesse valgusesse seadnud, eitamata kuidagi ordu ega kiriku tähtsust. Johansen püüdis oma vanemale kolleegile vastata mõnevõrra rahulikumas toonis, heitis aga talle siiski sõnaselgelt ette kõrgendatud enesehinnangut ja tahtmist võtta endale ainuõigus ajaloolisele tõele.

Tegelikult ulatus diskussioon välja ajaloost uurimismetoodika kõige põhilisemate küsimusteni ja Johansen sõnastas lahkhelide tuuma omapoolselt järgmiselt: *Teie kuulute ilmselt inimeste hulka, kes tunnustavad vaid ürikute formaalset sisu: nende taga peituvad tõelised protsessid jäävad märkamata [...] ürikuid kasutan minagi, püüan aga jõuda nende formaalse sisu taha.* Sellega on Johansen õigupoolest kokkuvõtlikult formuleerinud oma uurimismetoodilise kredo: mitte jääda kramplikult kinni allikate teksti, vaid püüda näha allikate taga peituvat tegelikkust. Põhimõtteliselt on niisugune lähenemisviis

allikatele analoogiline sellega, milleni tol perioodil jõudsid Prantsuse annalistid ja mis oli uueks kvaliteediks ajalooteaduse laboratooriumis.

Paul Johanseni ja Leonid Arbusow *jun* poleemikas pillatud teravused ei vähenda mõistagi kummagi teeneid Balti vanema ajaloo uurimisel, mida ka mõlemad vastastikku ikkagi tunnustasid. Nagu kinnituseks sellele leiame just Johanseni pärandi hulgas Lüübeki linnaarhiivis kaks mahukat säilikut (s 63 I–II), mille sisuks on Arbusowi kahtlemata kõige väärtuslikum siiaamaani trükkis avaldamata jäänud, juba 1921. aastal alustatud töö – Balti esiajaloo ja ajaloo (kuni 13./14. saj) välismaiste kirjalike allikate kogu. Mõeldud oli see välja anda 1939. aastal alustatud, olude tõttu aga esimesest köitest mitte kaugemale jõudnud seeria *Baltische Lande* kolmanda köitena.¹⁰ Arbusowi editsiooni käsikirja esimene osa – tiitli, sisukorra ja sissejuhatuse järel 915 pagineeritud lehte – on põhiliselt lõpetatud Riias 1939. aastal ja loetud koostaja poolt Posenis trükkivalmis olevaks 5. veebruaril 1941. Avaldamist on jäänud ootama Baltikumi puudutavad narratiivsete allikate teated kreeka, ladina, saksa ja araabia keeles kokku umbes 70 autorilt alates Pliniusest ja teistest antiikautoritest üle kogu keskaegse Euroopa kuni Idrisini koos tekstide tõlkega (kaasaegsesse) saksa keelde ja põhjalike kommentaaridega. Praktiliselt valmis on ka publikatsiooni teine osa, mille moodustavad väljavõtted Vene kroonikatest. Tähtsamatest kõne all olevatest allikatest avaldas Arbusow omal ajal kriitilise ülevaate paaris eriartiklis,¹¹ mida võib vaadelda kui pikeemat sissejuhatust lõpetamisel olnud editsioonile. Olgu nimetatud, et Skandiinaavia saagade teated kavatses Arbusow edaspidi eraldi välja anda. Küll sisaldub aga vaadeldava editsiooni käsikirjas Julius Forsmani kirjutatud ülevaade Rootsri ruunikirjadest.

Leonid Arbusow *jun* Lüübekis oleva käsikirjalise materjali väärtust on raske ülehinnata ja selle aktiivsesse teaduslikku käibesse toomist ei ole asjaomastel asutustel hilja veel praegugi päevakorda võtta. Võimalik, et Eestis oleks kõige otstarbekam mõelda Arbusowi töö alusel koostatavale eestikeelsele väljaandele, mis teeks need ülitähtsad ja Liivimaa allikaid (Läti Henrik, vanem riimkroonika) oluliselt täiendavad tekstid kättesaadavaks ka laiemale lugejaskonnale.

Mis puutub aga veel Paul Johanseni enda käsikirjadesse, siis tuleb arvestada, et mitte kõik need ei ole üle antud Lüübeki linnaarhiivi. Kuid ka olemasoleval kujul pakub Johanseni kogu kahtlemata uurijatele huvi veel nii mõnegi probleemi edasisel uurimisel.

Lõpetuseks ei saa jätta nimetamata sisukaid õhtutunde meil puuduva kirjanduse lugemisel Lüübeki linnaraamatukogus, kunagise frantsisklaste kloostri ruumides, mille lähema tutvustamise eest suurim tänu dr Robert Schweitzerile. 14. sajandil elas ja töötas samas kohas kloostrikooli õpetajana *lugemismeister* Detmar, kes teadis ja võis oma Lüübeki kroonikas kirjutada ka Jüriöö ülestõusust.

VIITED JA KOMMENTAARID

¹ Hellmuth Weiss. Paul Johansen †. // *Baltische Briefe*. 18. 1965. Nr. 6/7. S. 11.

² Paul Johansen. Balthasar Rüssow als Humanist und Geschichtsschreiber. Aus dem Nachlass ergänzt und herausgegeben von Heinz von zur Mühlen. // *Quellen und*

- Studien zur baltischen Geschichte. 14. Köln-Weimar-Wien, 1996.
- ³ Paul Johansen. Kronist Balthasar Rüssowi päritolu ja miljö. // Tulimuld. 1964. 15. Lk 252.
- ⁴ P. Johansen. Balthasar Rüssow als Humanist. S. 260 ff.
- ⁵ Paul Johansen, Heinz von zur Mühlen. Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval. // Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart. 15. Köln-Wien, 1973. S. 474–492.
- ⁶ P. Johansen, H. v. z. Mühlen. S. 302, 309, 428–430, 451.
- ⁷ Paul Johansen. Die Bedeutung der Hanse für Livland. // Hansische Geschichtsblätter. 65/67. 1941. S. 1–55; Leonid Arbusow. Die Frage nach der Bedeutung der Hanse für Livland. // Deutsches Archiv für Geschichte des Mittelalters. 7. 1944. S. 212–239.
- ⁸ Norbert Angermann. Paul Johansen als Historiker des alten Livland. // Zeitschrift für Ostforschung. 31. 1982. S. 567–569; Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung. Hrsg. von Georg von Rauch. // Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart. 20. Köln-Wien, 1986. S. 356–357. (H. von zur Mühlen)
- ⁹ Paul Johansen. Zur baltischen Frühgeschichte. // Baltische Monatshefte. 1933. S. 709–713.
- ¹⁰ Vt ka: Gesichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung. S. 4, Fussnote 6 (Norbert Angermann).
- ¹¹ Leonid Arbusow. Zeitgenössische Parallelberichte zum Chronicon Livoniae Heinrichs von Lettland. // Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused. 30. Liber saecularis. Trt, 1938. Lk 40–47; Leonid Arbusow. Die mittelalterliche Schriftüberlieferung als Quelle für die Frühgeschichte der ostbaltischen Völker. // Baltische Lande. 1. Leipzig, 1939. S. 167–203.

BALTIKUMI LÄHIAJALUGU BRITI AJAKIRJANDUSE ANDMETEL

Paavo Palk

Niels von Redecker. The Baltic Question and the British Press 1989–1991. (Hamburger Beiträge zur Geschichte des Östlichen Europa Band 5) Hamburg: Verlag Dr. Kovac. 87 p.

Uurimuse autor Niels von Redecker pärineb nimekast Eestis elanud ajaloolaste – von zur Mühlenite – perekonnast. Tema magistritöö aluseks on neljas Suurbritannia ajalehes (*Financial Times*, *Guardian*, *Independent* ja *Times*) ilmunud Balti-teemaliste artiklite üksikasjalik analüüs. Algmaterjali valiku dikteeris teemakohaste ajaleheväljalõigete olemasolu Bradfordi Ülikooli Balti Uurimiskeskuse arhiivis. Just seetõttu on suurima levikuga inglise kvaliteetleht *Daily Telegraph* vaatluse alt välja jäänud. Seda ei saa siiski eriti suureks õnnetuseks pidada, sest analüüsi hõlmatud *Times* kajastab sarnaselt *Daily Telegraphiga* keskmisest veidi konservatiivsema lugejaskonna vaateid. Seega on kasutatud üht konservatiivset, üht vasakpoolset, üht äri- ja üht liberaalset kvaliteetlehte, mis kogusummas annavad suhteliselt tasakaalustatud pildi briti ajakirjandusest.

Redeckeri uurimus omab ka üht varasemat analoogi – 1993. aastal kaitses Turu Ülikooli poliitilise ajaloo kateedri juures magistrikraadi Ahti Avikainen, kes analüüsis Soome ajakirjanduse suhtumist Balti taasiseseisvumisse.

Redecker on leidnud vaadeldava kahe aasta kohta (1989. aasta augustist kuni 1991. aasta augustini) 745 Balti riike mainivat artiklit ja 145 fotot.

Pealkirjades on neid mainitud 448 korral. Nagu näitas kvantitatiivne analüüs, oli enam kui pooltel juhtudel artiklite pealkirjades mainitud Leedut. Eesti püsis kuni 1991. aasta alguseni teisel kohal, kuid Läti siseministeeriumi ründamine OMONi poolt 1991. aasta jaanuaris võimaldas Lätil rohkem tähelepanu võita. Loomulikult ei maksa pealkirjade analüüsi siiski liiga üle tähtsustada – Leedule viitavate pealkirjade all käsitleti tihti ka Eesti ja Läti arenguid.

Ajalehtedes sisalduva kvalitatiivse analüüsi on Redecker viinud läbi huvitavalt ja kindlasti põhimõtteliselt õigesti, kuid kohati läheb ta oma liigse rangusega ise rappa. Tooksin vaid ühe näite. Redecker kritiseerib *Timesi* lauset *salajane nõukogude-saksa pakt 1939 andis kontrolli Balti riikide üle Nõukogude Liidule*. Redecker väidab, et 1939. aasta pakt polnud salajane, see ei puudutanud Balti riike ning Hitler ei andnud kontrolli Balti riikide üle Nõukogude Liidule. Autor unustab, et Molotov-Ribbentropi pakti lahutamatuks koostisosaks olid salaprotokollid, seega oli pakt oma terviklikul kujul salajane ning loomulikult puudutas see koos salajase osaga kõige vahetumalt Balti riikide saatust. Ka mitme muu kommentaari juures on näha, et Redecker kipub artiklite sõnastuslikke detaile üle tähtsustama, otsekui märkamata, et tema analüüsi aluseks ei ole teaduslik vaid ajakirjanduslik tekst. Viimane teatavasti eelistab absoluutsele terminoloogilisele täpsusele head stiili ja loetavust.

Niels von Redeckeri dissertatsiooni põhijäreldus, et just Moskva surve ägenemine muutis 1990. aasta kevadest *Timesi* ja 1991. aasta jaanuarist *Guardiani* Balti riikidele sõbralikumaks, on siiski väljaspool kahtlust. Samuti võib nõustuda tähelepanekuga, et ärimaailmale iseloomulik armastus stabiilse majanduskeskkonna vastu pani *Financial Timesi* Balti riikide püüetes teistest lehtedest skeptilisemalt suhtuma.

Kõige tõsisem etteheide Niels von Redeckeri tööle on vähene tähelepanu pööramine just Inglismaa poliitikale. Ajalehtede kirjutistele vajaliku ajaloolise tausta esitamisel on ta keskendunud ainult sündmustele Baltimaades ning pole üritanud otsida seoseid Suurbritannia ajakirjanduse toonaalsuse ja Inglismaa poliitika vahel. Materjali vastavaks analüüsiks olnuks piisavalt. Suurbritannia Ülem- ja Alamkoda käsitlesid Baltimaade taasiseseisvumise küsimusi sagedamini ja põhjalikumalt kui paljude teiste riikide parlamendid. Redeckeri uurimus näitab ilmekalt üht olulist tendentsi – maailma arusaam meie arengust, sh ka ajaloo kirjutamine, sõltub üha enam uudisteagentuuride ja ajakirjanduse materjalidest.

Redeckeri töö katab ühe olulise osa Suurbritannia ja Balti riikide suhte käsitlemisel. Selle teema jätkuv uurimine saab edaspidi tugineda Niels von Redeckeri magistr töösse kogutud Balti-artiklite lühiväljaandetele ning mitmete tabelitega varustatud suurepärasele materjalikogumile.

KROONIKA

KONVERENTS EESTI, LÄTI JA LEEDU KOHALIKE OMAVALITSUSTE AJALOOST ŠIAULIAIS

Tiit Rosenberg, Jonas Sireika

26.–27. novembril 1998 toimus Šiauliais Leedu kohaliku omavalitsuse loomise 80. aastapäeva puhul rahvusvaheline konverents *Kaasaegse kohaliku omavalitsuse kujunemine ja areng Balti riikides*. Selle korraldajateks olid Šiauliai ülikooli Põhja-Leedu ajaloo uurimiskeskus ja Fr. Eberti Fond.

Šiauliai on Leedu nelja ülikooli hulgas Vilniuse, Kaunase ja Klaipeda järel noorim – loodud kohaliku Pedagoogilise Instituudi (asutatud 1948) ja Kaunase Polütehnilise Instituudi filiaali (1959) baasil alles 1997. aastal. Selle seitsmes teaduskonnas õpib üle 5000 üliõpilase. Humanitaarteaduskonnas on ajaloo osakond ning lokaalajaloo uurimisele pühendunud Põhja-Leedu ajaloo keskus.

Huvist teema ja balti ajaloolaste koostöö edendamise vastu osalesid nimetatud konverentsil kutsutud külalistena ka Tartu ülikooli ajaloolased allakirjutanu ja professor Aadu Musta näol.

Konverentsi avaettekandega esines dotsent Jonas Sireika (Šiauliai), kellelt ilmus äsja monograafia Leedu kohaliku omavalitsuse ajaloost 1918–31. Tema ettekanne oli pühendatud Leedu omavalitsuse tekkele 1918–19. Esimene demokraatlikel alustel valitud kohalik omavalitsus – Šiauliai linna-nõukogu moodustati 24. novembril 1918. J. Sireika analüüsis keerukat olukorda, mis oli Leedus kujunenud 1918. aasta lõpul – 1919. aasta algul pärast seda, kui saksa okupatsiooni tingimustes loodud Leedu Rahvsnõukogu oli 12. novembril 1918 pöördunud kõigi Leedu elanike poole, rahvusest ja usutunnistusest olenemata, üleskutsega asuda looma üldrahvalikke kohaliku omavalitsuse organeid, mis Leedus sellisel kujul nagu Eestis ja Lätis praktiliselt puudusid. Siin põrkusid kokku kaks lähenemist. Parempoolsete katsed luua omavalitsusorganid kihelkonna tasandil, mis andnuks klerikaalidele laialdased võimalused sekkuda kohaliku võimu loomisse ja etendada selles juhtosa, leidsid teravat vastuseisu vasempoolsetelt (sotsiaaldemokraatidelt), kes soovisid luua vallanõukogusid ja tuua sellega omavalitsuse rahvale lähemale. Poliitikute erimeelsuste tõttu toimus omavalitsuste loomine Leedus 1918 väga erinevalt ja suuresti stiihiliselt, sest keskvoim oli nõrk ja protsessi reglementeerivad dokumendid algul puudusid. Alles 1919. aasta lõpul, kui aasta algul Leedu ida- ja põhjaosa hõivanud Punaarmee oli välja tõrjutud ja ka sakslased maalt lahkunud, suudeti omavalitsusorganite moodustamine edukalt lõpule viia. 1919. aasta oktoobris võeti vastu ka esimene kohaliku omavalitsuse seadus, mis andis kohalikele võimudele laialdased õigused.

Eesti teed uue omavalitsuskorralduse kehtestamisele 1917. aastal käsitles professor Tiit Rosenberg. Leeduga võrreldes kulges see palju sujuvamalt. Siin oli juba olemas ka piisav ajalooline kogemus valla- ja linnaomavalitsuse

ning laialdase seltsi- ja ühistegevusliikumise näol. Pikk ja pingeline võitlus baltisaksa rüütelkondadega maomavalitsuses osalemise pärast oli juba I maailmasõja aastail tänu mitmetele uutele struktuuridele nagu Põhja-Balti Komitee ja Ülevenemaalise Linnade Liidu Tallinna Komitee näol kaldumas eesti rahvuslike jõudude kasuks. Tänu Veebruarirevolutsioonile ja Vene Ajutiselt Valitsuselt välja nõutatud 1917. a 30. märtsi määrusele Eestimaa kubermangu ajutise omavalitsuskorralduse kohta, asutigi moodustama uusi omavalitsusasutusi ja ümber kujundama vanu, mis said oluliseks toeks Eesti riikluse rajamisele.

Eesti teemat täiendas professor **Aadu Must**, rääkides vallaomavalitsuse enam kui poole sajandi pikkusest praktikast kui riikliku mõtlemise ja toimimise kasvatajast ning kui demokraatliku asjaajamise ja Eesti riikluse koolist.

Läti kohaliku omavalitsuse ajaloole olid pühendatud Rēzekne Pedagoogikakooli õppejõu **Silva Poca** ettekanne. Kohalik omavalitsus Lätis moodustati samal ajal kui Leeduski, kuid esialgu vaid Kuramaal, kus selle loomisele pani aluse Liepāja maakonna elanike esindajate koosolek 17. novembril 1918. Sellel otsustati valida demokraatlikel alustel vallaomavalitsused, hoolimata saksa okupatsioonivõimudest. 30. aprillil 1920 võeti vastu ajutine seadus Latgallia omavalitsusasutuste rajamise kohta. Selle seaduse alusel moodustati 1920. aastal kohalik omavalitsus kogu Läti territooriumil.

Teise Rēzekne ajaloolase **Peteris Kivrani** ettekanne oli pühendatud Rēzekne linnaduuma tegevusele aastail 1931–34.

Rida järgnevaid ettekandeid käsitles kitsamaid küsimusi omavalitsuse ajaloost 1920.–30. aastail. Nii rääkis politoloog dr **Gintaras Zilinskas** (Kaunas) Leedu kohalike võimuorganite staatusest 1918–40, leides, et nende kompetentsi piirati järjekindlalt, kuni see 1930. aastail muutus minimaalseks. Prof emer **Jonas Anicas** (Vilnius), kes on pühendunud Leedu rahvuslikus liikumises ja Leedu Vabariigi rajamisel silmapaistvat osa etendanud Vileišiste perekonna uurimisele (kolm raamatut ilmunud ja kaks veel ilmus!), käsitles neist ühe, radikaalse rahvuslase Jonas Vileišise tegevust Kaunase linnapeana ja omavalitsusasutuste õiguste eest võitlejana. Tema roll olevat seni parempoolsete rahvuslaste poolt maha vaiktud.

Dotsent **Valentina Šimkuvienė** (Šiauliai) rääkis rahvusvähemuste osalemisest Leedu kohalikes omavalitsustes. Noor ajaloolane **Aivaras Ragauskas** (Vilnius) andis ülevaate Leedu omavalitsuste ajaloo historiograafiast. Ta märkis, et ehkki selles vallas on tehtud nii mõndagi, puudub üldistav kaasaegsetele nõuetele vastav käsitlus. Ta soovitas selle loomiseks kasutada uuemaid meetodeid, sealhulgas esijoonel prosopograafiliselt meetodit, luua koguni kohaliku omavalitsuse ajaloo uurimise keskus ja mõelda kohaliku omavalitsuse küsimusi käsitleva spetsiaalse ajakirja loomisele.

Konverentsi teisel päeval andsid tooni taasiseseisvunud Leedu kohaliku omavalitsuse arengut käsitlevad ettekanded. Leedu presidentuuri kaastöölise **A. Astrauskas** rääkis üleminekust nõukogulikult tsentraliseeritud juhtimisüsteemilt demokraatlikule, kuid samuti tsentraliseeritud juhtimisele, kinnitades, et 1992–95 loodi vabariigis juriidiline baas Euroopa standarditele vastava kaasaegse kohaliku omavalitsuskorralduse jaoks. Seda seisukohta ei jaganud Vilniuse ülikooli professor **Paulius Kavaliauskas**, kes hindas Leedu

elluviidavat riikliku juhtimise reformi negatiivselt, nimetades seda müstifikatsiooniks.

Ka Šiauliai linnapeale A. Lankauskasele ei meeldinud olukord, kus maakonnaülematel on antud suured võimalused sekkuda kohalike võimuorganite tegevusse. Näiteks maakonnanõukogude kaudu, mille liikmeteks on linnapead ja rajoonivanemad. Ta leidis, et olukord, kus ülaltpoolt määratavad maakonnaülemad juhivad demokraatlikult valitud meeri tegevust, olevat vastuolus Euroopa kohaliku omavalitsuse hartaga.

Konverents Šiauliais oli esimeseks katseks organiseerida kolme naaberriigi koostööd kohaliku omavalitsuse ajaloo ja poliitika uurimisel, selgitada seniste uurimuste kitsaskohti ja võimalikke uurimissuundi.

TARTU ÜLIKOOI AJALOO MUUSEUMI 1998. AASTA TEADUSKONVERENTSID JA TEADUSLUGU TARTUS

Ken Kalling

1998. aasta lõpus leidsid Tartu Ülikooli Ajaloo Muuseumi poolt organiseerituina aset kaks teaduskonverentsi, millest ühe liigitaksin tinglikult rohkem *ülikooli-loo* ja teise *teadusloo* alla. Milles on vahe? Minu ettekujutuse kohaselt piirdub *ülikooli-loolane* oma töös eeskätt elulooliste ja faktoloogiliste andmete kogumisega, teadusloolane seevastu teeb panuse teadusproduktiooni sisule ja rajab oma käsitluse neis leiduvate seisukohtade arengu uurimisele. Seni tundub, et peamiselt asjaarmastajatest mitteaajaloolastest teadusmeeste panusena on raskuskese *ülikooli-loo* poolel. Asjaarmastajate panus omakorda annab aluse väideteks, et tegemist pole otseselt ajalooteaduse, vaid pigem memuaristikaga.¹ Allakirjutanu eelistuse kujunemisel teadusloo kasuks ei olnud küsimus eelarvamustes või soovis kellestki või millestki distantseeruda. Pigem oli see niši hõivamine, sest paari aasta eest oli ajaloolastest ülikooli ajaloo uurijaid mitmeid, teadusloolasi aga mitte. Lisaks sellele usun, et teaduslugu on üks sellistest mujal maailmas aktsepteeritud akadeemilistest distsipliinidest, mille arendamiseks Tartul (*Dorpat!*) on kolossaalne potentsiaal, mida aga seni pole institutsionaalsel ja professionaalsel tasemel keegi *üles korjanud*. Miks ei võiks siis seda teha Tartu Ülikooli Ajaloo Muuseum?

On selge, et ülikooli-lugu ja teaduslugu täiendavad teineteist ja üheta poleks teist. Vastandamisprintsip annab antud juhul lihtsalt võimaluse rääkida mõnedest asjadest mis hingel.

Konverents *Tartu Ülikool 1970–1988* toimus 3.–4. detsembrini. Konverents *Discovering Estonian Eugenics*, mis käsitles eugeenika ehk tõutervisohoiu ajalugu, leidis aset sama aasta 18. septembril. Kahe konverentsi kuulajaskond kattus ainult väga vähesel määral. Vast tasub sedagi eelöeldu taustal sümptomaatiliseks pidada. Aga võibolla on eugeenika lihtsalt liialt spetsiifiline teema või peletas potentsiaalseid kuulajaid tõutervisohoiu ajaloo alaseid ettekandeid jälgimast keelebarjäär – ürituse töökeeleks oli inglise keel.

Seitsmekümnendate-kaheksakümnendate Tartu Ülikooli ajaloole

pühendatud konverentsil kõlas 27 ettekannet. Nende tekstid olid tänu ülikooli ajaloomuuseumi direktorisse **Ela Martise** ettevõtlikkusele juba konverentsi alguseks trükitud² ja käepärast ning oma teksti trükkijõudmisest rõõmsalt üllatunud asjaosalisedki nentisid sageli, et publitseeritu ettelugemiseks puudub vajadus. Korraldajad ja esinejad teadvustasid probleeme, mida lähiajalooost rääkimine ja kirjutamine kaasa toob. Korduvalt, alates rektor **Jaak Aaviksoo** avasõnast, rõhutati pieteeditunde vajalikkust. Samuti seda, et konverentsi ettekandeid ja trüki avaldatud kirjutisi tuleb suures osas lugeda *memuaristika* valdkonda kuuluvaks. Selliste tööde kogumine ja nende avaldamine on esimene samm teel, mis loodetavasti viib põhjalikumate üldistusteni.

Lisaks professor **Arnold Koobi** isikule tekitasid elavamat vastukaja küsimused üliõpilaste represseerimisest, aga ka näiteks kolmeköitelise *Tartu Ülikooli ajaloo* kirjutamisest, ülikooli 350. aastapäeva juubeli tähistamise tagamaadest jne. Kuna alati on huvitav teada, mida teised meist arvavad, tekitas elevust ettekanne toonasest ülikoolist soomlaste silmade läbi. Selles puudutati muuhulgas 35 aasta eest toimunud Soome president U. K. Kekkoneni Tartu visiiti ja sellega seotud suusasõitu Käärikul. Küsimusele, kuhu jäid Kekko suusad, võib vastata, et mainitud spordivahendid on tallel Tartu Ülikooli Ajaloo Muuseumi fondis.

Konverentsi õnnestumisele aitas kindlasti kaasa see, et üldiselt jäeti rektor Koobi isik rahule. Ka kohalviibijate vahelisi sõnavahetusi tuli suhteliselt vähe ette (hiljem ajakirjanduses siiski ühtteist toimus).³ Ainult prof **Eero Loone** käsitus *punaste ainete* õpetamisest ülikoolis (kogumikus puudub) kutsus esile ettekandjale suunatud süüdistusi. Tagantjärele aga andis nii mõnigi professorile au, et ta üldse tuli nii delikaatselt teemal rääkima. Siit jõuamegi peamise raskuse juurde sellise suurelt osalt mälestustel põhineva konverentsi organiseerimisel. Raske on leida ettekandjaid tänapäeva vaatevinklist ebamugavaks peetavatele teemadele, mida keegi pole spetsiaalselt uurinud ning mis seega eeldavad valdavalt isiklikul kogemusel rajanevat käsitlust ehk teisisõnu isiklikku osavõttu, isiklikku suhet. Paljutki soovitakse unustada. Võitlus enesetsensuuriga pole lõppenud. Tulemusena jäid mitmed valdkonnad käsitlemata ja plaanis on korraldada samateemaline jätkukonverents.

Eugeenika ajaloole pühendatud konverentsil oli seitse ettekandjat Eestist, Soomest, Rootsist, Suurbritannias ja Prantsusmaalt. Kõnesoleva konverentsi ettekanded peaksid ilmuma 1999. aasta esimesel poolaastal muuseumi inglise keelses aastaraamatus – rahaline toetus nii ettekannete avaldamiseks kui konverentsi läbiviimiseks tuli Eesti Vabariigi Sotsiaalministeeriumi Teravhoiuprojektilt.

Konverentsi kutsutud esineja oli prof **Paul Weindling** Oxfordist, mitmete tunnustatud uurimuste autor,⁴ kelle sõnavõtt keskendus tõutervishoiu ajaloo üldisematele probleemidele.

Kohal oli ka paari aasta eest Rootsi ajakirjanduses sundsteriliseerimismaatika osavalt suureks puhunud ajakirjanik **Maciej Zaremba**. Nimetatud poola soost härrasmehe arstiteadlasest isa oli Tartu Ülikooli vilistlane, kelle kohta perekonnapärimus rääkivat, et suures rahapuuduses (ei olnud võimalik tuba valgustada) olla mees raudteejaamas õppimas käinud. Meie õnneks

oli ajalooline jaamahoone veel alles ja perekondlikud mälestused said fotopaberile jäädvustatud.

Loodetavasti läks eugeenika ajaloole pühendatud konverents asja ette ja andis kohaliku teadusloole arengule hoogu juurde. Konverentsist jäi hea mulje ka selle poolest, et läänemaailmas üldiselt diskreetse ja ohtralt poliitilist korrektsust esile kutsuva teema käsitlemine ei muutunud Tartus sellesama poliitilise korrektsuse manifestatsiooniks ega maaletoomise katseks.

Aastal 2000 on plaanis Tartus korraldada üks rassiteooriatele pühendatud rahvusvaheline konverents. Tahame vaatluse alla võtta rassiteaduse mõjud ühiskondlikule mõttele ja puht-teaduslikele käsitlustele.

Ka ülikooli-ajaloo alal on aastal 2000 oodata jätkukonverentsi. Mitmed teemad selleks kerkisid konverentsi diskussioonide käigus (ülikooli-juhtimise aspektid ja -prioriteedid, ülikooli majanduspoliitika, Lotmani koolkond jms). Asjatundlike ettekandjate leidumisel peaksid lisanduma ülevaated kommunistlikust parteist, komsomolist ja represseerimise-mehhanismidest ülikoolis. Usun, et just Tartus võiks toimuda konverents ülikooliloo ja teadusloole vahel. Ja arengu jätkudes luuakse Tartu Ülikoolis ehk kunagi ka teadusajaloo õppetool, nagu on soovitanud dr Ilo Käbin.⁵ Siis loodetavasti ei pea stsientomeetriaga tegelejad enam konstateerima et: *Professori* [Helmur Piirimäe] *hariduse ja kultuuri ajalugu (sh Tartu Ülikooli ajalugu) käsitelevad uurimused on leidnud tagasihoidlikku viitamist. Vastav koolkond on väikesearvuline ja selle aktiivsus on nähtavasti suunatud väljapoole Eestit.*⁶ Märgid optimismi sisendavateks arenguteks on muide olemas. Kaks siin kirjeldatud muuseumikonverentsi olid allakirjutanu enam kui kolmeaastase muuseumistääži juures esimesed, kus kuulajate hulgas oli näha ka uut põlvkonda – tudengeid.

VIITED JA KOMMENTAARID

¹ Vt: Vello Helk. Kogumik Tartu Ülikooli lähiajaloo kohta. // *Eesti Päevaleht* (Stockholm). 1999. 18. veebruar.

² Tartu Ülikool 1970–1980. // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. XXX. Trt, 1998.

³ Ago Künnap. Muistelugu Koobist ja Künnapist. // *Universitas Tartuensis*. 1999. 8. jaanuar.

⁴ Vt nt: Paul Weindling. Health, Race and German Politics Between National Unification and Nazism, 1870-1945. // *Cambridge History of Medicine*. Eds. Charles Webster and Charles Rosenberg. Cambridge University Press, 1993.

⁵ Ilo Käbin. Eesti kultuuril on kaks nurgakivi. // *Kultuurileht*. 1996. 6. detsember.

⁶ Ülle Must. Eesti ajalooteadus 1990. aastatel. // *Kleio*. 1997. 4 (22). Lk 10.

PERSONAALIA

OMA ÕPETAJAT MÄLESTADES: IN MEMORIAM HARTMUT BOOCKMANN

(22. august 1934 – 15. juuni 1998)

Rutt Allik

15. juunil suri Göttingenis professor Hartmut Boockmann, üks nimekamaid saksa medieviste. Talle oli määratud elada vaid 63 aastat ja 297 päeva.

Hartmut Boockmann sündis Marienburgis Lääne-Preisimaal. Pärast väljaõpet raamatukaupmeheks otsustas ta ajaloo ja germanistikastuudiumi kasuks Tübingenis ja Göttingenis. Doktoritüüli omandas Boockmann 1961 professor Hermann Heimpeli juures Göttingenis tööga *Laurentius Blumenau. Vürstlik nõunik – jurist – humanist*¹ ja habilitateerus 1974. aastal uurimusega Johannes Falkenbergist, Saksa Ordust ja poola-poliitikast.² Esmalt õpetas professor Boockmann ajalugu Kieli, alates 1982. aastast Göttingeni ja 1992–95 ka Berliini Humboldti-Ülikoolis. Ta oli arvukate teaduslike nõukogude ja komisjonide liige, millest siinkohal mainitagu vaid Ida-Euroopa ajaloo tegeleva Herderi-Instituudi teadusnõukogu. Väsimatuna näiv professor ei keeldunud kunagi, kui tema abi ja teaduslikku arvamust paluti, oli siis tegu kas konverentsi organiseerimise või artiklitekogumiku väljaandmisega. Ainuüksi tema aktiivust, töökust ja kohusetundlikkust meenutades tunnetame suurt tühikut, mille professor Boockmani lahkumine akadeemilisse maailma jätab.

Professor Boockmanni teadusliku töö keskmes seisab Preisimaa ja Saksa Ordu ajalugu.³ Tema huvi orduriigi kui ajaloolise maastiku vastu sai ilmselt alguse juba lapsepõlvkodus, kus ema viieaastasele poisile koduse poesildi *Germania-Drogerie* tähendust olla seletanud. Ajaloolise tegelikkuse muutudes, pärast põgenemist Preisimaalt ja hiljem Ida-Saksamaalt, kujunes kunagisest füüsilisest kodumaast teadlase vaimne kodumaa. Perekondlikud sisedem (Hartmut Boockmann oli abielus Paul Johanseni tütre Andreaga) aitasid tema huvil ordu ajaloo vastu laieneda ka Liivimaale. Professor Boockmann meenutas meelsasti oma külaskäike Tartu Ülikooli ja Tallinna Linnaarhiivi. Tähelepanuväärne on see, et hoolimata oma keskendumisest Ida-Euroopa teemadele polnud Boockmann enda poolt uuritavat kitsast piirkonda ainutähtsaks ja ainulaadseks pidav provintsiajaloolane, vaid keskaja-ajaloolane, kes hiliskeskaega *juhustlikult* Ida-Euroopa näitel uuris. Boockmanni sõna ja arvamus olid kaalukad kõigis saksa hiliskeskaega puudutavais küsimustes, eriti aga 15. sajandi linnaajaloost või näiteks kunstiajaloo. Lõpetamata jäänud teos Saksa ülikoolide ajaloost pidi ulatuma koguni tänapäevani. Boockmanni lennukus ja geniaalsus avaldub ehk veelgi enam kui tema suurtes raamatutes just väikestes artiklites, kus ta võib üheainsa näite varal tabavalt avada mingi nähtuse kogu olemuse. Boockmanni jaoks ei

olnud mitte niivõrd tähtis ajaloost midagi rabavalt uut leida, kui just oma eriala allikalähedast ja kriitilist teed käia. Moodidega kaasajooksmist põlgas peenetundeline ja kunstimeelega humanist (nii kirjeldab teda kolleeg ja sõber Peter Moraw) kogu südamest.

* * *

Göttingen on väike linn. Juba lõunaks teadsime, professor Boockmanni õpilased, et selle kirka suvepäeva hommikutundidel lahkus meist igaveseks üks väljapaistvamaid saksa ajaloolasi. Meie õpetaja. Meeleolu lõunalaus oli kirjeldamatult rusutud. Kellele ei oleks tuttav tunne teadmisesest, et võimatu on paratamatuseks saanud, ja suutmatust seda uskuda. Talumatu oli kujutleda, et see inimene, kes meie jaoks oli energia ja elujõu kehatuseks, on lakanud olemast. Et kunagi ei kuule me mööda koridori lähenemas tema kergeid kiireid samme, et kunagi ei kuule me tema iseloomulikku *Verzeihen Sie bitte, aber...* (Palun vabandage, aga...), mis juhatas sisse iga hävitava kriitika. Selliste mõtetega me siis konutasime koos ja meenutasime Hartmut Boockmanni. Ühele meenutusekillule järgnes teine, ühele loole teine lugu. Nende meenutuste mõju meeleolule oli üllatav: lõpuks ei olnudki me enam nii kurvad, me isegi naersime. Mulle sai selgeks, et see, mis Hartmut Boockmannist maha jääb, on midagi väga ilusat. Me võime küll kurvastada, et teda enam ei ole, aga samas peame rõõmustama, et meil oli võimalus tema juures õppida.

Professor Boockmann vältis teadlikult oma koolkonna kui sellise loomist-deklareerimist. Kuid ta oli üliõpilaste hulgas armastatud, paljud pidasid teda oma õpetajaks. See ei tulenenud mitte ainult teadlase kuulsusest, vaid ka tema kui inimese harukordselt sõbralikust ja vastutulelikust laadist. Üliõpilaste ja õpetajate suhe kaasaegses Saksa ülikoolis erineb oluliselt *universitas*'e algusaegadest ja ka sellest, mida ajalootudeng väikeses Tartu ülikoolis kogeb. Massiülikooli ajastul, mil mõni ülekoormatud professor riputab uksele sildi *Üliõpilastel palutakse mitte häirida*, leidis professor Boockmann, kelle töö ja kohustuste koormat me vaevalt ette kujutada suutsime, alati aega ka oma üliõpilaste jaoks. Tema büroo uksele võis koputada alati, kui professor majas viibis. Hämmastav oli seegi, et ta peaaegu alati suutis kas jõu või nõuga küsijat aidata. Kui ta midagi ise ei teadnud, soovitas raamatut, kus vajalik teadmine kindlasti sisaldus. Kord palusin, et ta laenaks mulle ühe oma Pooles trükitud artikli eksemplari, et saaksin saata selle koopia ühele Eesti kolleegile. Tuhninud natuke oma riiulites, ulatas ta mulle otsitud artikli separaadi ja palus selle parimate tervitustega tundmatule noorele kolleegile saata.

Kord semestris tavatses ta oma diplomandide ja doktorandidega väikesel väljasõidu korraldada. Neil ekskursioonidel hämmastas tema kustumatu energia ja vaibumatu uudishimu. Kui üliõpilased hommikul veel toibunudki polnud või õhtul juba jalgu järele vedades kella vaatasisid, rühkis Boockmann ikka reipalt esireas vastu aina uutele vaatamisväärsustele. Aeg-ajalt napsas ta mõnel reisikaaslasel küünarnukist ja juhtis tähelepanu millelegi huvitavale, mis teda just nüüdsama oli köitnud: *Vaadake ometi, üks ole ju huvitav...!?*

Nii mõnelgi korral olime külalisteks tema lahkes kodus – olenevalt aastaajast istusime kas toas raamaturiiulite vahel või aias kirsipuu all. Professor hindas head vestlust samuti nagu head toitu ja head saksa veini. Ta ei pida-

nud sobimatuks ka pikka õhtust plokkseminari veiniklaasi ja soolakringlite abil lühemaks muuta. Sel varasuvel haiglas lamades, aga veel tervenemisele lootes, kõneles ta kavatsusest korraldada suur pidu...

Õpetajana pani Hartmut Boockmann rõhku kolmele põhimõttele: allikalähedus, kontekstuaalsus ja arusaadavus. Tähtsaim neist oli allikalähedus. Kui diskussioon juba absurdseks kippus muutuma (mis seminarides sageli ette tuli, kuna kaasaegne saksa kooliharidus paneb rohkem rõhku arvamuse kujundamisele ja väljendumisoskusele kui teadmiste omandamisele) katkestas Boockmann ummikussejooksu arutluse ettepanekuga: *See on kindlasti ka kõik õige, aga vaadake, mis allikas kirjas on.* Allika vastu ei saanud ka kõige tugevam elarvamus või juurdunuim ideoloogia.

Allikas oli see, millega ka professorit ennast ümber veenda võis. Ühe oma doktorandi teesi, et hiliskeskaegsed värvimata puuskulptuurid olid vaid olude sunnil sellised, kuna töö tellijatel sai raha otsa ja siis järgnes reformatsoon, pidas Boockmann algul ebausutavaks. Kogutud näidetega suutis doktorand aga teda veenda ja Boockmannist kujunes selle teooria tulihingeline eestvõitleja. Ise vaimult liikuv ja vastuvõtlik, ei sallinud professor Boockmann asjadele päheõpitud ettekujutustega lähenemist. Meie viimasel kõnelel meenutas Boockmann, kuidas ma seitsme aasta eest mõningatele tavapäraselt pahempoolitsevatele saksa tudengitele seletanud, et suur osa Eesti venelastest kuulub eestlaste meelest kategooriasse *pätid*. Boockmann kirjeldas vargapoisiliku rõõmuga, kuidas nood tudengid oma valmis mõttemallidega olukorrast enam jagu ei saanud: ühelt poolt on selline ennekuulmatu natsionalism surmapatt, aga teisalt oleks surmapatt olnud ka mind kui välismaalast rünnata.

Teiseks õpetas professor Boockmann arutlema ajastusiseselt ja arvestama konkreetset olukorda. Miks annetas keegi vaga kodanik 15. sajandi lõpus nunnadele kolm vaati õlut? Kas peab arvama, et pühad õed kloostriuksinduses pummeldasid ja nende silmakirjalikkust hukka mõistma? Või pigem endalt küsima, millised olid alternatiivid õlletarbimisele? – Vein ja vesi! Aga vein oli teadagi kallis ja linnakaevu keetmata vesi sageli joogiks kõlbmatu.

Mõista minevikku tähendas Boockmanni jaoks sageli mõista tänapäeva, luua side möödaniiku ja oleviku vahel. Kui ma esimest korda, just Saksa- maale saabununa, 1991. aasta novembris tema seminari küllastasin, kus jutt käis ühe Riia kodaniku testamendist 15. sajandil, pöördus professor Boockmann ootamatult minu poole: *Frau Allik, kas teie tegite ka testamendi enne reisile asumist? – Muidugi mitte. – Aga Konrad Vischile aastal 1425 oli enesestmõistetav, enne reisile minekut oma viimne soov üles kirjutada lasta.*

Boockmannil oli heatahtliku ja ausa eksamineerija kuulsus. Küsitlemist vatvates ta alustada mõne sõbraliku märkusega (näiteks pärimisega, kas närviliselt võdisev tudeng on korralikult einestanud), et siis, kui tudeng ootamatust küsimusest rabatuna oma hirmu oli unustanud, sujuvalt üle minna eksami teemadele, näiteks keskaegsetele leivahindadele. Eksam näis professor Boockmanni jaoks olevat vestlus noorema kolleegiga, tema küsimused olid sageli ehtsad küsimused. Ja kui siis eksamineeritav vahel ka arglikult poetas, et seda ta küll ei tea, rahustas professor teda: *Kõike te ei saagi ju teada.*

Teaduslike tekstide puhul väärtustas professor arusaadavust. Erinevalt angloameeriklastest pöörab saksa teadlane tavaliselt suurt tähelepanu oma keele *teaduslikkusele*: erinevuste asemel räägitakse *diversiteedist* ja mittesobivuse asemel *idoniteedist*. Boockmann oli suurepärane stilist ja ei armastanud kohmakate võõrsõnadega edvistamist, kulunud fraase ega ka liigset sõnarohkust: *autentiteedi* asemel on ometigi ladusam öelda *algupärasus* või *ehtsus*. – Mil moel kavatseb keegi *minevikku rekonstrueerida*, kas minevik ei ole midagi objektiivselt pöördumatut? – Miks peaks pealkiri kõlama *Sissejuhatuseks* ja mitte *Sissejuhatust*, kui tegu on sissejuhatusega?

Mitte ainult Boockmanni laiale lugejaskonnale määratud raamatud nagu *Vürstid, bürgerid, aadlikud. Elupildid hiliskeskajast*,⁴ vaid ka teised tema teosed võluvad sõnastuse ladususe ja mõttekäigu selgusega. Boockmann pooldas näitlikustamist arusaadavuse nimel. Tema teeneks on pildiliste allikate osatähtsuse suurenemine saksa ajaloo teaduses. Raamatus *Hiliskeskaegne linn*⁵ täiendavad pildid ja tekst teineteist vastastikku ja avavad seeläbi täiesti uusi võimalusi.

Oma metoodika aluseid ei formuleerinud professor Boockmann üheski selleteemalises raamatus. Ent ta teoseid lugedes on tunne, nagu kuuleksid teda ennast kõnelemas. Kindlasti on ütlus edasielavast mälestusest sõnakõlksuks muutunud. Aga kunagi pole ma veel sellise selgusega tajunud, et keegi mälestustes või oma töödes tõepoolest edasi eksisteerib, kui nüüd, pärast oma õpetaja surma, oma igapäevast tööd jätkates. Ühes oma viimases kirjas sõbrale ja kolleegile, Göttingeni kirikuloo professorile Bernt Moellerile, olla medievist Boockmann tunnistanud, et ta alles nüüd mõistab keskaegse lause *In media vita mortis sumus* mõtet.

VIITED JA KOMMENTAARID

- ¹ Hartmut Boockmann. Laurentius Blumenau. Fürstlicher Rat – Jurist – Humanist. Göttingen, 1961.
- ² Hartmut Boockmann. Johannes Falkenberg, der Deutsche Orden und die polnische Politik: Untersuchungen zu politischer Theorie des späteren Mittelalters. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1975.
- ³ Hartmut Boockmann. Der Deutsche Orden: 12 Kapitel aus seiner Geschichte. München: Beck, 1981; Hartmut Boockmann. Ostpreussen und Westpreussen. // Deutsche Geschichte im Osten Europas. Berlin: Siedler, 1992.
- ⁴ Hartmut Boockmann. Fürsten, Bürger, Edelleute: Lebensbilder aus dem späten Mittelalter. München: C.H. Beck, 1994.
- ⁵ Hartmut Boockmann. Die Stadt im späten Mittelalter. München: C.H. Beck, 1986.

IN MEMORIAM

TÖNU PARMING 1941–1998

Tiit Rosenberg

30. oktoobril 1998 suri Torontos raskesse südamehaigusesse tuntud välis-eesti teadlane, ajakirjanik ja ühiskonnategelane Tõnu Parming.

Tõnu Parming sündis 26. juunil 1941 Pärnus. 1944. aasta sügisel paikas sõda Parmingute pere Läände. Läbi Saksamaa põgenikelaagrite (põhiaeg sellest möödus Kempteni DP laagris) jõudis perekond 1949. aastal Ameerikasse, jäädes pidama idarannikule. Parmingu noorusaeg möödus New Yorgis ja New Jersey osariigi agulilinnakeses Hackensackis. See oli keskkond, kust tema sõprade-kaasvõitlejate hulka kuulunud Toomas-Hendrik Ilvese sõnutsi peaaegu keegi isegi mitte keskpärasesse ülikooli ei pääsenud. Ometi jõudis Hackensacki High Schooli lõpetanud Parming omandada sellise tipphariduse, milleks Ameerikas väga vähesed on suutelised ning mis pagulaseestlastest on kättesaadav olnud vaid üksikutele. Juba 1959. aastal, enne keskkooli lõpetamist määrati talle nagu veel vaid 99 noormehele üle Ühendriikide *National Science Foundationi* poolt eriuurimisstipendium Cornelli ülikooli, kus ta töötas uurimisassistendina kahe professori juures. Sealt jätkas ta õpinguid Princetoni ülikooli insenerikooli ehitusosakonnas. Otsustanud raha teenimiseks ülikoolis aasta vahele jätta, astus ta sõjaväkke, kus teenistus venis koguni viie aasta pikkuseks. Kuuekuuliste kahurväehvitseride kursuste kaudu tegevohvitseriks saanud Parmingu teenistus möödus USA eliitväeosades. Eriüksuses, mis oli tuntud *roheliste barettide* nime all, sõdis ta 1965–66 ka üle aasta Vietnamis ja läks 1967 erru kapteni aukraadiga. Järgnes veel 17 aastat reservteenistust, mille käigus ta sai 1976 majori aukraadi. Sellest peale on teda ümbritsenud jõulise ja sihikindla antikommunistliku vabadvõitleja oreool, kelle ideaaliks oli vaba ja demokraatlik ühiskond.¹ Tegevteenistusest vabanenuna naasis Parming Princetoni ülikooli, jätkates nüüd õpinguid sotsioloogia alal. Sõjaväeteenistus tagas talle kui Vietnami sõja veteranile ka valitsusepoolse haridusraha neljaks aastaks. 1969 lõpetas Tõnu Parming studiumi bakalaureusekraadiga, saades *summa cum laude* tunnistuse ja ülikooli eriauhinna uurimuse eest, mis käsitles Ameerikas sündinud eesti noorte kohanemisprobleeme.

1969–70 viibis Parming aasta Fulbrighti stipendiaadina Helsingi ülikoolis, uurides võrdlevalt eesti ja soome perekonnastruktuuri ning demograafiat. Helsingis olid sel ajal välisuurijate jaoks kõige paremad tingimused Eesti kohta käivate materjalidega töötamiseks, mida kasutasid ära mitmed teisedki välis-eesti noored teadlased (O. Arens, T. Raun jt), kes püüdsid oma eesti päritolu ja huvi nii palju kui võimalik siduda erialase akadeemilise karjääriga. Pärast Helsingit jätkas Parming doktoriõpinguid Yale ülikoolis, kus ta 1976 omandas Ph.D. kraadi sotsioloogias. Kõrgeima tunnustuse saanud väitekirjaga *Etniline identiteet, selle iseloom* käsitles rahvusküsimust, vaadeldes

prantsuse päritolu kanadalastest sisserändajate järeltulijaid Rhode Islandi osariigis.

Juba enne seda, 1974. aastal asus Parming sotsioloogia õppejõuks Marylandi ülikooli Washingtoni lähistel, kus ta töötas kuni 1988. aastani – algul lektori ja dotsendina, alates 1981. aastast korralise kaasprofessorina (Tenured Associate Professor). Sellel kohal juhtis ta kraadiõppeprogrammi ja kaasdirektorina ka interdistsiplinaarset Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa uuringute programmi.

Võitnud peamiselt Eesti-aineliste uuringutega rahvastiku- ja rahvussuhete valdkonnas tunnustuse kui pädev ekspert-sovetoloog,² leidis Parming ülikoolitöö kõrval rakendust ka USA Riigidepartemangu nõuandjana. 1984–86 oli ta Riigidepartemangu Välisteenistuse Instituudis Nõukogude ja Ida-Euroopa õppeprogrammi juhataja, vastutades ühtlasi ka Soome ja Skandinaavia õppeprogrammi eest. Külalislektorina oli ta nimetatud instituudis uut suunamist ootavatele diplomaatidele regulaarselt loenguid pidanud juba 1977. aastast alates.

Kui 1984. aastal loodi Toronto ülikoolis interdistsiplinaarne Eesti õpetool, mida esimese tosina aasta jooksul täideti aasta kaupa külalisprofessoritega (1998. aastal valiti selle esimeseks korraliseks (täisajaliseks) professoriks Jüri Kivimäe), siis esimesena kutsuti 1986 seda õpetooli juhatama Tõnu Parming. 1989–90 töötas ta Toronto ülikoolis veel sotsioloogia külalisprofessorina. Teistkordselt perekonna loonud Parming jäi (abielus eestlannast Kanada kodanikuga, peres poeg ja tütar) nüüdseks alaliselt Torontosse. Tema viimased kaheksa aastat möödusid Eesti Kirjastus Kanadas juhatuse esimehe ja nädalalehe *Meie Elu* peatoimetaja ametis.

Sellesse aega langeb ka Parmingu kui poliitiku kõrgeaeg. Üheltpoolt jätkus tema tegevus eksperdi ja nõuandjana USA riigiasutustes, kus ta aitas olulisel määral kujundada USA poliitikat Eesti NSV ja seejärel taastunud Eesti Vabariigi suhtes. Teiselt poolt aga osales ta otseselt ja aktiivselt Eesti poliitilises elus Eesti Kongressi saadikuna ja esimese eesti Komitee liikmena Kanadas, ERSP liikmena. Mitme pagulasorganisatsiooni juhtkonnas oli ta aastaid aktiivne tegelane. Parmingu teeneid Eesti Vabariigi ees märgistab 1997. aastal talle annetatud Eesti Vabariigi kõrgeim autasu – Valgetähe Orden.

Teadlasena huvitus Parming algusest peale puhtsotsioloogiliste probleemide kõrval ka Eesti ja eestluse ajaloost, selle hetkesisust ja tulevikuväljavaadetest. Tema uurimused antud vallast on samas valdavalt multidistsiplinaarsed, ühendades endast ajaloolist, sotsioloogilist ja politoloogilist lähene- mist.³

Eesti Vabariigi poliitilisele ajaloole pühendatud töödest⁴ on olulisim tema väga kriitiline ja riigikriisi sügavuti lahkav monograafia K. Pätsi riigipöördest ja autoritaarsest režiimist. Sellisena põhjustas see tõsist hämmeldust neis, kellele mõjus pühadustteotavana K. Pätsi ja J. Laidoneri kui riigijuhtide deheroiseerimine. Nende tööde pärast on Parmingut peetud algul koguni liiga vasakpoolseks autoriks. See *viga* on aga aastate jooksul *paranenud*, seda võrd, et viimasel ajal peeti teda juba liiga parempoolsekski. Näib, et asi on pigem ühiskonnas, mille vaated on möödunud aastakümnete jooksul vast rohkem muutunud kui Parmingu omad.

Teine suurem Parmingut köitnud teema oli eestluse ajalugu USA-s ja Kanadas. Selle kohta on ta kogunud väga mitmesugust materjali, käies ise ka mitmetes eesti asundustes intervjuusid tegemas.⁵ Sellest uurimistööst, milles sotsioloogi käe all olid liitumas ulatuslik *suuline ajalugu*, ajalooline ja rahvas- tikulooline materjal, on ilmunud vaid esialgsed kokkuvõtted.⁶

Olles ise aktiivne tegelane pagulaspoliitikas, Eesti taasiseseisvus-liikumises ja riiklikus ülesehitustöös, oli Parming ka üks esimesi selle protsessi ajaloolasi.⁷

Tõnu Parmingu üldisemat laadi töödest väärrib esiletoomist tema põhjalik ülevaade balti uuringute ainest ja selle poole sajandi pikkusest arengust, mis valmis tema esimesel Toronto Eesti õppetooli aastal, olles omamoodi põhjenduseks sellele kui uuele balti uuringute institutsioonile.⁸

Parming oli tuntud ja tunnustatud teadlane. Kui kasutada tema hindamiseks peaaegu meie jaokski peamiseks mõõdupuuks seatud tsiteeritavuse indeksi, siis ta ise on nentunud, et 1987. aasta lõpuks oli tema töödele ligi 200 viidet paljudes rahvusvahelise käibega kõrgeltkoteeritud ajakirjades ja raamatutes nimekate sotsioloogide, politoloogide, ajaloolaste, demograafide ja geograafide poolt. Sellest peale ta seda näitajat enam ise edasi ei jälginud.

Parming oli ka ise retsensendiks väga paljude väljaannete toimetustele, kelle arvamust kõrgelt hinnati. Ka oli ta tegus teaduselu korraldaja ja kaasalööja rohketes teaduslikes seltsides alates üleameerikalistest sotsioloogia ja sovetoloogia või slavistika ühendustest ja lõpetades Balti Uuringute Edendamise Ameerika Assotsiatsiooni (AABS, asutajaliige 1976 ja pikaajaline juhatuselise liige) ning Eesti Teadusliku Ühingu Ameerikas.⁹ Ta oli aktiivne esineja teaduskonverentsidel (1975–96 üle 30 konverentsi), samuti väga hinnatud külalislektor, keda kutsuti paljudesse Ameerika ja Euroopa ülikoolidesse. Nii on ta enne 1989. aastat esinenud 15 ja 1989–96 12 ülikoolis, sealhulgas ka Tartus.

Väga olulised olid Parmingu teened sidemete sõlmimisel Toronto ja Tartu ülikooli vahel. Siia mahuvad (alates rektor Jüri Kärneri visiidi organiseerimisest 1989 mitmetesse Kanada ja Ameerika ülikoolidesse) paljude Tartu ja Eesti teadlaste, üliõpilaste, kultuuri- ja poliitikategelaste vastuvõtt Torontos kui ka Parmingu enda külaskäigud Tartusse, mille käigus pandi alus paljudele tutvustele ja ettevõtmistele. Nii oli Parming üks esimesi välis-eesti teadlasi-humanitaare, kes Tartus oma loenguga kuulajates ahnet huvi äratas. Oma esimese ettekande siin pidas ta 3. novembril 1989 Õpetatud Eesti Seltsis teemal *Eestlaste sisserännu ajaloost Põhja-Ameerika Ühendriikidesse*. Allakirjutanu kutsel viibis ta 21. novembrist 2. detsembrini 1994 külalisprofessorina Tartu Ülikooli ajaloo osakonnas, lugedes üliõpilaste seas väga sooja vastuvõtu leidnud valikkursust *Eestlus paguluses 1939–1991: mis, kus ja kui palju?* ja esines ettekandega eesti asunistest Ameerikas Eesti ajaloo õppetooli ja ÕESi ühisel kollokviumil *Eestlaste väljarände probleemidest*. ÕESis pidas ta veel teisegi ettekande *Eesti Teaduslik Ühing Ameerikas*.

Eesti ajaloo õppetooliga hoidis Parming sidet edaspidigi. Nii saatis ta siia raamatuid ja plaanis mitme Eesti ajaloo käsiraamatuks sobivate rariteetsete tööde taasväljaandmist. Kõne all oli ka järjekordse loengukursusega siia- tulek ning kaastöö meie väljaannetele (ÕESi Aastaraamat, Ajalooline Ajakiri). Kahjuks tõmbas neile kriipsu tema ootamatu surm.

Tõnu Parmingu näol on ka Tartu Ülikool ja tema ajaloo osakond kaotanud hea kolleegi ja koostööpartneri.

VIITED JA KOMMENTAARID

- ¹ T. Parmingu elukäigu kohta vt üksikasju: Tiit Pruuli. Kestame üle aja. // Edasi. 1989. 8. mai; Malle Aleksius. Sõjapõgenikud polnud esimesed eestlased Ameerikas. Vestlus Toronto Ülikooli külalisprofessori sotsioloog Tõnu Parminguga. // Reede. 1989. 17. ja 24. november; Maris Sarv. Tõnu Parming: eesti mees Vietnami sõjas. // Favoriit. 1994. 11. Lk 52–58; Toomas Henrik Ilves. Ohvitser ja härasmees, teadlane ja eestlane Tõnu Parming 1941–1998. // Eesti Ekspress. 1998. 6. november; Meie Elu. Eestlaste Ajaleht Kanadas. 1998. 4. ja 11. november.
- ² vt T. Pruuli; T. Parmingu sellealastest teostest väljapaistvaim on koos E. Järvesooga väljaantud koguteos *A Case Study of a Soviet Republic: The Estonian SSR* (Boulder: Westview 1978). Paljude eksiil-estli teadlaste poolt on selles antud senini inglise keeles kõige põhjalikum ülevaade Eesti NSV rahvastikust, poliitilisest, ühiskondlik-majanduslikust ja kultuurilisest olukorrast nõukogude okupatsiooni ajal kuni 1970. aastate keskpaigani.
- ³ Käesoleva kirjutise autor on järgnevas tuginenud tema käsutuses olevale Parmingu enda poolt septembris 1997 Toronto Ülikooli Eesti õppetoolile kandideerimiseks koostatud põhjalikule andmestikule (27 leheküljel, sh publikatsioonide nimestik lk 7–13).
- ⁴ Tõnu Parming. *The Collaps of Liberal Democracy and the Rise of Authoritarianism in Estonia*. London: Sage 1975; Tõnu Parming. *The Participation of the Estonian Communist Party in Electoral Politics, 1918–1940*. // *Slavonica and East European Review*, Vol. 59. July 1981. P. 397–412; Tõnu Parming. *The Electoral Achievements of the Estonian Communist Party in National Elections, 1920–1940*. // *Slavic Review*. Vol. 42. 1983. P. 426–447.
- ⁵ vt M. Aleksius; 1976 suvel oli Parmingul kasutada Minnesota Ülikooli Immigratsiooni ajaloo uurimiskeskuse grant USA eesti, soome, läti ja leedu asunduste võrdlevaks uurimiseks. 1976. aastal valmis tema eestvõttel USA Haridusministeeriumilt Eesti Teaduslikule Ühingule nimetatud uurimistöo koostamiseks antud granti najal mahukas kolmeköiteline käsikiri, mille põhiliseks koostajaks ta ise oli: Tõnu Parming. *The Estonian Heritage in America*. Vol. 1: *The Emergence of an Estonian-American Community*; Vol. 2: *Aspects of Cultural Life*; Vol. 3: *Tõnu Parming*. Kersti Tannberg. *Sources for the Study of Estonians in America*. 1975. aastal avaldas Parming koostöös Jaan Pennari (peatoimetaja) ja P. Peter Rebasega bibliograafia *The Estonians in America 1627–1975* (Dobbs Ferry NY: Oceana).
- ⁶ Tõnu Parming. Eesti töölisliikumisest Ühendriikides. // *Side* (Stockholm, Eesti Sotsiaal-Demokraatlik Partei Rootsisis väljaanne), 1/1979, 2/1979, 4/1979, 1/1980; Tõnu Parming. Meie esimene sajan Põhja-Ameerikas. // *Kleio*. Ajaloo Ajakiri. 1996. 2(16). Lk 39–46; Parmingu kirjutatud on ka neli peatükki raamatus *Eestlased Kanadas III. Ajalooline koguteos*. Tegevtoimetaja Valdur Lillakas. Kanada Eestlaste Ajaloo Komisjon. Toronto, 1997. Lk 1–5, 23–53, 100–145, 395–405.
- ⁷ Tõnu Parming. Eesti, Pagulas-Eesti ja Eesti Vabariigi taasiseseisvumine. // *Eesti Üliõpilaste Selts 1870–1995*. Album XVII, Trt: Eesti Üliõpilaste Seltsi Kirjastus, 1996. Lk 89–123.
- ⁸ Tõnu Parming. *Baltic Studies: The Emergence, Development and Problematics of an Area Studies Specialization*. // *Journal of Baltic Studies*. Vol. 18. Summer 1987. P. 133–166. Teistkordselt avaldatud: Tõnu Parming. *Regional Identity under Soviet Rule: the Case of the Baltic States*. Dietrich Loeber, V. Stanley Vardep and Laurence Kitching, eds. Hackettstown NY: AABS. P. 9–42.
- ⁹ Eesti Teaduslik Ühing Ameerikas väljaandel ilmus: Tõnu Parming. *Marju Rink Parming. A Bibliography of English-Language Sources in Estonia*. New York: Estonian Learned Society in America, 1974. 72 p.

SUMMARIES

FLINTKNAPPING. PERSPECTIVES IN EXPERIMENTAL ARCHAEOLOGY

Are Tsirk and Aivar Kriiska

Flintknapping or simply knapping, practiced for at least 2.5 million years, is the manufacture of stone artifacts by flaking. Experiments in knapping, dating back to last century, have become increasingly important in recent decades. The suitability of raw materials depends on their properties related to manufacture as well as use of the intended tools. In manufacture, the desired properties relate both to production of intended fractures as well as to prevention of accidental fractures. Obsidian, quartz, quartzite, flint and similar materials have often been used. Obsidian, quartz and fine-grained flint can provide especially sharp edges. For direct percussion, hammerstones as well as billets of antler and hardwoods are suitable. Antler tines are suitable as pressure flakers and for punches used in indirect percussion, though other materials can be used as well. Abraders are useful in platform preparation as well as modification or preparation of punches and pressure flakers. Pressure flaking, indirect and direct percussion each have their advantages and disadvantages noted. The recent exploding increase in knapping activity poses serious problems to archeologists in the U.S. Contemporary knapping, viewed as experimental archaeology or ethnoarchaeology, can contribute to interpretation of prehistoric tools and lithic industries in a number of ways noted. Although experiments in knapping cannot provide proofs, they can suggest and limit the possibilities. Knapping aside, some recent and future directions are noted that can contribute to archeological interpretations on stone tool manufacture. These involve laboratory experimentation and analysis in mechanics.

Are Tsirk (1937), Ph.D., is paleophractographer in the U.S.A.

Aivar Kriiska (1965) is a lecturer of the Chair of Archaeology of Tartu University.

COMPUTERIZED RESEARCH INTO HISTORY IN ESTONIA AGAINST THE BACKGROUND OF THE WORLD CONFERENCE

Aadu Must

In the present circumstances in Estonia a major part of continuous statistical materials in our scientific turnout does not correspond with the requirements of modern research work owing to insufficient source criticism, unqualified principles of option or the primitiveness of statistical processing. The overcoming of the crisis requires launching a complementary research project which would link together both historical science and archival studies, grounded on modern instruments of computer technology. The current experience of our historians forms good prerequisites for the succeeding of the project: exclusively, thanks to the participation of lecturers, Ph.D. candidates, Master students, and undergraduates of the Historical Department of Tartu University, data-bases have been created for Estonian family names,

the buying of farmsteads in perpetuity, the 1897 Tartu census, the population movement in South Estonia in the 19th c., the 19th c. passport records, the population of the manufacturing settlement of Sindi in the second-third of the 19th c., the victims of the 1949 deportation from Estonia, the population losses of Estonia in the Soviet prisons and hard labor camps, dispersed farmsteads in Estonia in 1688, South-Estonian taverns in the 18th–19th cc.; in addition to these for the records of the Baltic nobility, of undergraduates in Tartu University (1802–1918), the official data-base of the ESSR nomenclature in 1961–1986, the lists of payments in Tallinn in 1937 and others. The work is getting on well on compiling electronic reference materials of the Estonian Historical Archives (maps, manorial and personal files, lists of parishioners, manors, communities, undergraduates of Tartu University). Today – electronically, there is the s.-c. critical mass of materials, revealing a synergistic effect. Pooling the data created by various databases in recent years, we get qualitatively new information.

The current results are prevailingly received thanks to the historians' enthusiasm and the s.-c. voluntary (unpaid) labor. The transfer from enthusiasm to professionalism is ultimately necessary. Without a technical ancillary service the development of the historical research grounded on electronic databases and electronic archives is not possible in Estonia. In this case the development of a respective more extensive cooperation via scientific conferences and publications will remain without substance.

Aadu Must (1951) is professor of the Archival Studies of Tartu University and editor-in-chief of the Ajalooline Ajakiri (Historical Journal).

ON THE ANGLICAN CONGREGATION IN NARVA IN THE LAST DECADES OF THE 17TH C.

Enn Küng

A new information about the Narva Anglican congregation is given in the copies of the correspondence by British merchants who lived in Narva with the administration of the Eastland Company in London concerning the question about getting a new clergyman for the congregation and the bills of the Anglican congregation from the years of 1685–1703 as well as in other materials of the Estonian Historical Archives and the Swedish State Archives.

In the 1680s the Lutheranism was the established religion in Sweden and other confessions of faith were overruled. In Narva for commercial-political reasons an exception was made to Russian merchants who lived there. In 1684 the activities of the Anglican congregation were sanctioned to facilitate the settlement of British merchants in Narva. Sweden was interested in the British commercial activities in the Baltic Sea area since it contributed to the policy of comeback of the trading via Arkhangelsk to the Baltic Sea. The British, on the other hand, were also interested in the commerce in Narva as it enabled to continue procuring needful goods (timber, hemp, flax) from the Russian market. In return, big amounts of tobacco were exported to the eastern areas of the Gulf of Finland. The British (contrary to citizens of

Tallinn and Lübeck) had no historical privileges in Narva, the civic rights would have given them all the rights of Swedish subjects not only in Narva but in the whole country, including customs preferences in Öresund.

The religious liberty of the Anglican Church was substantially prepared by the governor general of Ingermanland J. Sperling as well as by the head of the local Lutheran church superintendent J. Gezelius.

The Anglican congregation was given an official leave to form its own church congregation and invite a priest for it. In 1685–1704 priest Charles Thirlby occupied the position, called by the Eastland Company. The congregation could worship in English in a building, accommodated for this purpose. The participation of the representatives of other nationalities in the service or attempts to convert Lutherans was prohibited. The congregation was subordinated to the canon laws, which were in force in Sweden. In other Swedish provincial towns (in Riga, Stockholm, Göteborg) the establishment of Anglican congregations was banned.

Enn Küng (1963) is head of the department of research and publishing in the Estonian National Archives.

THE STRUGGLE OF THE ESTONIAN NOBILITY AGAINST THE ESTONIAN NATIONAL MOVEMENT

Daimar Lell

By the beginning of the 1880s the Baltic nobility faced a difficult situation – the Russian supreme power was planning the Russification of the population of the local provinces and the national movement started to obtain a political coloring. The opposition to the Russification plans demanded a lot of energy from the nobility and therefore they could not adequately analyze the aims of the Estonian country folk.

One of the problems was how to counterbalance the influence of the Estonian national press. *Ristirahva Pühapäevaleht* (The Christians' Sunday Paper) which came out in Tallinn in 1876 sooner remained the pastors' paper than had a wider influence. The nobility of Estonia supported the paper *Tallinna Sõber* (A Friend of Tallinn) which was published in 1879. The editor of the paper Eichhorn wrote surveys for the nobility also about other Estonian papers (these letters offer a cultural-historical interest). Due to the insufficiency of subscribers and despite the subsidy by the nobility the paper was in big financial difficulties and the publishing was terminated in 1895. In 1882 the nobility of Livonia and Estonia initiated papers both in Latvian and Estonian, *Kündja* and *Arājs* (The Ploughman). The Estonian national press met it with animosity. The paper could not find subscribers. In 1884 the nobility spent 5.543 rubles on the papers. In 1887, for instance *Kündja* came out only beginning with April. The paper was closed in August 1891.

The nobility attempted to subject the national press to a stricter censorship. In 1880 the nobility sent a memorandum to the Minister of Internal Affairs about the destructiveness of the radical national press of Latvia and Estonia. The tsarist regime took advantage of the arbiter's role offered and subsequently used it also against the nobility itself. The nobility had favored

the educational aspirations of Estonians but they were against the control Estonians themselves wished to increase over the administration of education (e.g., against the activities of the committees of the Alexander school). The nobility resisted the establishment of Estonians' independent agriculturists' societies, wishing to affiliate them to the landlords' societies. The provincial authorities promised not to register new Estonian societies without the nobility's approval. The nobility reacted very painfully to the activities of the society *Kalevipoeg* of Rakvere, which dared to address, appeals to the authorities on behalf of the whole nation. The nobility demanded that the society and the school based upon the former be closed, being even ready to have a Russian-language school opened, in return, at Rakvere. The society was not closed down, however, its founder M. Lindenberg was arrested, accused of anti-nobility propaganda and the influence of the society began to decrease. The attitude of the nobility in Estonia towards the political aspirations of the national movement did not become more flexible at the height of Russification, either. The activities of the nobility were directed to the protection of their own privileges and thus all the aspirations for political emancipation by Estonians were rejected.

Daimar Lell (1968) is a historian and the manager of public relations at the Estonian Sports Museum.

JUHAN KAHK AS A RESEARCHER OF THE AGRARIAN HISTORY

Tiit Rosenberg

Juhan Kahk (b. 1 August 1928 – d. 28 June 1998) was one of the eminent Estonian historians. In 1951 J. Kahk graduated cum laude from the Tartu State University, specializing in general history, in 1951–1954 he took a postgraduate course in the Leningrad State University (under the supervision of Prof. S. B. Okun). In 1954 J. Kahk defended his candidate dissertation on the subject of the Mahtra War (the uprising of Estonian peasants in 1858) in Leningrad. As a senior researcher at the Institute of History of the Academy of Sciences of the ESSR he specialized in the agrarian history of the 18th and the beginning of the 19th cc. His Ph.D. dissertation, defended in Leningrad in 1963, dealt with the movement and issues of Estonian peasantry at the end of the 18th c. and in the first quarter of the 19th c.

Being the youngest historian with a Ph.D. academic degree in the Estonian SSR, favorable opportunities opened up for J. Kahk in his professional career, the landmarks of which were the positions of the Director of the Institute of History (May 1968) and of a correspondent member of the Academy of Sciences of the ESSR in 1969 (a full member in 1978), as well as a number of research travels abroad which broadened his world outlook. At the beginning of the 1960s he was the first historian in Estonia to make use of the computer in the historical research (classifying farmsteads according to types, the economic situation of the peasantry, an analysis of feudal taxes and duties). In 1973 J. Kahk was probably a single Estonian historian whose paper was published in the prestigious historical journal *Annales. Economics. Societes. Civilizations*. In the middle of the 1960s another novelty, intro-

duced by J. Kahk, was sociology which, similarly to applied mathematics, was a neighboring science, and methodologically aroused a great interest and offered a considerable support to historians. In those years in the USSR sociology, just as genetics and cybernetics, was in disgrace. In 1966 a sector of sociology was established at the Institute of History, in the beginning headed by Director of Research J. Kahk himself.

Juhan Kahk was an outstanding representative of the generation of historians who had obtained education and made career under the Soviet occupation. Both according to his professional standing and external career J. Kahk belonged to the sphere of the s.-c. ideologists, at the same time in his research and action he appeared as one of the most clear-sighted and substantial modernizers and elaborates of the s.-c. discursive autonomy and persistently strove for intellectuality of cognition and harmony between theoretical interpretation and factual data.

Tiit Rosenberg (1946) is a professor of Estonian History in Tartu University.

ON GENEALOGY OF ADO REINVALD

Olaf-Mihkel Klaassen

Ado Reinvald was an eminent figure of the Estonian national movement whose genealogy has been touched upon in the book *Estonian Literati*. This paper indicates that owing to an insufficient knowledge of historical sources the data in the book mentioned are erroneous. The article offers a methodological interest to the researchers of family histories, pointing out the possibilities of a complex use of sources (parish registers, registers of so-cage holdings and taxes imposed on them, records of the auditing of the hide et al.) and the use of onomastic, toponymic data in the research into the genealogy of Estonian peasantry and presenting exact translations of the terms found in these documents.

Olaf-Mihkel Klaassen (1929) is a long-term professor of the history of Asian and African countries in Tartu University.

AN ESTONIAN IN INDONESIA AFTER ANDRES SAAL

Martin Hallik, Olaf-Mihkel Klaassen

A well-known Estonian author, newspaperman and photographic researcher Andres Saal (1861–1931) worked in Indonesia in the years of 1898–1920. In 1921 the Estonians who had escaped from Siberia to Shanghai had an idea to form a lasting Estonian agricultural colony in the western part of New Guinea (Iriani) but the plan was not realized. In 1923 an Estonian engineer Mart Kleis, who had traveled to Russian during the WW I and to Singapore and Saigon thereafter, arrived in the town of Surabaya on the island of Java (where in 1898–1902 lived and worked Andres Saal). Later M. Kleis worked on the island of Sumatra (Sumatera), in Panding as a technical manager of the power station and the gold mine. M. Kleis continued the work of Andres Saal in studying the local culture and introducing it in the Estonian press. He knew the languages of local peoples excellently, appreci-

ated the temperance of the Malays as earnest Moslems and could appealingly describe this distant country. Thanks to the writings by A. Saal and M. Kleis the distant and exotic Indonesia became a relatively well-known country for Estonians.

Martin Hallik (1975), MA, is an assistant of the history of Asian and African countries in Tartu University.

A DISCOVERY IN THE CENTURY-OLD BALTIC-GERMAN HISTORIOGRAPHY

Allan Liim

By the 1887 school reform the nobility and the Lutheran Church under their supervision were removed from administering the primary school and the Russification of the school started. This brought about a severe criticism of the then educational policy. In 1889 the inspector of Livonian schools Johann Heinrich Guleke (who himself had inspected local schools from 1872) wrote a detailed overview about the condition of schools in Livonia (i.e. North Latvia and South Estonia) in the years of 1834–1887. He describes the formation of the school inspection, the practical work in administering peasants' schools and teachers' seminars, the educational policy of the nobility and consistory and mutual relationships of those who were responsible for administering schools. A detailed description of the reforms of Russification follows. At that time Guleke's work was not possible to be published in the Russian tsar's realm. The manuscript of an immense source value from the point of view of the Latvian and Estonian history of school was found in the Latvian State Archives of History by Vija Daukste, who provided it by an extensive preface and published it together with her German colleague Detlef Kühn.

The author of the review Allan Liim (1929) is a long-term associate professor of Tartu University and a well-known researcher into the school history.

SURVEYS AND INTRODUCTIONS

The present number of the Journal presents a panorama about the historians' research life. In the article *Pax Europea* Margus Laidre (1959), a well-known Estonian historian and the Ambassador of the Republic of Estonia in Germany gives a survey about the celebration of the 350th anniversary of the end of the 30-year-war, analyses its historical significance, including the history of the Baltic countries, and presents a historiographic outline of assessments over times to the Vestphalian peace treaties.

Tiit Rosenberg reviews Lidija Malahovska's monograph, published in Latvia, which treats of the transportation history of Latvia in the second half of the 19th c. and at the beginning of the 20th c. The author of the book has observed the development of transportation against the background of the economic development of the whole Russian empire of the time. The Russian political economy and strategic interests as well as European processes of economic integration had effect on the reconstruction of Latvian ports and the building of

new railway tracks, which, in its turn, facilitated the development of local agriculture and industry. The reviewer points out the significance of the research for the Estonian reader (administratively, North-Latvia and South-Estonia belonged to the same province of Livonia and thus also to the same unified economy area) and outlines briefly the works by Estonian historians on similar themes.

Andres Kasekamp (1966) Ph.D., a lecturer of the Chair of the Contemporary History of Tartu University, reviews Rein Marandi's book *Under the Black-White Banner*, comparing it with Eino Saaremaa's *The History of Estonians in 1920–1945. A Survey against the Background of the Generational Treatment. A Visionary Recitation of the Contemporary History*.

The first of them is a scientific and the second sooner a propagandist treatment of the activity of the s.-c. Vapses (the members of the War of Liberation Soldiers' League) which enjoyed a great popularity in Estonia in the 1930s. After the coup d'état headed by K.Päts in 1934, the Vapses' movement was abolished and a s.-c. state of silence began in Estonia. Therefore the theme of the Vapses still creates a wide spectrum of speculations from regarding them as a Pro-fascist movement to as guardians of democracy.

Sulev Vahtre (1926), a professor emeritus of Estonian History in Tartu University, gives an outline about Paul Johansen's (1901–65) manuscript heritage in the Lübeck City Archives. Being of Danish descent, Paul Johansen, a Tallinn municipal archivist, was one of the noted Estonian history researchers before the WW II who later continued his research work in Germany. He has remained one of the most quoted authors for Estonian historians to date. The materials in the Lübeck archives offer a good survey about Johansen's research methods, unfinished works, important personal card catalogues and excerpts which unquestionably deserve due attention by the researchers of bordering themes.

Paavo Palk (1968), MA in politology, a journalist, reviews Niels Redecker's book *The Baltic Question and the British Press 1989–1991*. On the period of the two years under observation (from August 1989 to August 1991) Redecker has found 745 articles mentioning Estonia, Latvia and Lithuania as well as 145 photographs. In headings the Baltic countries were mentioned 448 times. The author has gathered valuable material for further research into Estonia. The reviewer indicates that every assessment characterizes both the object assessed and the assessor, simultaneously. Thus the Estonian reader does not find much new information about the history of Estonia but gets a good picture how the British see us and our recent history.

Tiit Rosenberg and **Jonas Sireika** give a survey about the conference The Formation and Development of the Contemporary Local Self-Government in the Baltic Countries that took place in Shiauliai on 26–27 November 1998 and which was the first attempt to organize the cooperation of three neighboring countries in researching the history and politics of a local self-government, discover shortcomings in current studies and offer further trends of research.

Ken Kalling (1963), a director of scientific research of the Museum of Tartu University History contemplates upon the problems of the science history as revealed in the materials of two conferences organized by the

Museum of Tartu University History: on 18 September 1998 the conference *Discovering Estonian Eugenics* took place which analyzed positive and negative facets of the local eugenicists. The conference *Tartu University in the Years of 1970–1988* on 3–4 December 1998 could more objectively and versatilely analyze the activity of the then Rector Arnold Koop (incl. the struggle against the spreading dissident movement at the university, the developing of the economic basis and the activating of foreign relations), the teaching of the s.-c. red subjects, etc., but also indicated that the struggle against the self-censorship is not over yet.

IN MEMORIAM

On 15 June Prof. **Helmut Boockmann**, an eminent German medievalist passed away in Göttingen. He worked as a history lecturer first at the University of Kiel, beginning with 1982 in Göttingen and in 1992–1995 also in Berlin Humboldt University. He was a member of numerous scientific councils and commissions. In the center of his research are his works which treat of the history of the Prussian and German order. If only to recall his activeness, diligence and sense of duty it can be seen what a gap remains in the academic world now, after his death.

Ph.D. **Tõnu Parming**, born in Pärnu (Estonia) in 1941 and died in Toronto in 1998, a sociologist, historian, journalist and public figure, was an outstanding American scholar who occupied himself with the research into Estonian affairs. A graduate of Princeton (A. B. 1969) and Yale (Ph.D. 1976) universities, T. Parming worked as a lecturer of sociology in University of Maryland (1974–1988; Associate Professor in 1981–1988), also as Director of Soviet and East European Studies at the Foreign Service Institute in the U.S. Department of State. In 1986–1987 and 1988–1990 he worked as a visiting professor in University of Toronto and the Chair of Estonian Studies in University of Toronto, unique of the kind outside Estonia, was formed to a great deal in his participation. Since 1990 T. Parming was the President of Estonian Publishing Company Toronto Ltd. and also Senior Editor of the weekly *Meie Elu* (Our Life), the premiere Estonian-language newspaper outside Estonia. T. Parming was a recognized expert in Estonian and Baltic issues whose opinion was highly valued also by the U.S. governmental institutions.

As a historian T. Parming published his works on the political history of the Republic of Estonia of 1920–1940, the population development and national relationships in Estonia during the Soviet occupation (1944–1991) as well as on the history of the Estonian restoration of independence; he also studied the life of Estonian emigrants and exiles in the U.S.A. and Canada during the last century.

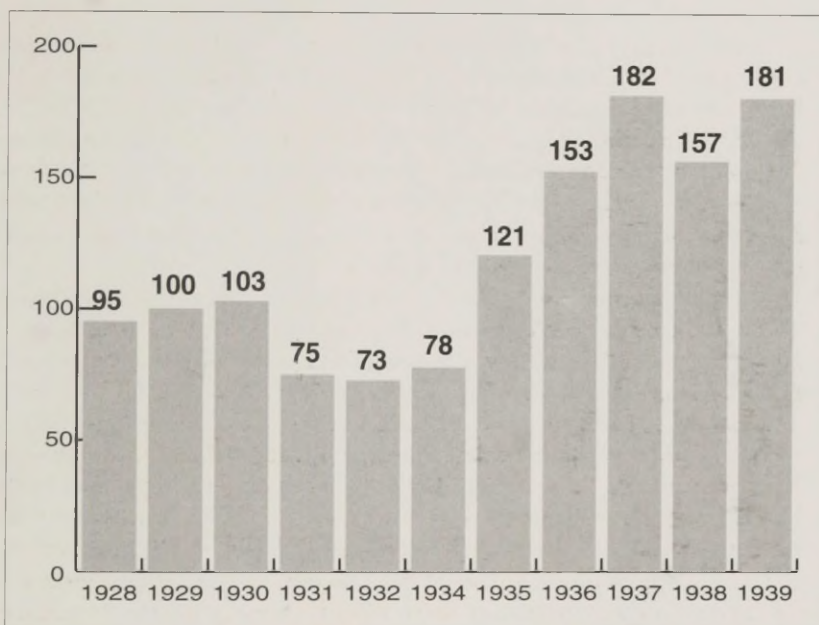
T. Parming's services to the establishing of academic contacts between the universities of Toronto and Tartu are immense. For his services to the Republic of Estonia and its people the highest award of the Republic of Estonia – the White Star Order, decorated T. Parming in 1997.

VIGADE PARANDUS

Toimetus vabandab järgmiste ebatäpsuste pärast:

Ajalooline Ajakiri nr 1, lk 66 asuva tabeli õige kuju:

Joonis 1. Investeeringuindeks aastatel 1928-1939 (1929=100).

Ajalooline Ajakiri nr 3, lk 31 2. ja 3. lause kokku peavad kõlama:

... milles rõhutas Tartu õigusajaloo koolkonna järjepidevat arenguliini Pöschmann-Gaspari-Ewers ja Neumann-Reutz, kes tema sõnul oli kutsutud vana Liivimaa aadlisuguvõsa esindajana ühendama Liivimaa esivanemate-teadlikkust oma sajandi esimese poole vaimse arengu saavutustega ja õhtumaa kultuuri mõjuga slaavi uuringutele.²

Ajalooline Ajakiri nr 3, lk 81 asuva tabeli viimase tulba pealkiri peab olema "keskmiselt kohturingkonnas".

